

ИСТОРИЈА

год. LV, бр. 2

Здружение на историчарите на Република Македонија

JOURNAL OF HISTORY

Year LV, № 2

Association of the Historians of the Republic of Macedonia

ЗИРМ
2020

ИСТОРИЈА, год. LV, Скопје, 2020, бр. 2
JOURNAL OF HISTORY, Year LV, Skopje, 2020, № 2

РЕДАКЦИЈА

Драгица ПОПОВСКА (Македонија, главен и одговорен уредник)

Маја Ангеловска–Панова (Македонија)	Вера Гошева (Македонија)
Невен Радически (Македонија)	Никола Минов (Македонија)
Клер. К. Тейлор (Велика Британија)	Ендрју П. Роач (Велика Британија)
Јури Стојанов (Велика Британија)	Денис Озден (Турција)
Лила Мороз-Гжелак (Полска)	Марио Катик (Хрватска)
Марина Михайлова Фролова (Русија)	Стефан Рохдевалд (Германија)
Марјан Иваноски (Македонија, секретар)	

EDITORIAL BOARD

Dragica POPOVSKA (Macedonia, Editor in Chief)

Maja Angelovska-Panova (Macedonia)	Vera Goseva (Macedonia)
Neven Radicheski (Macedonia)	Nikola Minov (Macedonia)
Claire K. Taylor (United Kingdom)	Andrew P. Roach (United Kingdom)
Yuri Stoyanov (United Kingdom)	Denis Özden (Turkey)
Lila Moroz-Grzelak (Poland)	Mario Katic (Croatia)
Marina Mihailovna Frolova (Russia)	Stefan Rohdewald (Germany)
Marjan Ivanoski (Macedonia, Secretary)	

Лектор:
Нада Алексоска

Техничка обработка:
Никола Минов

Proof Reader:
Nada Aleksoska

Technical Editing:
Nikola Minov

Здружение на историчарите на Република Македонија

2020

СОДРЖИНА/CONTENTS

НАУЧНИ ТРУДОВИ / ARTICLES

Катерина МЛАДЕНОВСКА-РИСТОВСКА

Македонското кралство и династичките борби за престолот (399-392 год. пр. н.е.)

5

Katerina MLADENOVSKA-RISTOVSKA

The Macedonian Kingdom and the Dynastic Struggles for the Throne (399-392 B.C.)

Филип МАРКОВСКИ

Константин V *versus* Јован Дамаскин – теолошки погледи за иконоборството

17

Filip MARKOVSKI

Constantine V *versus* John of Damascus – Theological Views on Iconoclasm

Виктор ТРАЈАНОВСКИ

Етнографија на појавата и развојот на бекташкиот тарикат во Македонија

37

Viktor TRAJANOVSKI

Ethnography of the Establishment and Development of the Bektashi Tariqa in Macedonia

Васко ГИЧЕВСКИ

Секојдневниот живот на селското население во Битолскиот санџак 1878-1912

53

Vasko GICHEVSKI

Everyday Life of the Village Population in the Sanjak of Monastir 1878-1912

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

Основното образование во Вардарскиот дел на Македонија меѓу двете светски војни (1918-1941)

69

Silvana SIDOROVSKA-CHUPOVSKA

Primary Education in the Vardar Part of Macedonia in the Interwar Period

Gherghina BODA

The Deva Chamber of Commerce and Industry and the Schools of Arts and Crafts Between 1924-1928

81

Гергина БОДА

Трговската и индустриската комора во Дева и училиштата за уметност и занаетчичество помеѓу 1924-1928

Горѓи МАЛКОВСКИ Просветните прилики во Велес во Втората светска војна 1941-1944 година Gjorgji MALKOVSKI Educational Conditions in Veles During the Second World War 1941-1944	91
Наташа ДИДЕНКО Првиот октомвриски фестивал на народни игри и песни во Скопје во 1948 година (подготовка, реализација, предизвици) Natasa DIDENKO The First October Festival of Folk Dance and Songs in Skopje in 1948 (Preparation, Realization, Challenges)	103
Драгица ПОПОВСКА Политики на концептуализација на просторот во Македонија во југословенскиот социјализам Dragica POPOVSKA Space Conceptualization Policies in Macedonia in Yugoslav Socialism	115
МАТЕРИЈАЛИ / MATERIALS	
Наташа ДИДЕНКО Образовната дејност на средното и основните музички училишта во Македонија во учебната 1948/49 година Natasa DIDENKO Educational Activity in the Secondary and the Primary Music Schools in Macedonia in the School Year 1948/49	127
АРХИВИСТИКА И ДИГИТАЛИЗАЦИЈА/ARCHIVAL STUDIES AND DIGITALIZATION	
Илина СМОКОВСКА Репозиториумот на УКИМ: дигитална архива на научниот и уметничкиот опус на Универзитетот Ilina SMOKOVSKA The Repository of Ss. Cyril and Methodius University in Skopje: a Digital Archive of the University's Scholar and Artistic Production	141

НАУЧНИ ТРУДОВИ/ARTICLES

УДК: 321.11(381)“-0399/-0392“

Катерина МЛАДЕНОВСКА-РИСТОВСКА
ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

МАКЕДОНСКОТО КРАЛСТВО И ДИНАСТИЧКИТЕ БОРБИ ЗА ПРЕСТОЛОТ (399-392 ГОД. ПР. Н.Е.)

Abstract: *The subject of interest of this paper are the dynastic struggles for the throne of the Macedonian Kingdom in the period 399–392. B. C. The existing historical sources for this period are few in number, often with contradictory data and numerous chronological and genealogical lacunae. All this makes it impossible to give a precise reconstruction of the historical events and remains a debatable issue in the historical science. The paper is an attempt to shed some light and to give at least an approximate reconstruction of this tangled period in the history of the Macedonian Kingdom.*

Key words: *Orestes, Aeropos II, Amyntas II „The Little“, Pausanias, dynastic struggles*

По смртта на кралот Архелај, Македонското Кралство западнало во период на анархија и седум години било потресувано од династички борби за престолот и слабеење на централната власт. Притоа, за релативно кусо време, на македонскиот престол се изредиле повеќе кралеви, чијшто период на владеење е тешко да се одреди со сигурност поради скудноста на изворите и разликите во хронографските листи.¹

Убиството на кралот Архелај и претендентите за престолот

Кралот Архелај го загубил животот во време на лов, помеѓу 45 и 50-годишна возраст, во времето кога Спарта подготвува напад на Македонското Кралство. Според Диодор, случајно, со кусо ловечко копје, го убил неговиот љубимец Кратер² во време на лов во 399 год. пр. н.е.³ Освен ова известување, за неговото заги-

¹ Diod. 14.37.6; 14.84.6; 14.89.2; Ael., Var. Hist. 12.43; Arist., Pol. 5.131b; Just. 7.4.3; FGH III p. 691, p. 692, p. 693.

² Убицето се споменува во изворите и како Кратат (Crataeus) (Arist., Pol. 5.131b) и Кратева (Crataeas) (Ael., Var. Hist. 12.43).

³ Diod. 14.37.5–6.

нување како несреќа во лов, постои и друго известување. Имено, според Аристотел, Архелај бил убиен од Кратер, откако тој се разочарал во нивната љубовна врска. Но, други дополнителни детали од оваа верзија ја зголемуваат и веројатноста за заговор. Кратер го извршил убиството, бидејќи не му била дадена за сопруга ветената ќерка на кралот, а во заговорот учествувале и други двајца заговорници – некојси Декамних и Хеланократ од Лариса. Декамних бил навреден, бидејќи претходно бил камшикуван. Имено, тој го разгневил познатиот трагедиограф Еврипид, кој во тоа време престојувал на македонскиот двор, со коментарите за неговиот лош здив, па Архелај дозволил да му биде предаден за казна за да го камшикува. Хеланократ, пак, бил изложен „на блудот на кралот“, а тој не му го исполнил ни ветувањето дека ќе го врати од заложништвото во татковината, во Лариса, кај својот род, како член на олигарсите Алевади. Ветувањето за бракот на Кратер, пак, со кралската ќерка пропаднало, бидејќи таа веќе била омажена за друг.⁴

Со оглед на тоа што ова предание ни го пренесува Аристотел, како авторитет, но и како човек кој многу време поминал на македонскиот кралски двор и можел изворно да се запознае со дворските преданија за наследувањето на престолот, многу повеќе веројатна е претпоставката за насилен смрт. Слично известување за смртта на Архелај среќаваме и кај Платон и кај Аелијан, но со еден дополнителен податок дека Кратер за три или четири дена ја преземал власта и застанал на престолот, по што бил убиен во заговор.⁵

За жал, ние не можеме со сигурност да се потпреме на вистинитоста на овие преданија, но очигледно е дека станувало збор за соперничка струја на заговорници.⁶ Вистината најверојатно лежи во заговор со политички мотиви, особено поради мешањето на Архелај во внатрешните работи на Тесалијците и воспоставената контрола на голем дел од нивните области. Сомнително е тоа дека Кратер бил извршител на убиството по своја иницијатива и за лично задоволување. Можеби тој дејствува како орудие на непријателите на Архелај во Лариса, кон што наведува и улогата на ларишанецот Хеланократ.⁷ Сепак, нема да се погреши ако се прифати мислењето дека Архелај бил убиен од политички и лични причини.⁸

По смртта на Архелај започнале немилосрдни династички борби за македонскиот престол. Во меѓувреме, лозите на Филип и Алкета – синовите на кра-

⁴ Arist., *Pol.* 5.131b.

⁵ Plat., *Alcib.* 2.142d; Ael., *Var. Hist.* 8.9.

⁶ N. G. L. Hammond and G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. II (Oxford: Clarendon Press, 1979), 167.

⁷ Гавриљ И. Каџаров, *Царъ Филип II Македонски. История на Македония до 336 год. пр. Христа* (София: Придворна печатница, 1922), 78.

⁸ Е. Карни наведува дека иако Аристотел пишува за владетели убиени од лични причини, во овој случај причините се главно политички. Види: Elizabeth Carney, „Regicide in Macedonia“, *La Parola del Passato* 38 (1983): 262–263.

лот Александар I, биле прекинати од наследници, изумреле или загинале. Имено, наследниците на Филип веројатно биле отстранети од македонскиот крал Пердика II и кралот на Одрисите Ситалк. Наследниците на Алкета, пак, веројатно биле отстранети од Архелај. Но, притоа останале лозите на другите двајца синови на Александар I – Аминта и Менелај. Се претпоставува дека при спроведувањето на реформите на Архелај, се оформила и спротивставена опозиција, предводена од линкестидскиот кнежевски род која претендирала и за македонскиот престол,⁹ но немала таква практична моќ. При династичките борби по смртта на Архелај, приматот на престолот го презела лозата на Пердика II, но останале и другите две претендентски лози на Аминта и Менелај. Меѓу наследниците од лозата на Пердика II произлегле идните кралеви Орест, Аероп II и Павсанија. Лозата на Менелај го презела престолот со Аминта II „Малиот“, додека лозата на Аминта, пак, го презела престолот со Аминта III.

Проблемот со хронологијата

За периодот на владеењето на Орест, Аероп, Павсанија и Аминта II „Малиот“, истражувачите изнеле повеќе различни мислења: Орест (400–399 год. пр. н.е.), (399–396 год. пр. н.е.) и (399–398/7 год. пр. н.е.); Аероп (400/399–398/7 год. пр. н.е.), (398/7–395/4 год. пр. н.е.), (396–393 год. пр. н.е.), Павсанија (393 год. пр. н.е.), (394/3 год. пр. н.е.) и (393/2 год. пр. н.е.) и Аминта II „Малиот“ (393/2 год. пр. н.е.), (393 год. пр. н.е.) и (394/3 год. пр. н.е.).¹⁰ И покрај навидум минималното несовпаѓање, овие различни хронолошки рамки се должат пред сè на различните податоци во изворите и хронографските листи, но во голема мера и на недостигот на податоци за идентитетот на овие владетели. Во врска со проблемот на хронологија на нивното владеење, различните мислења на истражувачите детално ги анализира и сумира Д. А. Марч. Како заклучок во својата опсежна студија се определува за следниве хронолошки рамки: Орест (400/399–398/7 год. пр. н.е.), Аероп II (398/7–395/4 год. пр. н.е.), Аминта II „Малиот“ (394–393 год. пр. н.е.) и Павсанија (394–393/2? год. пр. н.е.).¹¹

⁹ Otto Abel, *Makedonien vor König Philipp* (Leipzig: Weidman, 1847), 204.

¹⁰ Хронографските листи и податоци се обработувани од повеќе автори: Hammond and Griffith, *A History of Macedonia*, 182 и ф. 2; Karl Julius Beloch, *Griechische Geschichte*, vol. 3, pt. 2, (Berlin and Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Walter de Gruyter & co., 1923), 55–59; R. Malcolm Errington, *A History of Macedonia*, trans. Catherine Errington (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1990), 28–29, 251; Eugene N. Borza, *In the Shadow of Olympus: the Emergence of Macedon* (New Jersey: Princeton University Press, 1990), 177–179; Duane A. March, „The Kings of Macedon: 399–369 B.C.“, *Historia* 44 (1995): 257–282; Наде Проева, *Историја на Аргеадите*, Historia Antiqua Macedonica 8 (Скопје: Графотисок, 2004), 199, 374, 381, и други, но за жал – со премногу противречности.

¹¹ Види: March, „The Kings of Macedon: 399–369 B.C.“, 257–282.

Но, кои се всушност причините за оваа неусогласеност на хронологијата? Пред сè, истражувачите главно се придржуваат до хронологијата на Диодор,¹² но несовпаѓањето се појавува кога таа ќе се спореди со подоцнежните хронографски листи на Синкел, Еусебиј и Порфириј од Тир.¹³ На овие листи се појавуваат варијации во периодот на владеењата, па така за Орест има податоци дека владеел 3 или 4 години, за Аероп II 1.5, 4 или 6 години, за Аминта II „Малиот“ 1, 3 или 4, за Павсанија 1.5 и 1.¹⁴ Иако некои истражувачи, како на пример Н. Г. Л. Хамонд, ги отфрлаат овие хронографски листи како недоследни и конфузни,¹⁵ сепак во недостиг на други изворни податоци, се чини дека се неопходни и на некои места со нивна компартивна анализа, се надополнуваат празнините за овој нејасен период.

Дополнителна причина за хронолошкото несовпаѓање и различните хронолошки определби е исто така и пресметувањето на годините на владеење во целина или со користење на периодот на тековната година, т.е. две можности кои не се исклучуваат една со друга, со оглед на недостигот на прецизни хронолошки податоци.¹⁶ Освен тоа, во овој контекст, неопходно е да се има предвид и разликата на македонскиот календар, односно македонската година, во однос на годините кои ги користеле разните хронографи, а секако треба да се земат предвид и тековните историски случаувања во рамките на Македонското Кралство и поширокиот регион во овој период.

Владеењето на Орест

По ненадејното убиство на Архелај, престолот го наследил неговиот малолетен син Орест од бракот со Клеопатра. За оваа смена на престолот Диодор пишува: „Во Македонија кралот Архелај, убиен ненамерно од неговиот љубен Кратер, го завршил својот живот откако кралувал седум години. Власта ја презел Орест додека бил сè уште дете.“¹⁷

Иако во изворите не е спомената семејната врска на Архелај со Орест, не-ма никакво сомнение дека тој му бил син, инаку не би можел да биде определен за наследник на малолетна возраст. Орест бил подолгорочно планиран за нас-

¹² Diod. 14.37.6; 14.84.6; 14.89. 2.

¹³ FGH III p. 691; p. 692; p. 693.

¹⁴ FGH III p. 691; p. 692; p. 693.

¹⁵ Hammond and Griffith, *A History of Macedonia*, 168 и ф. 2.

¹⁶ Според Н. Г. Л. Хамонд грешката на К. Ј. Белох била во тоа што тој првично пресметувал во годишни делови. На пример, ако Архелај умрел во 400/399 год. пр. н.е. и Аероп во 395/4 год. пр. н.е., К. Ј. Белох пресметал за Аероп пет години, сметајќи дека тоа не соодветствува со Диодор којшто му дава шест години на владеење. Но, ако се брои вклучително и се земе 400/399 год. пр. н.е. за заедничка година на владеење на Архелај и Аероп, тогаш шест години владеење на Аероп точно се совпаѓа со известувањето на Диодор (Diod. 14.37.6 и 14.84.6).

¹⁷ Diod. 14.37.6.

ледник и од самиот Архелај, како што дознаваме од известувањето на Аристотел.¹⁸ Имено, од политички причини за да го заштити престолот преку роднинство во корист на својот малолетен наследник Орест, тој омажил една од неговите ќерки за синот на Аминта (т.е. за синот на подоцнежниот крал Аминта II „Малиот“). Тој најверојатно бил син на Менелај (синот на Александар I и брат на Пердика II). Некои истражувачи го сметаат Аминта II „Малиот“ за син на Архелај, па според тоа Архелај го оженил својот син за својата ќерка.¹⁹ Овие различни толкувања на идентитетот на Аминта се должат на еден спорен дел од оригиналниот текст на Аристотеловата *Политика* (131b), поточно наведеното име Аминта, кое според едни е во падежната форма датив, а според други во генитив. Иако останува на нивото на веројатните претпоставки, се чини мошне прифатливо толкувањето на Н. Г. Л. Хамонд кој го разгледува името Аминта во падежната форма на генитив,²⁰ па според тоа Архелај ја омажил својата ќерка за синот на Аминта (т.е. за синот на идниот крал Аминта II „Малиот“).

Бидејќи се работело за малолетен наследник, за законски регент на младите крал му бил назначен неговиот постар роднина Аероп.²¹ Се поставува прашањето: Кој бил Аероп? За неговиот идентитет немаме сигурни податоци, но нема сомнение дека припаѓал на династијата на Аргеадите, инаку не би можело да биде назначен за регент на малолетниот крал. Исто така, повеќе од веројатно е дека бил во близко сродство со него, па оттука би можел да биде брат на Архелај, односно чичко на Орест.²²

Н. Г. Л. Хамонд претпоставува дека Аероп бил еден од оние коишто се заполнале за договорот помеѓу Македонското Кралство и Атина во време на владеењето на Пердика II.²³ Овој договор е зачуван на еден епиграфски споменик пронајден на атинскиот Акропол,²⁴ но во фрагменти и со лакуни во текстот. По одредбите во договорот, наведени се имињата на потписниците од македонската

¹⁸ Arist., *Pol.* 5.131b.

¹⁹ Beloch, *Griechische Geschichte*, 62f.; Errington, *A History of Macedonia*, 28, n. 6; Проева, *Историја на Аргеадите*, 200 и др. К. Ј. Белох дава уште една претпоставка дека Архелај се оженил со неговата маќеа Клеопатра и со неа го имал синот Орест. Н. Г. Л. Хамонд со право заклучува дека фактот што и сопругата на Пердика II и сопругата на Архелај го имале името Клеопатра, не мора да значи дека тоа била една иста жена, бидејќи ова име било омилено меѓу античките Македонци и многу често застапено. (Hammond and Griffith, *History of Macedonia*, 169, n.2)

²⁰ Ibid. 169.

²¹ Diod. 14.37.6.

²² March, „The Kings of Macedon: 399–369 B.C.“, 278; Borza, *In the Shadow of Olympus: the Emergence of Macedonia*, 178.

²³ Види: Hammond and Griffith, *A History of Macedonia*, 134–136.

²⁴ IG I³ 89; Н. Г. Л. Хамонд го датира договорот во 415 год. пр. н.е., но меѓу истражувачите има и други различни мислења, а претпоставките одат од 435, па сè до 413 год. пр. н.е.

кралска куќа и од други македонски благороднички семејства, а за една од лакуните на ова место Н. Г. Л. Хамонд ја предлага емендацијата „Аероп, син на Пердика“. Бидејќи имаме податок дека Пердика II имал син со Клеопатра кој бил ликвидиран кога имал седум години од Архелај;²⁵ тој смета дека е можно Аероп да бил постар брат на тоа момче, или можеби полубрат од друга жена.²⁶ Има и мислења дека Аероп бил член на линкестидска куќа, што е тешко прифатливо.²⁷

Дали Аероп бил брат или полубрат на Архелај, останува да се претпоставува, но едно е сигурно, дека бил од лозата на Пердика II, односно внук по машка линија на Александар I. Кога Македонското собрание го назначило за регент, треба да се претпостави, дека како постар, тој стоел повисоко во наследувањето, отколку подоцнежниот крал Аминта II „Малиот“. Тој веројатно бил следен наследник по крвно сродство помеѓу возрасните во кралската династија.

Во изворите нема известувања што сè се случувало во овој период во внатрешните односи во државата и во надворешната политика. Но, имајќи предвид дека поширокиот регион во периодот по 404 год. пр. н.е. бил со потполна доминација на Спарта, таа веројатно не се откажала од своето влијание во Тесалија. Можно е Аероп успешно да парирал со примена на амбивалентна политика, со оглед на тоа што започнувал да јакне и отпорот против моќната Спарта преку повторното издигнување на Атина и Теба, кон кои се придржуvalе и демократските сили на Акарнанија, Аргос, Евбоја, Коринт, но и градовите на Халкидик и самата Тесалија. Спарта морала да го има предвид сето тоа и можеби нејзиното внимание кон Тесалија моментно било во одложено политичко мирување.

Како што одминувало времето, за три години веројатно постепено се заострувале меѓусебните односи на младиот крал и регентот Аероп. Младиот крал бил воден од желбата самостојно да завладее, а неговиот регент да ја преземе целиокупната власт и да се прогласи за крал. Најпосле, по трите регентски години, откако постепено се еtabлирал со овластувања на суверен монарх, Аероп и формално се прогласил за крал. Тоа се случило со вообичаено насилиство за преземање на престолот – со убиство на младиот крал Орест, организирано од самиот Аероп. Диодор соопштува: „Аероп го убил него (Орест) и владеел со кралството шест години.“²⁸ Притоа, во времетраењето на владеењето на Аероп (шест години), Диодор ги вклучува и трите регентски години.

Според Н. Проева: „Може да се шпекулира дека, за тие три години што ги минал како старател на малолетниот крал, Аероп успеал да обезбеди поддршка

²⁵ Plat., *Gorg.* 471; Hammond and Griffith, *A History of Macedonia*, 135.

²⁶ Hammond and Griffith, *A History of Macedonia*, 170.

²⁷ Fritz Geyer, *Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II* (Munich-Berlin: R. Oldenbourg, 1930), 109 и сл.

²⁸ Diod. 14.37.6.

од поголемиот број македонски благородници, та можел да се осмели на таква постапка без посериозни последици. Освен тоа, во негова полза била и општата политичка состојба – во овој бурен и тежок период од македонската историја, кралството било поштедено од какво и да е надворешно мешање, што инаку се случувало мошне ретко.²⁹

Владеењето на Аероп

Имајќи предвид на кој начин Аероп дошол на власт, превратот веројатно довел до одредена нестабилност во внатрешните односи на државата, а во тоа време продолжил и македонско-спартанскиот судир на интереси околу наметнувањето на влијанија во Тесалија. Во 395 год. пр. н.е., во Тесалија најпосле завршиле долгогодишните внатрешни немири. Тогаш Алевадите од Лариса на чело со Медеј, со помош на хеленските полиси од антиспартанската коалиција и со поддршка на Македонското Кралство, повторно воспоставиле контрола во областа.³⁰

Наскоро по прогласувањето на Аероп II за македонски крал,³¹ избувнала новата т.н. Коринтска војна (395–387 год. пр. н.е.), овојпат помеѓу коалицијата на хеленските полиси Теба, Акарнанија, Аргос, Евбоја, Коринт, Локрида, Мегара и други сојузници, на чело со Атина, против Пелопонескиот сојуз на чело со Спарта. Причина за војната бил стремежот на демократските полиси за ослободување од влијанието на олигархиската Спарта. Во војната се вмешала и Персија, поддржувајќи ја антиспартанската коалиција, главно со парична помош, особено Атина, за обнова на одбранбените сидини и флотата.

Кога започнала војната, Аероп II неформално се приклонил кон поддршка на Атинско-бојотскиот сојуз, повеќе во интерес на заштита на суверенитетот на својата држава пред мокната Спарта, отколку од желба сојузнички да помогне. Во слична состојба како Македонското Кралство биле и Тесалијците. Уште во првата година од Коринтската војна, против Спарта се вклучил и Халкидичкиот сојуз, предводен од Олинт. Со проширувањето на војната и приклучувањето на новите сојузници, на Спарта ѝ биле попречени копнените комуникации преку Тесалија, Македонија и Тракија кон Азија. Во битката кај Халијарт, во Бојотија, 395 год. пр. н.е., Спарта доживеала убедлив пораз, па спартанските ефори, наоѓајќи се во тешка воена состојба, испратиле итна наредба до Агесилај³² веднаш

²⁹ Проева, *Историја на Аргеадите*, 199–200.

³⁰ Проева, *Историја на Аргеадите*, 206.

³¹ Аероп II на хронографските листи на Синклел и Еусебиј (*FGH* III, р. 693) е именуван и како Архелай. *Види:* March, „The Kings of Macedon: 399–369 B.C.“, 261, 275–276.

³² Агесилај (444–360 год. пр. н.е.) бил син на поранешниот спартански крал Архијдам II и тогашен спартански крал (399, 396 или 401–360 год. пр. н.е.). Тој војувал против Персијците во Мала Азија (Фригија) за заштита на малоазиските хеленски градови (396 год. пр. н.е.).

да се врати од Мала Азия, каде што бил ангажиран во борба против персиските сили, за да помогне во заштитата пред надмоќните непријатели. Еден кус запис за македонската надворешна политика посведочува дека Аероп II се обидел да го попречи Агесилај да помине со војската преку територијата на Македонското Кралство. Во меѓувреме тој бил надмудрен со воена итрина и Агесилај без проблем минал низ Македонија.

Полијн, во своето дело *Воени вештини* (*Strategemata*), дава мошне сликовит приказ на ова случување:

„Имајќи можност да премине преку Македонија, Агесилај, испратил пратеништво кај кралот Аероп да се договори со него за слободно преминување. Но Македонецот, којшто добил известување за слабоста на лакедајмонската коњаница, одбил да се договори со него; и, наредувајќи ѝ на сопствената коњаница да се распореди на полето, му одговорил дека ќе се сртне со него лично. Затоа Агесилај, за да покаже поголема коњаница од таа што вистински ја имал, ѝ наредил на пешадијата да го формира првиот ред. Зад неа ги поставил сите коњи што можеле да се јаваат, поставувајќи ги во двојна фаланга и зголемувајќи го бројот со магариња, мазги и такви коњи, коишто биле стари, и се користеле само за ношење товар. Војниците, јавнати на нив и опремени со целосно коњичко вооружување, изгледале како многубројна коњаница. Соочен со толку страшна сила, Аероп II склучил договор со Лакедајмонците, дозволувајќи им слободен премин низ неговите владеници.“³³

Значи, иако Аероп II неформално се приклонил кон поддршка на Атинско-бојотскиот сојуз, во својата амбивалентна политика, склучил договор со Спарта. Ова се случило еден месец или два пред 14 август 394 год. пр. н.е., бидејќи знаеме дека Агесилај подоцна навлегол во Бојотија, како што не е известува Ксенофонт, за време на помрачувањето на сонцето.³⁴

Во големата битка кај хеленскиот град Книдос, во Дорида, во Мала Азия, 394 год. пр. н.е., атинско-персиската флота, предводена од атинскиот стратег Ко-

³³ Polyain. 2.1.17.

Споредувајќи ја со воената итрина која ја применил македонскиот војсководец Антипатар (398–319 год. пр. н.е.), Полијн дава уште еден опис на истото случување:

„За да им остави впечаток на Тесалијците дека неговата коњаница е многубројна, Антипатар напредувал со одреден број магариња и мазги кои ги јавале мажи вооружени како коњаници. Но, првиот ред на секој одред тој го формирал од вистинска коњаница. Непријателите на кои им изгледале страшни како појава и претпоставувале дека не само предните редови, туку и останатите се коњаница, се разбегале. Оваа воена итрина ја употребил и Агесилај против Аероп во Македонија.“ (Polyain. IV, 4, 3)

³⁴ Xen., *Hell.* 4.3.10; Н. Г. Л. Хамонд го датира преминувањето на Агесилај низ Македонија не порано од јули 394 год. пр. н.е. (Hammond and Griffith, *History of Macedonia*, 168, 171).

онон, ја поразила спартанската флота и нејзините сојузници. Ова ја ослабнало моќта на Пелопонескиот сојуз. Антиспартанската коалиција успешно парирала и на навлегувањето на Агесилај кај Коринтскиот Провлак и во Бојотија, но потоа состојбите се смениле. Спартанците, на чело со Агесилај, кај градот Коронеја, во Бојотија и кај Немеја, во Арголида, ги разбиле здружените сили на Аргос, Атина, Коринт и Теба (есента 394 год. пр. н.е.).

И покрај воената состојба на македонскиот кралски двор продолжиле подмолните борби за престолот. Додека хеленските држави воделе меѓусебна војна во близината на Истам, продолжила и нестабилноста во внатрешните односи на кралството. Во екот на бурните воени случаувања на историската сцена во хеленскиот свет, македонскиот крал Аероп II починал од природна смрт, од болест. Со неговата ненадејна смрт уште повеќе се искомплицирала внатрешната нестабилност на Македонското Кралство. Аероп II бил наследен од неговиот син Павсанија. Диодор соопштува: „Во тоа време (т.е. Битката кај Книдос) Аероп, кралот на Македонците, умрел од болест, откако кралувал шест години. Власта ја презел синот Павсанија кој владеел една година.“³⁵

Владеењето на Павсанија

Се смета дека Павсанија владеел околу една година. Диодор не споменува никакви проблеми со неговото наследно право, но Еусебиј и Синкел вметнуваат крал по име Аминта на кралската листа пред него.³⁶ По малку време дури двајца Арреади се пројавиле како претенденти за узурпација на престолот, двајцата со исто име – Аминта. Првиот претендент, познат како Аминта II „Малиот“, можно е да бил син на Менелај (еден од браќата на Пердика II), за чијшто син Архелај ја омажил својата ќерка, ако ја прифатиме претпоставката на Н. Г. Л. Хамонд.³⁷ Вториот претендент на престолот, познат како Аминта III, бил син на Аридај, внук на Аминта (братот на Пердика II) и правнук на Александар I.

Наследното право на Павсанија веројатно прв го оспорил Аминта II „Малиот“ и една година веројатно напоредно кралувале обајцата (393 год. пр. н.е.). Тоа најдобро го посведочуваат нивните зачувани монети кои се од ист тип. Како што соопштува Диодор: „Павсанија, кралот на Македонците, умрел по една година владеење, а бил убиен од Аминта,³⁸ којшто ја освоил власта и владеел дваесет

³⁵ Diod. 14.84.6.

³⁶ Euseb. 1.229.17; Synk. 495.1; 500.12–14.

³⁷ За идентитетот на овој Аминта и спорниот дел од текстот на Аристотеловата *Политика* (131b) споменавме претходно. Ерингтон категорично се спротивставува на обидот на Н. Г. Л. Хамонд да го постави Аминта II „Малиот“ за син на Менелај. Види: Errington, *A History of Macedonia*, 269, ф. 6.

³⁸ Аминта III, синот на Аридај, внукот на Аминта (братот на Пердика II). Јустин (Just. 7.4.3) го помешал Аминта III со Аминта II „Малиот“ како син на Менелај.

и четири години.³⁹ Како и да е, Павсанија бил наследен од Аминта III, кој дошол на власт по насилено преземање на престолот.

Владеењето на Аминта II „Малиот“

Најверојатно е дека Аминта II Малиот прв му го оспорил престолот на Павсанија. Тој фигурира во Аелијановата листа на озлогласени владетели на Македонското Кралство: „Архелај – син на робинка, Менелај – вонбрачно дете, а синот на Менелај, Аминта, на којшто му се верувало како роб и придружник на Аероп...“.⁴⁰ Тоа упатува дека тој всушност првин бил припадник на институцијата „кралски деца“ на Аероп II, но подоцна ја изневерил довербата извршувајќи завера против легитимниот крал. Диодор не го споменува Аминта II „Малиот“, но тој се споменува во текстовите на Еусебиј и Синклел, на оние места каде што тие не се потпираат на Диодор како извор, туку на Теопомп.⁴¹ Споменат е и од Аристотел кој дава известување за неговата смрт: „Дерда го нападнал Аминта Малиот поради тоа што се фалел со неговата младост“.⁴²

Значи, наскоро по преземањето на престолот, Аминта II „Малиот“ бил убиен од лични причини од својот љубимец, линкестидскиот благородник Дерда, бидејќи тој го компромитирал за нивната врска. Има и мислење дека Дерда бил внук на елимејскиот басилеј Дерда I.⁴³

Со убиствата на Павсанија и Аминта II „Малиот“ завршиле династичките борби на Аргеадите. Со тоа згаснale семејните гранки на Пердика II и на неговиот брат Меналај, а со прогласување на Аминта III за крал на Македонија, власта преминала од една на друга гранка на семејното стебло на Александар I, т.е. семејната гранка на неговиот син Аминта.

* * *

Анализата на податоците и претпоставките за овие бурни династички борби е неискрпна, или како што констатира Борза: „Настаните од првата половина на IV век пр. н.е. претставуваат вистински историографски кошмар за историчарот на Македонија.⁴⁴ Е. Карни мошне сублимирано ги изнесува главните причи-

³⁹ Diod. 14.89.2.

⁴⁰ Ael., *Var. Hist.* 12.43.

⁴¹ Тргнувајќи од ова и осврнувајќи се хронолошки на овие извори, Д. А. Марш изнесува претпоставка дека Аминта II „Малиот“ застанал на престолот кон крајот на месец јули 394 год. пр. н.е. и владеел само еден месец или два, па од тие причини не е споменат кај Диодор. Види: March, „The Kings of Macedon: 399–369 B.C.“, 276–277.

⁴² Arist., *Pol.* 5.131b.

⁴³ N. G. L. Hammond, „The Kingdoms of Illyria circa 400–167 B.C.“, *The Annual of the British School at Athens* 61 (1966): 244.

⁴⁴ Borza, *In the Shadow of Olympus: the Emergence of Macedon*, 180.

ни за ова: несигурен систем на примогенитура, кралување врз основа на лична (а не на институционална) моќ, и двор полн со интриги како последица од институционализирана педерастија.⁴⁵ Секако, влијание имала и конкуренцијата за склучување политички бракови, а штом се испреплетувале политички и лични мотиви, тоа водело до бројни убиства и заговори, кои во голема мера го дестабилизирале Македонското Кралство во овој период.

Литература:

Извори

- Claudii Aeliani *De natura animalium libri XVII, Varia historia, Epistolae, Fragmenta*. Vol 2, ed. Rudolf Hercher. Lipsiae: in Aedibus B.G. Teubneri, 1866.
- Aristotelis *Politica*. Ed. W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press, 1957.
- Diodorus Siculus: Diodorus of Sicily in Twelve Volumes. Greek text and facing English translation by C. H. Oldfather. London: Loeb Classical Library, 1967.
- Eusebii Pamphili. *Chronicon*, bipartitum Graeco-Armeno-Latinum. Venetiis: Typis cobnobii pp. armenorum in insula S. Lazari, MDCCCXVIII.
- Inscriptiones Graecae, a complete searchable online database of main, regional and site corpora*, the Packard Humanities Institute, Cornell / Ohio State University, <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/>.
- Jacoby, Felix. *Die Fragmente der Griechischen Historiker*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923.
- Justini *Historiarum Philippicarum; Ex Togo Pompeio*. Lib. XLIV, ed. El. Johanneau et Frid. Dubner. Parisiis: Eques legion honoris adscriptus, MDCCCXXIII.
- Platonis *Opera*. Ed. John Burnet. Oxford: Oxford University Press, 1903.
- Polyaeni *Strategematon*. Libri octo, ed. Edvardi Wolflin – Joanes Melbar. Lipsiae: in Aedibus B.G. Teubneri, 1887.
- Syncellus Georgius et Nicephorus Cp. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Vol I, ex recensione Guilielmi Dindorfii. Bonnae: Impensis ed. Weberi, MDCCCXXIX.
- Xenophontis *Opera omnia*. Vol. 1, ed. E. C. Marchant. Oxford: Clarendon Press, 1900 (repr. 1968).

Монографии и статии

- Abel, Otto. *Makedonien vor König Philipp*. Leipzig: Weidman, 1847.
- Beloch, Karl Julius. *Griechische Geschichte*, vol. 3, pt. 2. Berlin and Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Walter de Gruyter & co., 1923.
- Borza, Eugene N. *In the Shadow of Olympus: the Emergence of Macedon*. New Jersey: Princeton University Press, 1990.

⁴⁵ Carney, „Regicide in Macedonia“, 262-263.

- Carney, Elizabeth. „Regicide in Macedonia“, *La Parola del Passato* 38 (1983): 260-272.
- Errington, R. Malcolm. *A History of Macedonia*, trans. C. Errington. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1990.
- Geyer, Fritz. *Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II*. Munich and Berlin: R. Oldenbourg, 1930.
- Hammond, N. G. L. and G. T. Griffith. *A History of Macedonia*, vol. II. Oxford: Clarendon Press, 1979.
- Hammond, N. G. L. „The Kingdoms of Illyria circa 400-167 B. C.“. *The Annual of the British School at Athens* 61 (1966): 239-253.
- March, Duane A. „The Kings of Macedon: 399-369 B. C.“. *Historia* 44 (1995): 257-282.
- Кацаров, Г. И. Царъ Филип II Македонски. *История на Македония до 336 год. пр. Христос*. София: Придворна печатница, 1922.
- Проеva, Наде. *Историја на Аргеадите*, Historia Antiqua Macedonica 8. Скопје: Графотисок, 2004.

НАУЧНИ ТРУДОВИ/ARTICLES

УДК: 322(495.02)“726/787“
27-87.67(495.02)“726/787“

Филип МАРКОВСКИ

Магистрант на Институтот за историја
Филозофски факултет, УКИМ (Скопје)

Константин V *VERSUS* Јован Дамаскин теолошки погледи за иконоборството

Abstract: *The subject of the paper is the first wave of the iconoclastic movement in Byzantium (726-787). From the many possible aspects of research that can be applied to this period, here we single out the theological view.*

The content of the paper manifests two main goals: (1) to oppose the different theological views of Constantine V, the Byzantine Emperor, as the protagonist of iconoclasm, and John of Damascus, as the protagonist of iconophilia, presented during the first iconoclastic wave; (2) to analyze the views of the Holy Scriptures regarding the icon, while considering those views as the most relevant judge in this theological dispute.

The conclusion itself will indicate some guidelines regarding the reasoning on the iconoclastic issue, while ignoring the historical resolution on the same issue.

Key words: *Byzantium, iconoclasm, Constantine V, John of Damascus, holy scriptures*

Бидејќи, според апологетите на христијанството, важноста на верата е безвремена, а нејзината цел е да ја распространи насекаде вистината и да даде живот вечен, огромен број теолози и отци на црквата дебатираат и полемизираат околу патиштата и начините за достигнување на таа вистина и тоа вечно битисување. Еден таков верски судир е исто така и византиското иконоборство во VIII век кој се сведува на едноставното прашање, „дали иконите претставуваат идолатрија или не?“. Иако ова прашање добива црковна разрешница (со негативен одговор) во IX век, и денес постојат неколку црковни организации кои одново ја отвораат таа тема и го развиваат ова прашање како едно од најзначајните за христијанството. Пред сè, станува збор за цркви од протестантскиот корпус. Од друга страна, иконоборството како појава ги надминува границите на христи-

јанството и се појавува како движење и во другите религии, почнувајќи од старата доба па до денешни дни.

Иконоборството, како историски период во Источното Римско Царство, се манифестирало низ различни општествени сфери, поаѓајќи од политичката, економската и воената сфера, завршувајќи во уметничката (ликовна, музичка, архитектурна), теолошката и философската сфера. Оттаму, потребата за истражување на иконоборството од различни аспекти е повеќе од очигледна, меѓутоа ние, во овој труд ќе разгледаме главно еден од нив – теолошко-философскиот.

Сообразени со тој аспект, во овој труд имаме две цели: (1) да ги спротивставиме различните теолошките погледи на императорот Константин V, како протагонист на иконоборството, и на Јован Дамаскин, како протагонист на иконофилството, изнесени во текот на првиот иконоборски бран во Византија (726-787); (2) да ги анализираме ставовите на Светото Писмо во однос на иконата, притоа сметајќи ги тие ставови како најрелевантен судија по овој теолошки спор.

I

(1) Пред да навлеземе во конкретната содржината, треба да се истакне дека преживеаните извори за овој период произведуваат голем број на проблеми. Тоа е така, бидејќи до наши раце, денес, пристигнуваат исклучиво иконофилските извори, односно извори кои ја штитат светоста на иконите. Причините за таквото нешто се прилично едноставни: (1) Иконоборството како философија и теологија е поразено на политичко-теолошки план со Вториот вселенски собор од Никеја (787г.) и со Соборот од Константинопол (843г.), кога е прифатено почитувањето на иконите како официјална доктрина во Византија; (2) на претходно споменатите собори наредено е да се запалат и уништат сите иконоборски списи.¹ Во една таква ситуација, нам, како истражувачи на таа проблематика, разгледувањето од објективна гледна точка ни е прилично отежнато. Меѓутоа, за наша среќа, Јован Дамаскин во своите „Три апологетски слова против оние коишто се против светите икони (*Contra imaginum calumniators orationes tres*)² и патријарх Никифор во своите „Разубедувања (*Antirrhetici*)³ имаат дадено делови од ставовите на иконоборскиот император Константин V; воедно, од голема важност се и расправите на Седмиот вселенски собор,⁴ каде се прикажани некои одлуки од иконобрскиот собор од Хиерија (754г.) како тези кои подоцна се негирани.

¹ За изворите од овој период види во: Leslie Brubaker & John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: The Sources* (Birmingham: Ashgate, 2001), 165-199.

² Bonifatius P. Kotter, O. S. B., *Die Schriften des Johannes von Damaskos, Band 3. Contra imaginum calumniators orationes tres* (Berlin: Walterde Gruyter, 1975).

³ *Patrologia Graeca*, vol. 100, ed. by Jacques-Paul Migne (Paris: 1860), 200-350.

⁴ *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, Tomus XIII, ed. by Giovanni Domenico Mansi (Florentina: (MDCCCLXVII) 1767), 250-270.

Од тие иконофилски сведоштва, со правење на компилација ќе се обидеме да ги извлечеме и ставовите на иконоборскиот император, со што до одреден степен ќе можеме да ја реконструираме иконоборската доктрина, но со постојан сомнеж за нецеловитост на издадените искази.

(2) Поради тоа што (светоста на) иконата е јаболкото на раздорот, потребно е да се дефинира нејзиното значење. Самиот збор 'икона' е збор со старогрчко потекло (*ἡ εἰκών*), кој низ христијанските текстови еволуира и се менува: него-вото значење може да биде 'слика', 'личност (подобие)', 'свет портрет', а во некои случаи дури го заменува и значењето на *τὸ ἄγαλμα*, што значи 'кип', 'статуа' или 'слика' (но, *ἄγαλμα* најчесто било со паганско⁵ значење). Од друга страна, постојат зборови кои не се врзани за *'εἰκών'*, но во некои случаи, во теолошките текстови може да се преведат и како икона; такви се: *τὸ ἀντίτυπον, ὁ τύπος, ὁ χαρακτήρ, τὸ ἀπάγαγμα* и др.⁶ Јован Дамаскин за иконите ја дава следнава дефиниција: „Иконата е подоба која го претставува праобразот и има со него одредена разлика, иконата не личи во целост на архетипот (оригиналот).“⁷ А пак, според дешните православни гледања на иконата, таа претставува: „слика на личност, којашто е окарактеризирана со одредена светост и обдарена со благодатта на Светиот Дух.“⁸ Од друга страна, за Константин V, иконата претставува нешто друго, спротивно на Дамаскин и православието – „иконата е слика на лице, и на неа (на иконата) не може ликовно да се претстави божествената природа којашто нема лице.“⁹

Воопштено, за иконофилите иконата е слика исполнета со Свет Дух, а пак за иконоборците (обична) слика лишена од Светиот Дух.

II

(1) Во втората половина на 20-тите години од VIII век, византискиот император Лав III (717-741) започнал да дејствува во спроведување на некаква иконоборска агенда, што е прв случај во византиската историја. Во прво време, тоа се

⁵ Голем дел од археолозите и историчарите на уметноста иконата ја сметаат како наследство од предхристијанските, пагански, религии. За таквите гледишта види повеќе во: Peter Talloen, „From pagan to christian: Religious iconography in material culture from sagalassos“, *The Archaeology of Late Antique Paganism*; ed. L. Lavan and M. Mulryan, (Leiden-Boston: Brill, 2011), 575-607.

⁶ Steven Bigham, *Early Christian Attitudes Toward Images* (New Hampshire: Orthodox Research Institute, 2004), 87-88.

⁷ Kotter, *Die Schriften*, 83-84 (Εἰκὼν μὲν οὖν ἐστιν ὅμοιωμα χαρακτηρίζον τὸ πρωτότυπον μετὰ τοῦ καὶ τινα διαφορὰν ἔχειν πρὸς αὐτό· οὐ γάρ κατὰ πάντα ἡ εἰκὼν ὅμοιοῦται πρὸς τὸ ἀρχέτυπον).

⁸ Iakovos Menelaou, *Byzantine Iconoclasm and the Defenders of Icons*, John of Damascus and Theodore the Studite, *CJT*, 4 (2017), 49.

⁹ (PG 100) Nic. Antirr., 297 A (ἡ εἰκὼν προσώπου ἐστὶν εἰκὼν, καὶ ταύτη τὴν θείαν φύσιν ἀπρόσωπον ὡς ἀπεργραπτὸν τυγχάνειν).

одвивало со држење на одредени говори, а потоа во 730 г., императорот издал едикт за отстранување на иконите.¹⁰ Паралелно со издавањето на едиктот била отстранета и иконата од пред Бронзената Порта.¹¹ Освен овие неколку дејствија во полза на иконоборството, Лав III не бил препознатлив по некои радикални мерки, ниту пак во последните десет години од неговиот живот се фокусирал на иконоборска политика. И покрај намерата на царот за отстранување на иконите од богослужбениот живот на Византиецот, сепак не свикал собор на кој би се официјализирала новата доктрина. За разлика од него, негови син и наследник, Константин V (741-775), тргнал поревносно во таа насока. Со него, иконоборството го живеело својот зенит и ја добило вистинската своја суштина: иконоборската теолошка политика била канонизирана со вселенски собор, огромен број на цркви и манастири биле исчистени од нивните фрескописи и икони, дури била отворена и „војна“ против монасите и монашкиот живот. Сите тие дејствија траеле до смртта на овој император.¹² Политичките случаувања течеле во тој правец, но она што за нас е важно во овој труд е да видиме кое е тоа учење врз кое се темелеле новите иконоборски постапки.

(2) Теофан Исповедник, главниот извор за политичката историја во овој период, за 751/752 г. вели: „[...] безбожникот Константин се избезуми против црквата и православната вера, припремаше собори и го убедуваше народот [...]“¹³. Токму оваа изјаа на Теофан ни ја одредува временската рамка за напишаните убедувања на императорот, наведени од страна на патријарх Никифор во „Antir-

¹⁰ Денес, постои историографски спор во однос на едиктот на Лав III, во однос на тоа дали имало два едикта или еден едикт. Историчарите што сметаат дека постоеле два едикта, првиот го сместуваат во 726г., а вториот во 730г. Додека, другите коишто сметаат дека постоеал еден едикт, го сместуваат во 730г. За расправите по тоа прашање види повеќе во: Robert Shedlock, *The Iconoclastic Edict of the Emperor Leo III 726 A.D.*, Thesis, (Massachusetts: University of Massachusetts 1968); John Haldon & Leslie Brubaker, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: A History* (Cambridge: Cambridge university Press, 2011), 79-94; 119-128.

¹¹ *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trans. and ed. by C. Mango and R. Scott (Oxford: Clarendon Press, 1997), 559 part 405. Изјавата на Теофан во врска со ова прашање е ставена под знак прашалник. За иконата пред Бронзената Порта види во: Vladimir A. Baranov, „Visual and Ideological Context of the Chalke Inscription at the Entrance to the Great Palace of Constantinople“, *SCRINUM*, 13 (2017).

¹² За иконоборската политика на Константин V види во: Marie Auzépy, „State of Emergency (700-850)“, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500-1492*, ed. by J. Shepard, (Cambridge: Cambridge University Press), 255-287; Haldon & Brubaker, *Byzantium in the Iconoclast Era*, 156-212.

¹³ *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Volume I, edition Emendatior et Copiosior, consilio B.G. Niebhrii, Theophanis Chronographia, ex recensione Ioannis Classeni (Bonnae: Impensis E. Weberi, 1839-1841), 659 ([...] ἀρθεῖς φρονήματι Κωνσταντίνος ὁδυσσεβῆς πολλὰ κατὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ ὁρθοδόξου πίστεως μελετῶν σιλεντια, καθ' εκάστην πόλιν τὸν λαὸν ἔπειθεν [...]).

rhetici¹⁴ кои, всушност, се напишани како противодговор на убедувањата на Константин V. Оттаму, се доаѓа до заклучок дека во почетокот на 50-тите години на овој век бил врамен одреден систем на иконоборски идеи кои биле претставувани пред народот како подготовка пред вселенскиот собор.

Патријарх Никифор истакнува дека самот цар напишал две убедувања, „Πεδιτς I, II“. Според тоа, ќе наведеме по неколку клучни фрагменти, во оригинал и превод (на авторот на овој труд), од двете убедувања.

Убедување I¹⁵

Nic. 216 B,C: (προοίμα) Ἡ ἀγία τοῦ Θεοῦ καθολικὴ ἡμῶν πάντων τῶν χριστιανῶν ἐκ-
κλησίᾳ παρέλαβεν οὕτως ὁμολογεῖν· τὸν Γίὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ φύσει ἀπλοῦν ὑπάρχοντα,
σαρκωθέντα δὲ ἐκ τῆς παναγίας ἀχράντου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου ἀεὶ παρθένου Μαρίας,
μή τρέψαντα τὴν θεότητα εἰς σάρκα, μήτε τὴν σάρκα εἰς τὴν θεότητα αὗξος ἐμποιησαμένην,
ἀλλὰ τῶν δύο φύσεων συνελθουσῶν εἰς ἔνωσιν ἀσύγχυτον μίαν, τὴν τε τῆς θεότητος καὶ τῆς
ἀνθρωπότητος, ἔνα τὸν αὐτὸν καθ' ὑπόστασιν μίαν ὑπάρχειν· τουτέστι διπλοῦν ἐν ἐνὶ προσώ-
πῳ ὅντα, καὶ πᾶσα εἰκὼν παράγωγος πρωτοτύπου τινὰς γνωρίζεσθαι.

(Увод): Светата Божја соборна црква на сите нам христијаните вака исповеда: дека Синот и Логос Божји по природа е едноставен, а овоплотен од пресветата непорочна Владичица наша Богородица секогаш дева Марија; дека божественоста (божествената природа) не се претворила во плот, ниту плотта се пре-леала во божественост, туку откако двете природи, и божествената и човечката, се споиле во едно неслеано единство, Он (станал) едно и исто и постои во една хипостас, тоа значи дека е двоен во едно лице, а познато е дека секоја слика е изведена од некој прототип.

Nic. 225 A: (εἰσάγει γοῦν εὐθύς·) καὶ εὶ καλῶς, ὁμοούσιον αὐτὴν εἶναι τοῦ εἰκονιζομέ-
νου.

¹⁴ Патријархот Никифор ги пишувал „Разубедувањата“ и „Кратаката историја“ во првата половина на IX век, што бездруго значи дека е синхрон со случувањата од првиот бран на иконоборството. За животописот на патријархот и неговиот творечки потенцијал види во: Драгољуб Н. Марјановић, „Кратка историја“ патријарха Никифора Историјска анализа дела, докторска дисертација (Београд: Филозофски Факултет, 2014), 8-46.

¹⁵ Поради подоброто дополнително уредување на оригиналниот текст, изложените текстови на старогрчки јазик се извадени од преработката на Г. Острогорски, која е направена врз основа на *Patrologia Graeca* од J. P. Migne. Но, за подобра илустрација како одредници пред текстовите ќе бидат ставени страниците од *Patrologia Graeca*, vol 100. Преработените текстови од страна на Г. Острогорски во: Георгије Острогорски, *О веровањима схватањима Византиница* (Београд: Просвета, 1970), 16-20; Како споредбен превод на англиски јазик на дел од овие извадоци, види во: Marie-José Mondazin, *Image, Icon, Economy*, trans. by Rico Franses (Stanford: Stanford University Press, 2005), 227-246.

(веднаш потоа наведува) и ако е добро насликана, таа е едносушна на она што е восличено.¹⁶

Nic. 232 A: ζητοῦμεν, (φησί), παρ' ὑμῶν, πῶς δυνατόν ἐστι τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν ἐκ δύο φύσεων ἀῥλου τε καὶ ἐνύλου ἐνώσει ἀσυγχύτῳ ἐν πρόσωπον ὅντα, γράφεσθαι, τουτέστιν εἰκονίζεσθαι.

Бараме од вас (одговор), како е можно Господ наш Исус Христос, којшто е од две природи, материјална и нематеријална, кои се наоѓаат во неслеано единство, да се исцрта, односно да се восличи како едно лице.

Nic. 236 C, D: ἐπειδὴ καὶ ἑτέραν ἀῥλον φύσιν συνηνωμένην τῇ σαρκὶ ἔχει, καὶ μετὰ τῶν δύο φύσεων ἐκείνων εἰς ὑπάρχει, καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, ἥγουν ἡ ὑπόστασις αὐτοῦ, ἀχώριστον τῶν δύο φύσεών ἐστιν, οὐχ ὑπολαμβάνομεν ὅτι δυνατῶς ἔχει περιγράφεσθαι, ἐπειδὴ καὶ τὸ χαρακτηρίζόμενον ἐν πρόσωπόν ἐστι, καὶ ὁ περιγράφων τὸ πρόσωπον ἐκεῖνο, δῆλον ὅτι καὶ τὴν θείαν φύσιν περιέγραψεν, ἢτις ἐστὶν ἀπερίγραπτος.

Бидејќи има и друга нематеријална природа соединета со плотта, и со тие две природи чини една, и бидејќи неговото лице, т.е. неговата хипостас, неодделива од тие две природи, не прифаќаме дека е возможно (лицето) ликовно да се претстави, бидејќи и она што се претставува е едно лице, а и оној што ликовно го претставува тоа лице, очигледно е дека ја претставил и божествената природа, којшто не може ликовно да се претстави.

Nic. 248D – 249A: ἐπειδὴ μετὰ τὴν ἔνωσιν ἐκείνην ἀχώριστος ἡ πργματεία, ὡς ὁμολογοῦμεν ἐν τῷ δόγματι εἰ δὲ καὶ τῆς σαρκὸς μόνης εἰκόνα ποιεῖ, λοιπὸν καὶ πρόσωπον ἐπὶ τῇ σαρκὶ ἔδιον δίδωσι· καὶ γίνεται τοῦτο τῇ ὅλῃ θεότητι τετράς, τουτέστι τρία πρόσωπα ἐπὶ τῆς θεότητος καὶ ἐν τῷ τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἐστὶ κακῶς τοῦτο.

(Бидејќи) Оваа работа¹⁷ стана неразделива по она соединување, (онака) како што исповедаме во докмата; а ако човек (некој) прави слика (икона) само од плотта,¹⁸ следствено и дава и лице својствено на плотта. И тогаш излегува дека целата Божественост се јавува како четворица,¹⁹ т.е. три лица на божественото, а единството на човечкото – а тоа е погрешно.

Nic. 253 A: τουτέστι χαρακτηρίζων πρόσωπον καὶ ποιῶν τὸν Χριστὸν κτίσμα καὶ μόνον, καὶ τὴν θείαν φύσιν μὴ εἶναι εἰς αὐτὸν.

т.е. исцртувајќи го лицето на таков начин и претставувајќи го Христос само како творба, значи дека во него ја нема Божјата природа.

Nic. 284 D: ἀλλ' εἰ οὐ χωρίζεται, συμπεριγραφήσεται πάντως·

¹⁶ Или „на она што го претставува“.

¹⁷ sc. Единството.

¹⁸ Или „на иконата ја претставува само плотта“.

¹⁹ Буквално: „дека тоа во целата своја божественост е четворица“.

Ами, ако не се дели (божествената природа), тогаш таа целосно ќе биде насликана.

Nic. 296 C: οὐ δυνατὸν γάρ ἐπὶ τοῦ ἐκ δύο φύσεων ἐν ἐνὶ προσώπῳ ὄντος, ἐπὶ τῆς μιᾶς φύσεως πρόσωπον εἰκονίζειν, καὶ ἐπὶ τῆς μιᾶς ἀπρόσωπον τυγχάνειν.

Зашто, невозможно е кога две природи се во едно лице, да насликаме лице според едната природа (од нив), а другата да остане без (насликано) лице.

Nic. 301 C: ἀλλ' ἡ καὶ τὸ Θεῖον συμπεριγράφεσθαι ἔχει ἐν τῇ εἰκόνι ἐκείνῃ, καθώς ἐστιν ὁ Χριστὸς ἐκ διπλότητος ἐν πρόσωπον, ἡ ψυλὸν μόνον ἀνθρωπον νοεῖσθαι τὸν Χριστὸν καὶ ἐπὶ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ μόνης πρόσωπον διδεῖν καὶ εἰκονίζειν αὐτὸν οὕτως, καθὸ δὴ εἰκὼν, καὶ τὸ θεῖόν ἐστιν ἀπερίγραφον.

Ами, или божествената природа може ликовно да се претстави врз онаа икона, како што Христос има две природи во едно лице, или Христос да се подразбира само како човек и да му се дава лице само според неговата плот, и да се претстави тој така што иконата е слика на неговото лице, а Божествената природа е ликовно неопислива.

Nic. 309 A: λέγει δὲ ὁ ποιήσας τὴν εἰκόνα ἐκείνην, ὅτι εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐστι· καὶ τὸ Χριστός ὄνομα γινώσκεται, ὅτι οὐ μόνον ἀνθροπὸν δηλοῖ, ἀλλὰ καὶ Θεόν·

А, оној што ја направил онаа икона вели дека (тоа е) слика на Христос; и под името „Христос“ се подразбира дека не означува само човек, туку и Бог.

Убедување II

Nic. 332 D: κατὰ τὴν Θέοτητα αὐτοῦ προγνοὺς τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ καὶ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἄνοδον, καὶ ἵνα τὸ μνημόσυνον τῆς ἐνανθρωπήσεως αὐτοῦ διηγεκῶς ἔχωμεν οἱ πιστεύσαντες εἰς αὐτὸν νύκτα καὶ ἡμέραν.

Бидејќи е Бог, претходно знаел за смртта и своето воскресение и вознесение на небесата, за ние верниците да имаме постојано потсетник на неговото вочовечување,[продолжува подолу]

Nic. 333 B: ἐκέλευσε τοῖς ἀγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις παραδοῦναι δι’ οὐ ἡράσθη πράγματος τύπον εἰς σῶμα αὐτοῦ· ἵνα διὰ τῆς ἱερατικῆς ἀναγωγῆς, καὶ εἰ ἐκ μετοχῆς καὶ θεσεὶ γίνηται, λάβωμεν αὐτὸ ὡς κυρίως καὶ ἀληθῶς σῶμα αὐτοῦ.

(Тој – Христос) им заповедал на светите свои учениците и апостоли да ја предадат формата на неговото тело онака како што милувал, за да го примиме преку свештеничко возведување, макар тоа да настанува со учество и присвојување, како право вистинско тело негово.

Nic. 336 A: καὶ κἄν ὡς εἰκόνα τοῦ σώματος αὐτοῦ θελήσωμεν λογίσασθαι ὡς ἐξ ἐκείνου παραχθέν, ἔχομεν αὐτὸ εἰς μόρφωσιν τοῦ σώματος αὐτοῦ.

И ако сакаме како слика на неговото тело да сметаме нешто како од него предадено, тоа го имаме во вид на тело негово.

Nic. 337 A: τί γάρ; καὶ ἐικὼν ἔστι τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ ὁ ἄρτος ὃν λαμβάνομεν, μορφάζων τὴν σάρκα αὐτοῦ, ὡς εἰς τύπον τοῦ σώματος ἐκείνου γινόμενος.

Та, што? И лебот што го земаме е слика на неговото тело и ја претставува неговата плот, бидејќи настанува во форма на неговото тело.

Nic. 337 C, D: οὐ πᾶς ἄρτος σῶμα αὐτοῦ, ὥσπερ οὐδὲ γάρ πᾶς οἶνος αἷμα αὐτοῦ, εἰ μὴ ὁ διὰ τῆς Ἱερατικῆς τελετῆς ἀναφερόμενος ἐκ τοῦ χειροποιήτου πρὸς τὸ ἀχειροποίητον.

Не секој леб е тело негово баш како што ниту секое вино е крв негова, освен оној што преку свештенички чин е направен од ракотворен во неракотворен (леб).

(3) Првиот и единствениот иконоборски собор е одржан во 754 г., од 10 февруари до 8 август, во дворецот Хиерија близу до Константинопол. На тој собор биле повикани сите патријарси и поголем дел од епископите во соодветните патријархати, но на соборот не дошле претставници на ниту еден патријархат освен од константинополскиот. Имено, учествувале вкупно 338 епископи, бидејќи дотогашниот патријарх Атанасиј во меѓувреме починал, соборот го водел ефескиот епископ Теодосиј, а како замена на Атанасиј на крајот од соборот бил прогласен дотогаш непознатиот епископ Константин.²⁰ За тоа што се случувало таму, историографските извори како патријарх Никифор и Теофан Исповедник се куси и концизни. „Го определија верувањето во коешто сите беа злобно и безбожно согласни и во коешто заповедаа и повикува на чистење (отстранување) на светите икони. Речиси незрело нив (иконите) јавно ги антемизираа. Заедно со иконите беа антемизирани и Герман, поранешниот константинополски патријарх, Георги Кипарски и Јован од Дамаск Сирија со прекар Мансур.“²¹ Имајќи предвид дека не се зачувани никакви автентични документи и извори од соборот од Хиерија, како што споменавме погоре, ќе прикажеме само некои тези (веројатно во вид на канони) кои се смета дека биле донесени во Хиерија, а се наоѓаат во расправите од VII Вселенски собор.

Mansi XIII,²² 252 A, B: λοιπὸν καὶ εἰκὼν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. καὶ λοιπὸν ἢ συμπεριέγραψε κατὰ τὸ δοκοῦν τῇ αὐτοῦ ματαιότητι τὸ ἀπερίγραφον τῆς θεότητος τῇ περιγραφῇ τῆς

²⁰ За политичките случаувања пред, на и по соборот види во: Фјодор Успенски, *Историја Византиског Царства од 6. до 9. века*, превео З.Буљугић (Београд: Zepter Book World, 2000), 656-657.

²¹ Nikephoros, *Patriarch of Constantinople: Short History*, trans. and ed. by Cyril Mango (Washington D. C.: Dumbarton Oaks, 1990), 144 (ὅρον δὲ πίστεως ἐκτίθενται ἐν ὑπεστημήναντο ἀπαντες κακῶς καὶ δυστεβῶς συμφρονήσαντες, τὴν τῶν ἱερῶν εἰκονισμάτων καθαίρεσιν ἐκφωνήσαντες' καὶ ὥσπερ νηπιώδεις ἐπ' ἀγοράς ταῦτα ἀνεθεμάτιζον. μεθ' ὧν καὶ Γερμανὸν τὸν ἀρχιερέα τοῦ Βυζαντίου γεγονότα Γεώργιόν τε τὸν ἐκ Κύπρου τῆς νήσου ὄρμώμενον καὶ Ἰωάννην τὸν ἀπὸ Δαμασκοῦ τῆς Συρίας τὸν ἐπίκλην Μανσούρο).

²² Исто, овие текстови, поради подоброто уредување на Острогорски, се извадени од: Острогорски, *О веровањима и схватанајима Византиница*, 28-31. За подобро насочување кон изворната ли-

κτιστής σαρκός, ἢ συνέχεε τὴν ἀσύγχυτον ἔνωσιν ἐκείνην, τῷ τῆς συγχύσεως ἀνομήματι περιπεσών, δύο βλασφημίας ἐκ τούτου τῇ θεότητι προσάψας διὰ τῆς περιγραφῆς τε καὶ συγχύσεως.

Следствено, [сликарот], воден од мислата на својата лекоумност, со ликовното претставување на створено тело, или ликовно ја претставил Божественоста која не може ликовно да се претстави или го слеал она неслеано единство, и на тој начин западнал во безбожна постапка на слевање (две природи во една), со тоа си прилепил две богохулења во однос на Божественоста, и со насликувањето [на она што не може да се наслика] и со слевањето [на она што не може да се слее].

256 А, В: καταχρινούμενοι δὲ παρὰ τῶν εὐ φρονούντων ἐν τῷ τὴν ἀκατάληπτον καὶ ἀπερίγραφον θείαν τοῦ Χριστοῦ φύσιν ἐπιχειρεῖν αὐτοὺς γράφειν, πάντως δήπου ἐφ' ἔτέρων καταφεύζονται κακομήχανον ἀπολογίαν· ὅτι τῆς σαρκὸς μόνης, ἢν ἑωράκαμεν καὶ ἐψήλαφήσαμεν, καὶ ἡ συνανεστράφημεν, ἐκείνης ἴστοροῦμεν τὴν εἰκόνα· ὅ ἐστι δυσσεβές καὶ τῆς Νεστοριανῆς κακοδαιμονίας ἐφεύρεμα.

А, осудени од страна на оние кои добро мислат, за тоа што се нафатиле да ја сликаат Божјата природа Христова која што не може да се сфати и не може ликовно да се наслика, бездруго прибегнуваат кон друго погрешно оправдување: дека ние ја знаеме сликата само на она тело коешто го имаме видено, го имаме допрено и со коешто имаме општено; а тоа е безбожништво и изум на несторијанска ерес.

256 Е – 257 А: σκοπητέον γάρ καὶ ἐν τούτῳ, ὅτι εἰ κατὰ τοὺς ὄρθιοδόξους πατέρας, ἄμα σάρξ, ἄμα Θεοῦ λόγου σάρξ, μηδέποτε μερισμοῦ ἔννοιαν δεχομένη, ἀλλ' ὅλη ὅλως τῇ θείᾳ φύσει προσληφθεῖσα, καὶ ὀλοκλήρως θεωθεῖσα, πῶς διασθήσεται, ἢ ἰδιοστατηθήσεται παρὰ τῶν ἀσεβῶς τούτο δρᾶν ἐπιχειρούντων;

Зашто, треба да се разгледа и ова: според православните Отци, ако плотта, која воедно е и плот на Бог Логос, никогаш во себе не содржи поим на делење, туку целата е целосно опфатена со Божјата природа, и во целост е обожена, како ќе биде поделена на две, или како ќе биде издвоена како посебна од страна на оние коишто се обидуваат тоа безбожно да го направат?

257 Е – 260 А: καὶ ἐν τούτῳ γάρ εἰς ἔτερον ἀνομίας βάραθρον ἐμπίπτουσι χωρίζοντες τὴν σάρκα ἐκ τῆς θεότητος, καὶ ἰδιοϋπόστατον αὐτὴν παρεισάγοντες, καὶ ἔτερον πρόσωπον δίδοντες τῇ σαρκὶ, ὅπερ εἰκονίζειν λέγουσιν· ἐκ τούτου δεικνύντες τετάρτου προσώπου προσθήκεν ἐν τῇ τριάδι·

И со тоа запаѓаат во друга бездна на безбожништво, бидејќи го раздвојуват телото од Божественоста, го воведуваат него (телото) како самостојно и му да-

ваат на телото друго лице, коешто велат дека го насликуваат. И со тоа приоддаваат четврто лице кон Тројството.

261Е – 264 А: μέλλων γάρ αὐτὸν ἐκουσίως ἐκδιδόναι τῷ ἀοιδίμῳ καὶ ζωοποιῷ θανάτῳ αὐτοῦ, λαβών τὸν ἄρτον εὐλόγησε, καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε, καὶ μεταδοὺς εἶπε· τοῦτό μου ἔστι τὸ σῶμα. ὅμοιώς καὶ τὸ ποτήριον μεταδοὺς εἶπε· τοῦτό μου ἔστι τὸ αἷμα· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνηστιν.

Зашто, кога сакаше доброволно да се предаде себе си на восфалената и живототворна смрт, зеде леб и го благослови, па откако се заблагодари, го искрши и раздавајќи го рече: земете, јадете за отпуштање на гревовите; ова е телото мое. Така исто и чашата раздавајќи ја, рече: ова е крвта моја; ова правете во сеќавање на мене. Бидејќи (со тоа) беше кажано од Него дека не може друг вид или форма под небесата да го наслика неговото овоплотување.

Од извадоците на Константин V и од извадоците од заклучоците од соборот од Хиерија, пред сè, можеме да согледаме дека постои една хармонична усогласеност помеѓу ставовите на императорот и епископите присутни на соборот. Што значи дека соборот бил под целосно влијание на императорот, а заклучоците на соборот се ставови на Константин V. Од самите фрагменти можеме да разбереме дека нападот кон иконофилите и кон самите икони е врз основа на неделивоста и неслеаноста на двете Христови природи (човечката и Божјата). Се трга од теза дека Бог е неопислив, односно онаа божествена природа на Христос е непретставлива, а пак таа е недделива со човечката природа, што значи дека на сликата не може да се претстави единствено човечката природа, бидејќи со тоа ќе се воскресне несторијанската ерес.²³ Од друга страна, иконоборците сметаат дека единствено слика на Господ Исус Христос може да биде светата причесна, која претставува тело и крв Христова. Сублимирано, теолошките објаснувања на царот се сведуваат токму на тие два темели, неделивоста на Христовите природи и причесната како единствена Божја слика.

Сепак, ќе останеме хендикепирани поради нецеловитоста на иконоборската доктрина, која доаѓа индиректно преку нејзините противници, но и на овој начин дознаваме дека нивните аргументи имаат целосна систематизираност и теолошка тежина.

III

Не случајно е одбран Јован Дамаскин (675-749) како противтежа на иконоборството и Константин V. Имено, тој е најпознатиот и најревносниот апологет

²³ Несторијанството е учење кое се појавило при крајот на IV и почетокот на V век, во својата основа е учење за целосна раздвоеност на двете природи на Христос. Повеќе види во: Aubrey Russell Vine, *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians* (London: Independent Press, 1978), 21-37.

на иконите кој напишал дури три долги слова (списи) против иконоборците, споменати погоре. Неговиот живот почнува и завршува надвор од Византија, но неговите дела во теологија и музиката ги надминуваат вековите и границите во кои Византија егзистира. Претставува еден од најзначајните свети Отци на православната црква.²⁴ Поради овие причини и поради тоа што е најопширен во своите излагања, споредено со другите иконофилски извори, ќе истакнеме некои од неговите сфаќања.

(I, 4)²⁵ Οὐ προσκυνῶ τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα, ἀλλὰ προσκυνῶ τὸν κτίστην κτισθέντα τὸ κατ' ἔμε καὶ εἰς κτίσιν ἀταπεινώτως καὶ ἀκαθαιρέτως κατεληλυθότα, ἵνα τὴν ἐμὴν δοξάσῃ φύσιν καὶ Θείας κοινωνὸν ἐπεργάσηται φύσεως. Συμπροσκυνῶ τῷ βασιλεῖ καὶ θεῷ τὴν ἀλουργίδα τοῦ σώματος οὐχ ὡς ἴμάτιον οὐδὲ ὡς τέταρτον πρόσωπον (ἀπαγε) ἀλλ' ὡς ὅμοδθεον χρηματίσασαν καὶ γενομένην, ὅπερ τὸ χρίσαν, ἀμεταβλήτως· οὐ γάρ Θεότης ἡ φύσις γέγονε τῆς σαρκός, ἀλλ' ὥσπερ ὁ λόγος σάρξ ἀτρέπτως γέγονε μείνας, ὅπερ ἦν, οὕτω καὶ ἡ σάρξ λόγος γέγονεν οὐκ ἀπολέσασα τουθ', ὅπερ ἐστί, ταυτιζομένη δὲ μᾶλλον πρὸς τὸν λόγον καθ' ὑπτόστασιν. Διὸ θαρρῶν εἰκονίζω Θεὸν τὸν ἀόροττον οὐχ ὡς ἀόρατον, ἀλλ' ὡς ὄρατὸν δι' ἡμᾶς γενούμενον μεθέξει σαρκός τε καὶ αἷματος. Οὐ τὴν ἀόρατον εἰκονίζω θεότητα, ἀλλ' εἰκονίζω Θεοῦ τὴν ὄραθεῖσαν σάρκα. Εἰ γάρ ψυχὴν εἰκονίσαι ἀμήχανον, πόσῳ μᾶλλον θεὸν τὸν καὶ τῇ ψυχῇ δόντα τὸ ἄυλον;

Не му се поклонувам на созданието повеќе одошто на Оној кој создал (сè), туку му се поклонувам на Создателот Којшто бил создаден според мене²⁶ и се симнал во создание без да биде понижен и без да биде поделен, за да ја прослави мојата природа и да издејствува соучесништво во божествената природа.²⁷ Поклонувајќи му се на Царот и Бог, истовремено му се поклонувам и на порфирот на телото Негово, но не како да е тоа облека и не како да е четврто Лице²⁸ (не дај Боже), туку како на она што станало исто со тоа Божество, токму како помазанието, без да претрпи промена; Имено, природата не станала Божество на телото (Христово), туку, како што Словото станало тело без да претрпи некакви промени, останало тоа што било, така и телото станало Слово, без да го изгуби она коешто е, или, подобро кажано, станало едно со Словото по ипостас. Затоа, се осмелувам да го восличувам Бог Кој е невидлив, но не како невидлив, туку како Оној Кој заради нас станал видлив, со учество и во тело и во крв. Не го восличувам Божеството кое е невидливо, туку го восличувам телото Божјо, коешто

²⁴ Повеќе за неговиот живот види во: Andrew Louth, *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 2-20.

²⁵ Оригиналниот старогрчки текст е изнесен од уредената верзија: Kotter, *Die Schriften*.

²⁶ Односно, станал сличен како нас: се мисли на вотелотовувањето на Христос.

²⁷ Се подразбира, да станеме учесници во божествената природа.

²⁸ Од Светата Троица.

становало видливо. Зашто, ако е невозможно да се наслика душата, колку повеќе е невозможно да се наслика Бог, Кој и ја дал нетварноста на душата?

(I,8) Δῆλον ὡς, ὅταν ἴδης διὰ σὲ γενόμενον ἄνθρωπον τὸν ἀσώματον, τότε δράσεις τῆς ἀνθρωπινῆς μορφῆς τὸ ἔκτύπωμα· ὅταν ὁρατὸς σαρκὶ ὁ αόρατος γένηται, τότε εἰκόνισεις τὸ τοῦ ὁραθέντος ὅμοιῶμα· ὅτε δὲ ἀσώματος καὶ ἀσχημάτιστος ἀποσός τε καὶ ἀπήλικος καὶ ἀμεγέθης ὑπεροχῇ τῆς ἐαυτοῦ φύσεως δὲ ἐν μορφῇ θεοῦ ὑπάρχων μορφὴν δούλου λαβὼν ταύτη συστολῇ πρὸς ποσότητα τε καὶ πηλικότητα καὶ χαρακτῆρα περίθηται σώματος, τότε ἐν πίναξι χάραττε καὶ ἀνατίθει πρὸς θεωρίαν τὸν ὁραθῆναι καταδεξάμενον.

Јасно е дека, кога ќе го видиш бестелесниот (Бог) како поради тебе станал човек, тогаш ќе можеш да го направиш отпечатокот (сликата) на Неговата човечка форма. Кога невидливиот ќе стане видлив со тело, тогаш ќе можеш да го восличиш подобието на Оној Којшто станал видлив. Кога Оној Којшто е без тело и без форма, и којшто е без колкавост и без каквост, и којшто е безмерен во возвишеноста на Својата природа, Кој иако беше во обличје Божје, зеде обличје на слуга и со тоа стана ограничен во однос на колкавоста и каквоста, и се облече во телесен образ, тогаш исцртувај Го на даска (слика) и изложувај го за созерцание Оној Којшто прифатил да биде виден.

(I, 14) Ἡ προσκύνησις ὑποπτώσεως καὶ τιμῆς ἔστι σύμβολον. Καὶ ταύτης δὲ διαφόρους ἔγνωμεν τρόπους· Πρώτην τὴν κατὰ λατρείαν, ἥν προσάγομεν μόνῳ τῷ φύσει προσκυνητῷ θεῷ. "Ἐπειτα τὴν διὰ τὸν φύσει προσκυνητὸν θεὸν προσαγομένην τοῖς αὐτοῦ φίλοις τε καὶ θεράπουσιν, ὡς τῷ ἀγγέλῳ Ἰησοῦς ὁ τὸν Ναυῆ καὶ Δανιὴλ προσεκύνησαν, ἥ τοῖς θεοῦ τόποις, ὡς φησιν ὁ Δανιὴλ· »Προσκυνήσωμεν εἰς τὸν τόπον, οὐ ἔστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ«, ἥ τοῖς αὐτοῦ ἀναθήμασιν, ὡς ἄπας Ἰσραὴλ τῇ σκηνῇ προσεκύνει καὶ τῷ ἐν "Ιερουσαλήμ ναῷ κύκλῳ ἔστωτες καὶ πρὸς αὐτὸν ἀπανταχόθεν προσκυνοῦντες εἰσέτι καὶ νῦν, ἥ τοῖς ὑπ' αὐτοῦ χειροτονηθεῖσιν ἄρχουσιν, ὡς Ἰακὼβ τῷ τε Ἡσαῦ ὡς προγενεστέρῳ ἀδελφῷ ὑπὸ Θεοῦ γενομένῳ καὶ Φαραὼ ὑπὸ Θεοῦ χειροτονηθέντι ἄρχοντι καὶ τῷ Ἰωσὴφ οἱ αὐτοῦ ἀδελφοί. Οἶδα καὶ κατὰ τιμὴν τὴν πρὸς ἀλλήλους προσαγομένην προσκύνησιν ὡς Ἀβραὰμ τοῖς υἱοῖς Ἐμμώρ. "Ἡ τοίνυν πάσαν προσκύνησιν ἄνελε ἥ πάσας δέχου μετὰ τοῦ ὀφείλοντος λόγου καὶ τρόπου.

Поклонувањето е знак на потчинетост и на почитување. А, познаваме различни начини на поклонување. Првото поклонување е богослужбено коешто го извршуваме кон Бога, единствениот, според Својата природа, достоен за поклонување. Потоа, поради Бог, кој заради својата природа е достоен за поклонување, поклонувањето го извршуваме кон неговите пријатели и слуги, како што Исус, синот Навинов, и Даниил му се поклониле на Ангелот, или на Божјите места, како што вели Давид: „да се поклониме на местото каде што стојат нозете негови“ (Псалм 131:7) или на предметите што My се посветени нему, како што цел Израил се поклонуваше на шаторот,²⁹ и како што и во денешно време [Евреите],

²⁹ Скинијата на Заветот.

застанати околу храмот во Ерусалим, сеуште од сите страни се поклонуваат кон него; или на владетелите ракоположени од Него, како што Јаков му се поклонил на Исај (Битие 33:3), како на брат кој е пред него роден, по Божја волја, и на Фараонот, како на владетел ракоположен од Бога и како што на Јосиф му се поклониле браќата негови (Битие 47). Знам и за поклонување произлезено од меѓусебна почит, како што Авраам им се поклонил на синовите на Хет (Битие 20:7). И затоа, или укини го секое поклонување, или прифати ги сите коишто запазуваат соодветно [обредно] слово и начин на изведување.

(II,23) Οὐ μόνον δὲ γράμμασι τὸν ἐκκλησιαστικὸν θεσμὸν παρέδωκαν οἱ αὐτόπται καὶ ὑπηρέται τοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ ἀγράφοις τισὶ παραδόσεσι.³⁰

Очевидците и слугите на словото не го пренеле црковниот закон само преку писанија, туку и преку некои непишани преданија.

Дамаскиновите ставови, за разлика од Константиновите, можеме да ги со-гледаме целосни и непроменети. Очигледно е дека тој ги имал пред себе учењата на иконоборците, бидејќи една по една теза се обидува да ги негира. Директно одрекува дека со сликањето се делат двете природи на Христос, тука вели дека на сликата го претставува Христовото подобие во својата ипостас. Како аргумент за тоа дека иконата не претставува идол и дека не ѝ се прави поклонување како на идол ја наведува хиерархијата на поклонувња, односно разликува пет типа на поклонување (во I,14). Од сите наведени ставови на Дамаскин може да се поедностави дека иконата е апостолско предание (I,23), кое воопшто не ги нарушува христијанските догми и канони.

IV

Библијата го претставува столбот и отпечатокот на Божјиот збор за христијаните. Кога и да настане црковен спор или некој верски судир, најголем авторитет за решавање на спорот е Светото Писмо. Оттука, на иконоборството ќе по-гледнеме од тој аспект. Во врска со оваа тема во науката се водат голем број полемики, каде различни автори на истата работа гледаат од поинаква перспектива. Затоа, ставовите изнесени во овој труд не претендираат на конечност и не тежнат кон тоа да ја прикажат „единствена истина“ за конкретната тема, туку имаат за цел да ја прошират научната перспектива кон овој истражувачки проблем.

(1) Како прва станица во анализата на Библијата секогаш е Стариот Завет. Кога станува збор за забраната на иконите, од Стариот Завет не може да се избегне „*2Mojs. 20:4-5*“, каде што се вели: „Не прави за себе идол, ниту некаква

³⁰ Како компаративен превод на македонски јазик види: <https://preminportal.mk/duhovnost-2/katihizis/6223-sv-jovan-damaskin-tri-apologetski-slova-protiv-onie-koishto-se-protiv-svetite-ikoni>; на англиски: John of Damascus, *Apologia of St John of Damascus Against Those who Decry Holy Images* (London: Thomas Baker, 1898).

слика (ούδὲ παντὸς ὄμοίωμα) на она, што е горе на небото, што е долу на земјата и што е во водата под земјата; немој да им се клањаш(...).³¹ Во согласност со овие стихови и како нивно дополнување се стиховите „5Мојс. 26:1“, „5Мојс. 27:15; 4:16“, „Ис. 40:19“, „2 Лет. 33:7“. Во текстот на старогрчки, односно во Септуагинта, во стиховите со овие забрани сосема ретко се користи εἰκών. Она што во македонскиот (БЗРМ) превод се преведува со' слика' (во англискиот (KJV) со 'image'), во ст.гр. текст најчесто е предадено со тò ὄμοίωμα.³² Ако се погледне понатаму, во истите забрани за сликите се користат и термините: γλυπτός (изрезбана слика-икона), χωνευτός (излеана слика), χειροπόιητος (ракотворна слика). Воочливо е дека овие три термини се придавки, но во дадените случаи се користат како супстантиви. Пример, во „5 Мојс. 27:15“ и „2 Лет. 33:7“ придавките γλυπτός и χωνευτός се епитети на εἰκών, од што произлегува дека каде и да се употребуваат во супстантивирана форма тие го подразбираат εἰκών. Оттука, се наметнува заклучокот дека иако во овие забрани најчесто не се користи терминот εἰκών, сепак, очигледно, Бог забранил слики (икони) што ги произведува човекот со сопствена рака (ракотворни). Од друга страна, во книгите Соломонова Мудрост, Езекиел и Даниил³³ εἰκών е синоним за тò εἴδωλον, што значи дека термините во различни книги од Библијата некогаш имаат и пошироки значења од основното, а некогаш и поразлични. Во таа смисла, во однос на книгите на Езекиел и Даниил, се-каде каде што е употребен εἴδωλον, би можеле да подразбираат дека се однесува и на εἰκών. Секако овие заклучоци не се нужни, но би можеле да функционираат имајќи предвид дека ниту на едно место Бог не дозволува ракотворење слики кои имаат божески претстави. Да постоеја само овие стихови во однос на сликите, одговорот ќе беше јасен и недвосмислен. Меѓутоа, во изградбата на ковчегот на заветот Бог дал наредба да се направат два херувима и да се стават на двете страни од ковчегот (2Мојс. 25:18-22). Иста таква наредба му била дадена и на Соломон во текот на изградбата на храмот, да стави херувима во Свјатајта Свјатих (2 Лет. 3:10), а во „4 Мојс. 21:8“. Бог дозволил да се направи и бронзена змија која имала лековита моќ. Логично е да се постави прашањето: Како претходните забрани не се во контрадикторност со овие божји наредби?

Одговорот ќе го најдеме во „4 Цар. 18:4“.³⁴ Овој стих ни кажува дека бронзената змија дошла во противречност со втората Божја заповед во мигот кога Ев-

³¹ Истата забрана се повторува и во „5Мојс. 5:8“. Сите преводи на македонски јазик од Светото Писмо во овој труд ќе бидат изнесени од: *Свето Писмо на Стариот и на Новиот Завет*, Ревидирано издание (Скопје: Библиско здружение на Република Македонија, 2006).

³² Сметаме дека на македонски најсоодветен превод е'подобие'.

³³ Мудр. 13:16; Дан. 2:31, 3:1; Ез. 7:20.

³⁴ „...тој ги урна идолските светилишта, ги исече дубравите и ја скрши бронзената змија, што Мојсеј ја беше направил; зашто дури до оние дни Израилевите синови ѝ кадеа (θυμιῶντες) и ја наре-

реите почнале да ја кадат ($\thetaυμιάω$) истата. Едноставно, Еvreите почнале да ја гледат статуата како божество, а не во неа да го гледаат Бог (Јахве). Кадењето, служењето ($λατρεύω$) и проскинезата ($προσκυνέω$) јасно се истакнати³⁵ во Светото Писмо дека се чествувања наменети исклучиво за Јахве, додека нивната примена на други предмети и божества уште позабележливо е забранета.³⁶

(2) За разлика од Стариот Завет, во Новиот Завет има целосен молк во однос на користењето какви било богоугодни икони. Врз основа на анализите на Новиот Завет често се користат заклучоците дека тој е иконоборски.³⁷ Дали е иконоборски или не, не можеме со сигурност да тврдиме, но одредени стихови ни даваат простор за интерпретација. „Наместо да го слават бесмртниот Бог, тие слават ликови на смртни луѓе,³⁸ на птици, четвороножни животни и влечуги.“ (Рим. 1:23). Според овој стих, кој единствено се изјаснува за иконите користејќи го зборот $εἰκών$ како пандан во оригиналот, можеме да согледаме дека иконите се третирани како тлена појава. Во „Откровение 14:9-11“ на два наврата се споменува иконата на Сверот и служењето на неа како богохулна појава, но бидејќи станува збор за исклучително проблематична книга за толкување, ќе се воздржиме од поврзување со овие стихови како потврда на тезата за иконоборски-от Нов Завет.³⁹ Во него, во најголем број од местата каде што е употребено $εἰκών$, зборот е со значење на 'образ' или 'подобие',⁴⁰ односно се користи во нематеријална смисла. Пример, во „2 Кор. 4:4“ се вели: „Христа, Кој е образ на невидливиот Бог“ и очигледно не се мисли на неговата физичка сличност, туку на неговото духовно подобие. Неколку пати во Новиот Завет се кажува дека Бог е невидлив⁴¹ и „Бог е дух и оние што му се поклонуваат, треба да се поклонуваат со дух и со вистина. (Јн. 4:24)“; па, оттука, може да се сублимира дека синтагмата „ $χατ'$ $εἰκόνα$ “ се однесува на божјиот духовен образец, а не на материјален образец.

Од оваа анализа, можеме да ги извлечеме следниве заклучоци:

- 1) Во Стариот Завет изречно се забранува сликање на божественото на каков било вид слика и претставување во вид на идоли;

куваа Неестан.“(БЗРМ). Се однесува на владеењето на царот Језекија, кој направил прочистување на храмот(Соломонов) од идолите и лажните претстави.

³⁵ 1 Цар. 1:3; 2 Лет. 20:18; Ис. 66:23.

³⁶ 3 Мојс. 26:1; Дан. 3:15; Ис. 2:20.

³⁷ Bigham, *Early Christian*, 79-81.

³⁸ „...ἐν ὁμοίωμαῖ εἰκόνος φθαρτοῦ ἀνθρώπου (тие слават ликови на смртни луѓе)...“

³⁹ Повеќе за овие стихови види: „<https://enduringword.com/bible-commentary/revelation-14/>;“ Св. Андреј Кесариски, *Толкување на Откровението*, Ѓаконија Мисонерска хуманитарна дејност на Скопската митрополија (Скопје 1999), 107-108.

⁴⁰ Евр. 10:1; 2 Кор. 4:4; Кол 1:15.

⁴¹ Јн. 1:18; 1 Тим. 1:17; Евр 11:27; Кол 1:15.

- 2) Во одредени исклучоци Бог дозволува сликање, но никогаш на негови-от лик;
- 3) Тие исклучоци се на сила, сè додека не почне да им се исказува почит како на божества;
- 4) Новиот Завет молчи дури и за некакви исклучоци и во неколку наврати ја потврдува забраната од Стариот Завет;
- 5) Новиот Завет го користи терминот 'слика' за Исус Христос, но тоа не треба да се гледа како материјална слика на Отецот, туку како духовен образец.

Очигледно, пишувачите на Светото Писмо не биле застапници за претставување на Бога на слики, но тоа не значи дека било забрането и било богохулино секакво сликарство.⁴² Директен пример за тоа е однесувањето на Христос кон монетите на кои е нацртан царскиот лик: тој самиот не се однесува со одвратност или со некаква одбивност кон претставата врз монетата, туку само вели: „Подајте го царевото на царот, а Божјото на Бога!“ (Мт. 22:21). Оттука, очигледно е дека профаното сликарство не пркоси на Светото Писмо. Самата Библија може да подлежи и на поголеми и подлабоки истражувања, но направената анализа прилично јасно ги покажува нејзините ставови.

V

Откако ги видовме ставовите на Константин V (иконоборците) и Јован Дамаскин (иконофилите), а потоа и целата анализа на Библијата во врска со иконата како свет предмет, проблемите од една страна се расветлија, но од друга страна станаа понејасни. Имено, факт е дека, генерално, намерата на заветописците е да нема слики кои го опишуваат Бога. Но исто така видовме одредени исклучоци, на кои сепак се дозволуваше восличување, од кое мора да биде изоставено практикувањето на поклонување (*προσκύνησις*) и богослужење (*λατρεία*). Ако погледнеме од таа гледна точка дали во Византија во тој период изостанувало поклонувањето и богослужењето кон иконата, за да не биде таа богохулна, ќе се согледа дека богослужењето не е присутно, но поклонувањето е присутно во голем обем.⁴³ Затоа и Дамаскин се обидува во својата апологија да направи разлика помеѓу поклонувањата, па поклонувањето кон иконата го смета како различен тип на поклонување од она кон Бога. Дури и Дамаскин да е целосно во право, треба да се постави прашањето: „дали секој верник можел и може да го разликува

⁴² За разликите во различните цркви во сликањето на иконите види во: Christine Chaillot, *The Role of Images and the Veneration of Icons in the Oriental Orthodox Churches: Syrian Orthodox, Armenian, Coptic and Ethiopian Traditions* (Zürich: Lit, 2018), 11-99.

⁴³ Тоа го забележавме од ставовите на Дамаскин, каде што не само што не се забранува туку поклонувањето е дозволено кон иконата (во: I,14).

поклонувањето кон иконата и поклонувањето кон Бога?“. Се разбира дека одговорот е негативен. Тогаш, што е подобро: да се сликаат икони кои не се богохулни и да постои опасност некои верници да ги обожуваат и да паднат во грев или да не се сликаат икони и никој да не биде донесен во можност да падне во грев?

Во последната наведена реченица во сфаќањата на Дамаскин (II, 23), тој смета дека има апостолски дела коишто се пренесени преку преданијата, односно дека Библијата не е единствениот извор за тоа како треба да изгледа ортопраксата. Тука пред сè, се мисли на „Јн. 21:25“⁴⁴ односно за нештата кои не се запишани, а се извршени од страна на Христос. Па така до денешни дни пристигнале огромен број на преданија дека Христос оставил сопствена слика на крпа (платно), како што се „Мандилионот од Едеса“⁴⁵, „Камулијанската икона“⁴⁶ или „Торинското платно“⁴⁷. Дамаскин бил свесен дека нема доволно добра потпора во Светото Писмо за апологија на иконите, па затоа го истакнува тоа значење на преданието. Треба да се има предвид дека преданието е неопходно и носи големи плодови за верникот, но тоа функционира сè додека не почне да биде контрадикторно со Писмото. Во една ваква ситуација, кога Библијата не сведочи за слика на Христос, а преданието сведочи за повеќе такви, постои ли воопшто сомнеж кој е повисоко во хиерархијата, преданието или Светото Писмо?

Полемиката за иконоборството и понатаму ќе биде присутна меѓу истражувачите, подигнувајќи огромна теолошка, но и историографска прашина. Всушност, истражувачот на овој период од историјата на Византија, во никој случај не може да ги раздели теолошкиот од историографскиот пристап, бидејќи се вплеткани еден во друг, а воедно и синхрониот Византиец живеел во теократско време. Имајќи предвид дека секој историски период мора се истражува од најразлични точки на гледање, за да може да се постигне целосно негово расветлување, сметаме дека овој теолошки пристап кон иконоборскиот период ќе помогне за постигнување на проширување на пристапите кон негово проучување.

⁴⁴ „А има и многу други работи што ги изврши Исус, и кои, ако би се напишале по ред, ми се чини, не би можеле да се сместат во целиот свет напишани книги. Амин!“.

⁴⁵ Се смета дека кралот на Едеса, Абгар, побарал да го види Христос, бидејќи не бил во можност да пристапи кон него, па Христос му ја испратил својата слика откако со платно го избришал своето лице. Оваа икона е донесена во Константинопол во X век, како замена на таа од Камулијана. За овие икони види повеќе во: Haldon & Brubaker, *Byzantium in the Iconoclast Era*, 54-57.

⁴⁶ Таа ѝ се појавила на некој жена која велела „како можам да поверувам во Христос кога не можам да го видам?“. Подоцна истата икона е донесена во Константинопол (Оваа икона на повеќе наврати го спасувала Константинопол и служела како одбрана од злато; се смета дека таа го спасила и градот од опсадата на Аварите).

⁴⁷ Се смета дека тоа е отпечатокот на Христос при неговото воскресение од гробот. Се чува во катедралата „Св. Јован Крстител“ во Торино.

Литература:*Извори*

- Alford Henry, *The Greek Testament* (London: Rivingston, 1868), BibleWorks 10.
- Библија, Стариот и Новиот Завет*, превод: д-р Душан Х. Константинов (Битола: Еуроплибер, 1999).
- Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Volume I, edition Emendatior et Copiosior, consilio B.G. Niebuhrrii, Theophanis Chronographia, ex recensionie Ioannis Classeni (Bonnae: Impensis E. Weberi, 1839-1841).
- John of Damascus, *Apologia of St John of Damascus Against Those who Decry Holy Images* (London: Thomas Baker, 1898).
- Kotter P. Bonifatius, O. S. B., *Die Schriften des Johannes von Damaskos, Band 3. Contra imaginum calumniatores orationes tres* (Berlin: Walterde Gruyter, 1975).
- Nikephoros, *Patriarch of Constantinople: Short History*, trans. and ed. by Cyril Mango (Washington D. C.: Dumbarto Oaks, 1990).
- Patrologia Graeca*, vol. 100, ed. by Jacques-Paul Migne (Paris: 1860).
- Rahfls Alfred, *Septuaginta: id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935), BibleWorks 10.
- Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, Tomus XIII, ed. by Giovanni Domenico Mansi (Florentina: (MDCCCLXVII) 1767).
- Св. Андреј Кесариски, *Толкување на Откровението, Ѓаконија Мисонерска хуманитарна дејност на Скопската митрополија* (Скопје: 1999).
- Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, Ревидирано издание (Скопје: Библиско здружение на Република Македонија, 2006).
- The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trans. and ed. by C. Mango and R. Scott (Oxford: Clarendon Press, 1997).
- The Holy Bible*, New King James Version (Nashville: Nelson. 1982), BibleWorks 10.

Монографии и статии

- Auzépy Marie, „State of Emergency (700–850)“, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500–1492*, ed. by J. Shepard, (Cambridge: Cambridge University Press).
- Baranov Vladimir A., ‘Visual and Ideological Context of the Chalke Inscription at the Entrance to the Great Palace of Constantinople’, *SCRINUM*, 13 (2017).
- Bigham Steven, *Early Christian Attitudes Toward Images* (New Hampshire: Orthodox Research Institute, 2004).
- Brubaker Leslie & HALDON John, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: The Sources* (Birmingham: Ashgate, 2001).
- Chaillot Christine, *The Role of Images and the Veneration of Icons in the Oriental Orthodox Churches: Syrian Orthodox, Armenian, Coptic and Ethiopian Traditions* (Zürich: Lit, 2018).

- Haldon John & BRUBAKER Leslie, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: A History* (Cambridge: Cambridge university Press, 2011).
- Louth Andrew, *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology* (Oxford: Oxford University Press, 2002).
- Марјановић Н. Драгољуб, „Кратка историја“ патријарха Никифора Историјска анализа дела, докторска дисертација (Београд: Филозофски Факултет, 2014).
- Menelaou Iakovos, „Byzantine Iconoclasm and the Defenders of Icons, John of Damascus and Theodore the Studite“, *CJT*, 4 (2017).
- Mondazin Marie-José, *Image, Icon, Economy*, trans. by Rico Franses (Stanford: Stanford University Press, 2005).
- Острогорски Георгије, *О веровањима и схватањима Византинаца* (Београд: Просвета, 1970).
- Shedlock Robert, *The Iconoclastic Edict of the Emperor Leo III 726 A.D.*, Thesis, (Massachusetts: University of Massachusetts 1968).
- Talloen Peter, „From pagan to christian: Religious iconography in material culture from sagalassos“, *The Archaeology of Late Antique Paganism*’ (Leiden-Boston: Brill, 2011)
- Vine Russel Aubrey, *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians* (London: Independent Press, 1978).
- Успенски Ђорђе, *Историја Византијског Царства од 6. до 9. века*, превео З.Буљугић (Београд: Zepter Book World, 2000).

Веб страницу

Прво слово на Јован Дамаскин: <https://preminportal.mk/duhovnost-2/katihizis/6223-sv-jovan-damaskin-tri-apologetski-slova-protiv-onie-koishto-se-protiv-svetite-ikoni>
Толкување на откровението: <https://enduringword.com/bible-commentary/revelation-14/>

НАУЧНИ ТРУДОВИ/ARTICLES

УДК: 39:[28-788;316.7(497.7)(091)
930.85:28(497.7)

Виктор ТРАЈАНОВСКИ
Институт за етнологија и антропологија
Природно-математички факултет
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

ЕТНОГРАФИЈА НА ПОЈАВАТА И РАЗВОЈОТ НА БЕКТАШКИОТ ТАРИКАТ ВО МАКЕДОНИЈА

Abstract: *The paper provides a historical overview of the Bektashi dervish order in Macedonia, from its occurrence to the present day based on rich ethnographic material. Beginning with the missionary Sar' Saltuk, a legendary figure present in this area before the arrival of the Ottomans, following through the Ottoman period, the Interwar Period, during socialism and post-socialism certain political decisions are included, as well as social phenomena and processes that will directly affect on the (non)existence of certain Bektashi tekkes (lodge), but also on the course of bektashi life in general.*

Key words: *Sari Saltuk, Ottoman period, the Interwar period, socialism, post-socialism*

Политиката за ширење на исламската култура низ целиот Балкан имала забележителен успех и во Македонија. Иако исламот во Македонија се распространил, главно како сунитски, заедно со него дошле и разни учења, движења и институции, т.е. разни дервишки редови со најразлична идеолошка - верска ориентација, од најконзервативна до најреволуционерна.¹

Мозаикот составен од дервишките редови што егзистирале во Македонија е многу шаренолик. За неговата шареноликост се погрижиле следниве тарикати: кадири, рифаи, шазили, мевлеви, халвети, садии, накшибенди, бајрами, мелами, бекташи и др.

¹ Александар Стојановски, редактор, *Историја на македонскиот народ*, том втори, „Македонија под турска власт (од XIV до крајот на XVIII век)“, (Скопје: Институт за национална историја, 1998), 393.

Судејќи според текињата и турбињата што може да се сретнат низ територијата на Македонија, слободно може да се каже дека бекташкиот дервишки ред бил еден од најраспространетите тарикати во Македонија.

Присуството на бекташите во Македонија пред османлиските освојувања

Кога зборуваме за присуството на бекташите во Македонија пред османлиските освојувања, неминовно е да се спомне името на мисионерот Сар' Салтук (тур. Sarı Saltuk), кој, според преданијата, одиграл значајна улога во ширењето на бекташките верувања во Македонија, но и на Балканот и кој денес се смета за еден од поголемите светци во бекташката традиција. При рака немаме никакви пишани податоци во врска со постоењето и активноста на овој голем суфија, а сето она што се знае е земено од локалните преданија.²

Одредени извори велат дека Сар' Салтук, кој бил современик со Хаци Бекташ Вели, бил испратен директно од текето на Хаци Бекташ Вели, како прв дервиш кој пристигнал на Балканот во 1263 година со цел да ги шири туркменските и суфи-исламските традиции.³

Според одредени истражувачи, пак, Сар' Салтук не е личност која навистина постоела, туку со неговото име се претставени дејствувањето и искуството на суфиите кои два века по ред делувале на балканските простори. Токму поради ова и повеќето балкански тарикати го сметаат Сар' Салтук за припадник на нивните редови. Сепак, Сар' Салтук се здобил со поголемо почитување меѓу бекташите и на Балканот повеќе е познат како припадник на бекташкиот тарикат.⁴

Значаен извор за легендарниот живот на Сар' Салтук е Салтукнаме (Saltuk-nâme), дело објавено во три тома, каде што се собрани преданија за Сар' Салтук од Румелија и Анадолија од страна на Ебул Хајр-и Руми, а по наредба на султанот Џем, син на султанот Мехмед II. Се претпоставува дека делото е завршено во 1480 година.⁵

Покрај Салтукнаме, друг важен извор што дава сознанија за Сар' Салтук е прочуеното дело Сејахатнаме (Seyahatnâme) на Евлија Челеби.⁶

² Метин Изети, *Тековите на тесавуфот*, (Тетово: Здружение за културна афирмација „СКОФИА“, 2008), 102.

³ Abdulbaki Golpinarlı, *Vilayetname, Menakib-i Hunkar Hacı Bektaş Veli*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1995) 44; Duman Didem Doganyılmaz, Alevi - Bektashi Belief in Balkans: A Historical Legacy, *Balkan Social Science Review* Vol. 7, (2016), 72.

⁴ Изети, *Тековите на тесавуфот*, 102.

⁵ Senad Mičijević, *Sarı Saltuk, historija i mit*, (Mostar: Fondacija „Baština duhovnosti“, 1435/2014), 13.

⁶ Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, увод и коментар написао: Hazim Šabanović, (Сарајево: Svjetlost, 1967), (назив на оригиналот: Čelebi Evliya, *Seyâhatnâmesi*, İstanbul 1314/1896 – 1318/1900).

За мисионерската дејност на Сар' Салтук, а во врска со ширењето на исламот, може да се види од собраните преданија што се наоѓаат во погоре споменатите дела, според кои Сар' Салтук несомнено се однесувал кон христијаните како кон неверници и непријатели, но, во исто време, тој поминувал добар дел од своето време во манастири и цркви маскирајќи се како христијански монах или светец.⁷ Во црквите држел говори во лик на свештеник, на овој начин повикувајќи ги христијаните во ислам.⁸ Исто така, се споменува дека Сар' Салтук убил патријарх или свештеник, го презел идентитетот на свештеникот и од неговата манастирска келија конвертирал многу луѓе во ислам.⁹ Сар' Салтук како мисионер е познат и меѓу претставниците на бекташкиот тарикат во Македонија. Тоа го потврдува следната изјава:

Зборувам за Сар' Салт'ќ-баба... Тој дошол на Балканот. Сар' Салт'ќ-баба неговото место е во местото Свети Наум. Фактички Свети Наум је истата, се работи за истата личност, е Сари Салт'ќ-баба.¹⁰

Интересно е преданието во врска со гробот на Сар' Салтук кое е широко распространето низ целиот Балкан. Имено, по неговата смрт тој го мултилицирал неговото тело за да ги задоволи неколкуте бекташки центри што тој самиот ги основал. Преданието вели дека, по смртта на Сар' Салтук, на седум старешини им било кажано да земат по еден ковчег и да го однесат во нивното место. Онаму каде што ќе се појави телото на Сар' Салтук, таму треба да биде неговото турбе. Кога ги отвориле ковчезите, телото на Сар' Салтук се појавило во сите седум ковчези. Па, според тоа, неговото тело е погребано на седум различни места. Ова го потврдуваат теренските истражувања:

Маками, место каде што се верува дека и тука е неговиот гроб." Сари Салт'ќ до Полонија бил, мислам и таму имал гроб, Полска, Москва, на многу места, така имало¹² ... во Добруца... во Круја, Албанија, во овие во Мостар је, Аџипаша Сари Салт'ќ близу Благај, Мостар она, Буна реката. Еден таму негде Грчка каде е. На седум места. Оти се-

⁷ Helga Anetshofer, „Legends of Sari Saltik in the Seyahatnâme and the Bektashi Oral Tradition“, *Evlîyâ Çelebi, Studies and essays commemorating the 400th anniversary of his birth*, Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Robert Dankoff (eds.), Istanbul (2012), 293.

⁸ Mičijević, *Sari Saltuk, historija i mit*, 16.

⁹ Anetshofer, “Legends“ 297.

¹⁰ Сопствени теренски истражувања, 2018 година, Кичево, баба во бекташкиот тарикат на 58-годишна возраст, Турчин.

¹¹ Сопствени теренски истражувања, 2018 година, Канатларци, халифебаба во бекташкиот тарикат на 56-годишна возраст, Турчин.

¹² Сопствени теренски истражувања, 2014 година, Канатларци, халифе-баба во бекташкиот тарикат на 57-годишна возраст, Турчин.

дум број е свет број во сите вери¹³... Едното исто така и во Македонија, Азиз Наум или Свети Наум ние што го викаме, фактички тој е Сар' Сал'к-баба.¹⁴

Фредерик Вилијам Хаслак (Frederick William Hasluck), историчар и археолог од Англија, кој од 1899 до 1916 година престојувал на Балканот, во своето дело „Христијанството и исламот под власта на султаните“ за гробот што се наоѓа во црквата Свети Наум, лоциран на крајбрежјето на Охридското Езеро, напишал: „Гробот на светецот е посетуван од бекташите од близката околина кои го идентификуваат светецот со нивниот сопствен Сари Салтук“.¹⁵

„Дека припадници на други вери го почитувале светителот и манастирот се зборува и во Летописот на манастирот каде што се вели: „Оваа света институција стекна голем углед и чест и кај друговерци, а особено кај Отоманите Бекташи кои, не се знае од какви причини, ова светилиште го викаат 'Сари Салтик-баба' што преведено од турски значело жолтобрadiот татко. Според едно предание еднаш кога дошли на гробот на свети Наум неколку Турци замолиле некој од поупатените да им ги објасни ликовите од фреските. Кога тој што им ги објаснувал рекол: 'Овој е свети Наум', тие радосно извикале: 'А тој е нашиот татко. Интересен бил и начинот на кој се молеле бекташите. Тие кога ќе дошли во манастирот чевлиите ги оставале пред манастирската капија и до црквата се доближуvalе со метании. На враќање излегувале наназад секогаш свртени со лицето кон црквата и пак со метании“.¹⁶

Во врска со времето на смртта на Сар' Салтук се споменуваат првите години по 1300.¹⁷

Легендите за Сари Салтук во Македонија се сè уште живи меѓу следбениците на бекташкиот тарикат, за кого се наведува дека е исклучително мокен и

¹³ Сопствени теренски истражувања, 2014 година, Тетово, дервиш во бекташкиот тарикат на 58-годишна возраст, Албанец.

¹⁴ Сопствени теренски истражувања, 2019 година, Кичево, баба во бекташкиот тарикат на 58-годишна возраст, Турчин.

¹⁵ Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Vol. I, (Oxford: Clarendon Press, 1929), 70.

¹⁶ Свети Наум Охридски – Чудотворец: Исцелител и просветител на македонскиот народ, <http://www.mn.mk/kultura/6390>.

¹⁷ Nuray Ocaklı, *Demographic Structure and Settlement Patterns of North-Eastern Bulgaria: A Case Study on Niğbolu Sandjak (1479-1483)*, (Ankara 2006), 30, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003130.pdf>; Machiel Kiel, *The Türbe of Sari Saltuk at Babadag - Dobrudja*, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/12871>.

чудотворен чувар на бекташкиот тарикат.¹⁸ За време на моето истражување, пре-ку исказите на моите соговорници, можеше да се забележи огромната љубов, по-чит и восхит која тие ја имаа кон ликот и делото на бекташкиот мисионер Сар' Салтук.

Бекташкиот тарикат во османлискиот период

Во османлискиот период едно од позначајните бекташки текиња на Балканот се смета дека било текето Сеит Али Султан во Димотика (тур. Dimetoka), основано од истоимениот бекташ во 15 век. Ова теке било расадник за бекташи-мисионери кои се испраќале во различни места на Балканот каде што ја вршеле нивната мисионерска дејност.¹⁹

Историскиот развој на бекташкиот тарикат во Македонија, како и во целиот регион, се поврзува со подемот на бекташкиот ред од почетокот на 16 век со дејствувањето на Бал'м Султан²⁰ со седиште во гореспоменатото теке Сеит Али Султан или К'з'лдели теке.

За присуството на бекташкиот тарикат во Македонија во 16 век сведочи најстариот објавен пишан документ во врска со едно бекташко светилиште. Тоа е еден запис од 1544 година, чиј оригинал се чува во Архивот на Претседателството на Владата на Република Турција во Истанбул. Станува збор за текето Х'д'р-баба²¹ во Македонски Брод, кое се смета за најстаро бекташко светилиште во Македонија.

Од истиот период, од 16 век се претпоставува дека потекнуваат Дикмен-баба текето во Канатларци, како и текето Харабати-баба, познато уште и како Серсем Али-баба теке во Тетово.

Најголемата активност на бекташкиот тарикат на просторот на денешна Македонија се забележува почнувајќи од втората половина на 18 век, па сè до

¹⁸ Види: Fadıl Hoca, Balkanlar'da İslamiyet'in Yayılmasında Sarı Saltuk'la İlgili Efsaneler ve Rivayetlerin Önemli, *Balkanlarda Islam*, (Miadi Dolmaya Umut, Muhammet Savaş Kafkasyah (Editör), Tika, yayın 19, 2016) 95.

¹⁹ Елизабета Конеска, „Преглед на бекташкиот дервишки ред во Р. Македонија“, *Балканите меѓу традицијата и модерноста. Административни, социално-икономички и културно-просветни институции в балканските провинции на Османската империја (XVIII–XIX век)*, (София: ИК „ГУТЕНБЕРГ“, 2009), 231; M., Küçük, Günümüz Balkan Bektasılığı, Güncel Durum, Gelismeler, Sorunlar. In P. Ecevitoglu, A. M. İrat, & Ayhan Yalçınkaya (Eds.), *Hacı Bektaş Veli: Gündeşte Zerresinden. Deryada Katresinden* pp. 31., цитирано во Duman Didem Doganyilmaz, Alevi - Bektashi Belief in Balkans: A Historical Legacy, *Balkan Social Science Review* Vol. 7, 2016.

²⁰ Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, (Сарајево: Grafo-art atelje, 1986), 184; Елизабета Конеска, „Преглед“, 232.

²¹ Повеќе за ова теке види кај Елизабета Конеска, „Дилеми околу историјата на црквата Св. Никола или Х'д'р баба турбето во Македонски Брод“, *Гласник*, год. 50, број 1, Скопје, (2006).

крајот на 19 век. Вклучувањето на некои месни водачи во бекташкиот тарикат во овој временски период, каков што е случајот со Реџеп-паша и Абдурахман-паша, влијаело врз непречениот развој на бекташките активности, како и врз изградбата на многу нови бекташки текиња и завија.²²

Значајни ефекти во напредокот на бекташкиот тарикат во Македонија, како и на Балканот воопшто, биле забележани во соработката меѓу јаничарскиот корпус и бекташите. Бекташката легенда вели дека Хаџи Бекташ Вели станал „свет заштитник“ на јаничарите за време на султаните Орхан и Мурат I и одиграл водечка улога во исламизацијата на христијански регрутси од Балканот кои нашле свое место во османлиската војска.²³

Некои го објаснуваат ова со фактот што поголемиот дел од јаничарите биле по потекло христијански деца одземени со данокот во крв или воени заробеници. Овие момчиња, што следувале со данокот во крв и биле испраќани да живеат во турските села во Анадолија за да го научат турскиот јазик и исламската вера, покажале поголема наклонетост кон народните форми на религија отколку кон сунитскиот ислам. Кон крајот на шеснаесеттиот век Хаџи Бекташ станал официјално призnaен светец на јаничарите, и постојано еден бекташки баба бил со секој корпус. Редот на бекташите и јаничарската војска станале така неразделни што секој нов деде, старешина, што се избирал за поглавар на редот, доаѓал во јаничарските кампови во Истанбул за да биде крунисан за ага на јаничарите.²⁴

Меѓутоа битна пресвртница во егзистенцијата на бекташкиот тарикат во целата османлиска империја доаѓа во 1826 г. со одлуката на султанот Махмуд II да се распушти јаничарскиот корпус и да се забрани бекташкиот тарикат.²⁵ Секако, ваквата одлука негативно се одразила и врз бекташите и бекташките светилишта во Македонија. Во овој период бекташите за да се спасат од драконските казни на султанот Махмуд II, делувале потајно, прикрадувајќи се во куќите на старешините кои им служеле како текиња, во кои се извршувале верските обреди.

²² John Kingsley Birge, *Bektashilik Tarih*, превод на турски Reha Çamuroğlu, (Istanbul: 1991), 83, во: Изети, *Тековите*, 194–195.

²³ Olsı Jazexhi, *The Bektashi Tarikah of Dervishes*, <http://reocities.com/djalosh/bektashi.pdf>.

²⁴ Халил Иналџик, *Османската Империја: класично доба 1300–1600*, (Скопје: Слово, 2004), 213–214.

²⁵ Види: Taner Güney, Muhammed Emirhan Onhan, “Abolition of Janissary Corps and Socioeconomic Reflections”, Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences, Vol. 6, number 2, Tekirdağ (2020), 66–81; Erhan Afyoncu, “Reconstructing an empire: Mahmud II's drastic change in state structure”, <https://www.dailysabah.com/feature/2018/07/06/reconstructing-an-empire-mahmud-iis-drastic-change-in-state-structure>, (пристапени на 15.09.2020); Oğuz Çetin, Centralization, Military Reform and the Abolition of Janissary Corps in the Late Ottoman Empire, https://www.academia.edu/12874519/CENTRALIZATION_MILITARY_REFORM_AND_THE_ABOLITION_OF_JANISSARY_CORPS_IN_THE_LATEOTTOMAN_EMPIRE, (пристапени на 15.09.2020).

„Во почетокот на XX век, поразот во балканските војни и повлекувањето на османлиските сили од Македонија и Балканот, довеле до суштински политички и цивилизациски промени во балканските области кои до 1912/1913 година биле под османлиска власт. Една од последиците на тие промени била масовната миграција на дел од османлиско-турското население и другите муслумански заедници во Мала Азија“²⁶, од кои еден дел припадници на разни дервишки редови вклучително и бекташкиот.

Еден помал дел од муслуманското население по поразот во 1912 година се повлекло заедно со османлиската војска. Тоа биле османлиски државни службеници, припадници на војската или пак лица кои имале причина да не ја дочекат новата власт. Но покрај нив и дел од „обичното“ население, а во некои области и жителите на цели села се повлекле заедно со војската. Некои дотогаш големи и богати села останале празни. Бидејќи по завршувањето на балканските војни станало јасно дека Османлиското Царство неповратно ги изгубило дотогашните владеења, миграцијата се засилила.²⁷

Во овој период голем број бекташиски теќиња ќе ја доживеат истата судбина – таа на Османлиската Империја и засекогаш ќе исчезнат од картата на Македонија.

Бекташкиот тарикат во периодот меѓу двете светски војни

Информации за присуство на бекташки теќиња во Македонија на почетокот од 20 век дознаваме од веќе споменатото дело на Фредерик Вилијам Хаслак. Неговиот опис е следниов: „во Манастир (Битола) има мало теке во градот, со гроб на Хусайн-баба, основачот, кое датира од 1872/1873; ова теке било неоштетено во 1914. Во соседството имало уште две текиња.“

Во К’шова (Кичево) било текето основано од Х’д’р-баба, се вели дека било старо и населено со 6-7 дервиши. По смртта на последниот баба, текето било затворено и, од страна на Србите, претворено во црква Св. Никола.

Во Канадлар (Канатларци) сè уште постои големо теке за кое се вели дека било основано пред 200 години од страна на Дикмен-баба, кој го наследил Курд-баба.

Во Скопје пред војната имало две бекташки текиња наречени по Мустафа-баба и Сулејман-баба, најверојатно уништени во 1923 година.

Други текиња во овој регион биле во Калканделен (Тетово) – каде сè уште егзистира големото и значајно теке што го содржи веројатно гробот на Серсем

²⁶ Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine – između stihije i državne akcije“, *Zbornik Pisati istoriju Jugoslavije: Vidjenje srpskog faktora*, Beograd, (2007), 80–81. цитирано во: Борче Илиевски, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)*, (Скопје: Филозофски факултет, 2017), 87.

²⁷ Илиевски, *Демографските карактеристики*, 88.

Али. Во близина на станицата на Александрово, помеѓу Куманово и Скопје, постои мало теке со гроб на Каџа Ахмед.

Во Струмица, поточно во струмичката област, пред Балканската војна имало бекташко теке што го содржало гробот на светецот Исмаил-баба. Денес ова теке е уништено²⁸.

Покрај овие текиња наведени од Хаслак, на почетокот на 20 век во Македонија се забележани и следниве бекташки текиња и турбиња: турбето на Гази-баба во Скопје, текињата Џарап-баба и Којун-баба во Тетово, текето на Џафер-баба во Гостивар,²⁹ во Штип на Хамза-баба, во Велес на Хаџе-баба, во Дебар на Али-баба,³⁰ во Кичево на Мухарем-баба.

Историско-политичките настани во овој период, како пропаста на Османлиската Империја, Балканските војни, Првата и Втората светска војна, негативно се одразиле врз бројноста на следбениците на бекташкиот тарикат, а воедно придонеле за затворање на многу бекташки текиња во Македонија.

Некои од бекташките текиња биле претворени во христијански храмови, како што е примерот со текето Х'д'р-баба во Македонски Брод, кое во периодот меѓу двете светски војни било повторно обновено во црква Св. Никола.³¹ За ова се раскажува и меѓу бекташите кои велат:

Да ти кажам зошто е црквиче претворено, тоа треба да го знаеш, нели?! Во илјада деветсто дванаеста, тринајста година со балкански војни, со доаѓањето на Србите на Балканот, веќе потполно се затвара текето Х'д'р-баба... Теке под клуч го ставаат... И сè до илјада деветсто триесет и четврта година, триесет четврта, триесет петта година обслуга вршеле муслумански, не духовни лица, муслумани. Турбедари ние викаме биле. По, најдобро речено последните луѓе коишто го напуштиле муслумани, во илјада деветсто триесет и четврта година Брод, тоа биле од Асан-бег, долу има еден сарај, одма по скалите она лево што е та куќата голема.³²

²⁸ Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Vol. II, (Oxford: Clarendon Press, 1929), 523–525.

²⁹ Metin Izeti, *Tarikatı Bektاشian*, (Tetovo: Çabej, 2001), 163.

³⁰ Изети, *Тековите*, 196.

³¹ Види: Конеска, „Дилеми околу историјата на црквата Св. Никола или Х'д'р баба турбето во Македонски Брод“, 165; Александар Стојановски, „Едно потврдено предание“, Музејски гласник на Историскиот музеј на Македонија, 4, Скопје (1979), 53.

³² Сопствени теренски истражувања, 2019 година, Кичево, баба во бекташкиот тарикат на 60-годишна возраст, Турчин.

Бекташкиот тарикат за време на социјализмот

Во втората половина на 20 век, светла точка во зачувувањето на бекташката традиција во Македонија, Албанија и на Косово, било текето во Ѓаковица под раководство на баба Ќазим Бакали. Голем број дервиши од различни текиња од Македонија во лидерската функција баби биле назначени токму од ова теке, односно насип зеле непосредно од раката на баба Ќазим.³³

Меѓутоа, наспроти ваквата позитивна дејност која што ја вршело оваа теке во Ѓаковица и баба Ќазим Бакали, за одбележување во социјалистичкиот период е „Договорот за слободна емиграција“, склучен помеѓу ФНР Југославија и Република Турција, во 50-тите години на 20 век, познат уште и како „Центлменски договор“, со кој се предвидува иселување на турското население од ФНР Југославија во Република Турција. Овој договор бил судбиносен за тарикатскиот живот и текињата во Македонија. До шеесеттите години на 20 век многу текиња на подрачјето од средна и источна Македонија, кои некогаш ги наследувале Турци, пропаѓале како резултат на преместувањето на населението, односно иселувањето на верниците од селата.³⁴ Во врска со иселувањето и причините за истото, интересна е изјавата на мојот соговорник:

„И се онадуват, договор се прат, кој сака може да си оди Турција. Па да се вратат во родниот крај. И селото бил кажуваат старите петсто пет-шесет куќи Канатларци. Се враќаат, се враќаат, отишле, ми се чини, јас знаев дваесет и осум куќи останале население, Меди учителот вели триесет до триесет два... До триесет сме останале, рачунај од шесто куќи...³⁵

Оние бекташи кои не ја прифатиле оваа „слободна емиграција“ и кои останале во Македонија да ги сочуват бекташките светилишта, дел од нив се соочиле со комунистичката власт, нејзиниот поглед кон верското прашање, но и одредени политички одлуки кои директно влијаеле врз (не)функционирањето на одредени текиња.

„Комунистичката партија во однос на т.н. верско прашање барем декларативно прогласила дека теистичкиот или атеистичкиот поглед на светот е приватно право или лична слобода на секој поединец. Притоа во август 1945 година Министерскиот совет на Демократска Федеративна Југославија донел уред-

³³ Ćehajić, *Derviški*, 172; Конеска, „Преглед, 234.

³⁴ Виктор Трајановски, *Дервишкиот ред халвети-хајати во Охрид*, (Скоје Институт за етнологија и антропологија, Центар за етнолошки истражувања и применета антропологија, , 2018, 35-36.

³⁵ Сопствени теренски истражувања, 2019 година, Канатларци, дервиш во бекташкиот тарикат на 60-годишна возраст, Турчин.

ба за основање на државна комисија за верски прашања“.³⁶ „Во состав на републичките влади биле формирани републички комисии за верски прашања кои требало да работат според упатствата на државната комисија. Верската комисија во Македонија била формирана во 1945 година и работела под претседателство на Епаминонда Поп Андонов. Задачата на оваа комисија била да ја проучи состојбата на верски план и да одржува контакти со православната црква како и со муслиманската и еврејската верска заедница во Македонија.“³⁷

Повеќето од соговорниците во однос на верската слобода за време на социјализмот, кажуваа дека бекташите немале некакви посебни проблеми и притисоци од тогашната власт, но сепак не било сеедно доколку одреден човек, особено доколку бил член на партијата или вработен во државни органи, е виден како оди на богослужба или дека има видна улога или титула во верската организација, во конкретниот случај во бекташкиот тарикат.

Слушај вака, во Титовското време?... Не, не праеше проблеми... Не, не, притисок никаков не праеше... како сега е и тогаш истото беше... Од време никој нема прекинато.³⁸

И покрај ваквата слика на умерен однос на комунистичката власт кон бекташите и нивните светилишта, во овој период се појавува една политичка одлука, односно донесен е закон за национализација кој ќе има негативен ефект врз одредени светилишта од различна конфесионална припадност, меѓу кои и врз одредени бекташки текиња. Едно од бекташките текиња кое било жртва на ваквата одлука, а кое што локалните власти решаваат да го национализираат и да го претворат во туристички објект е Харабати-баба текето во Тетово. Одредени делови од ова теке во 70-тите години на 20 век биле претворени во ресторан и хотел, со што на бекташките верници им било оневозможено правото на слободно исповедување на верата и пристап до нивното вековно светилиште. Во продолжение, како ваквата одлука се рефлектирала на нарациите на муслиманите од Тетово:

Угаснат је во Тетово. Знаете зошто? Зато што со законот за национализација, знаеме дека во штудијата деветстоти четириес петта година, тогаш беше, влезе комунизмот, односно конституирана беше новата Социјалистичка Република Југославија, Федеративна Република Југославија и тогаш за кратко време се изврши национализација... И

³⁶ Службен весник на ДФЈ, I/62, 21 август 1945 година, Уредба за основање Државна комисија за верски прашања, цитирано во Илиевски, Македонско-српските, 35.

³⁷ ДАРМ, ф. Претседателство на Влада на НРМ, 159. 2. 53/241 – 247, Извештај за работата и организацијата на Верската комисија, 5. VII. 1945 година. Цитирано во Илиевски, 35.

³⁸ Сопствени теренски истражувања, 2017 година, Канатларци, муhib во бекташкиот тарикат на 70-годишна возраст, Турчин.

со законот им беа одземени сите објекти верски во цела Југославија беа одземени. И на христијанскиот свет и на муслуманскиот свет... Текето после беше одземено и после тоа, после неколку години му даде на општината на Тетово, на беледието, на општината. Општината долго не го држеше, за две-три години го држеше, веднаш го предаде на Тетекс фирмата имаше една голема фирмa на Тетекс. И Тетекс после го реставрира објектот, го направи како музеј, во состојба на музеј го донесе. Така да, јатаните посебно ги одвои, оние што се турбина кај што имат, оние што се, сандуки... Кубури, мезарите. И подели Арабати-баба теке посебно. Го направи то, заградено, посебно го напрај, тие работи што е и ресторант направи тука, Арабати-баба теке ресторант. Кога сакате да одите во турбињето со билет се одеше, го претвори во музеј... Е така беше. Немаше тогаш. Таму еркан немаше. Ние што викаме бекташиски не се тераше патот на бекташиски тамо. Немаше.³⁹

Едно од бекташките текиња кое успеало да се спаси од комунистичката власт и да го продолжи животниот век е Хусеин-баба текето во Битола. Ова теке според зајртаниот „Петгодишен план“⁴⁰ за развиток на градот Битола, требало да биде целосно срушено. Но, благодарение на Хусеин Таипи, виден жител од село Асамати, Преспа, воедно муhib во бекташкиот тарикат, но пред сè партизан и симпатизер на комунистичката партија, кој успева да ги разубеди локалните власти да го изземат ова теке од петгодишниот план и да дозволат бекташите и понатаму да ги извршуваат своите верски обреди во ова за нив драгоцено светилиште. Еве ја изјавата на соговорникот:

После четверс деветта така, сумливо од властта беше... сакаа да го урнат текето, да се урне текето... Планот... петгодишниот план, првиот петгодишен план го фати и текето... Оти, по турско улички, улички, турски град... А таму има тульбе и баба Усеин и баба Сулејман, ту, во те, во тулбето, во една кукичка така се... Татко ми мој беше како да речам муhib во текето... И татко ми беше и член на партија. И сега татко ми бидејќи беше мушип, ојде за време на борбата беше позадинец татко ми, соработуваше со Јовко Јовкоски од Љубојно. Јовко Јовкоски беше од цела Преспа главен во илегала... Оти тогај народот за чудо во Преспа, во партизанска војска, во партизанството само на-

³⁹ Сопствени теренски истражувања, 2019 година, Кичево, баба во бекташкиот тарикат на 60-годишна возраст, Турчин.

⁴⁰ Закон за Петгодишниот план на развојот на народното стопанство на народна Република Македонија во годините (1947-1951), бр. 24, Год III, (Скопје: Службен весник на народна република Македонија, 1947).

шата фамилија влезе од Албнаците... активно учество само братот мој и татко ми... И кога стана така, ојде бабата го замоли такто ми мој, види Усеин да не се урне текето. Моли овдека, старите луѓе и ќе идат. За старите сега, младите нека си одат по свој пат. И ојде татко ми во Битола се најде со Васко Карангелески, со Дане Петкоски и генерали тие беа... И кај тие челините во Битола шо беше брат ми со нив партизан... со борците шо се скрекаваше овде... во село Курбиново во црквата, таму се скрекаваше. Пошта пренесуваше од Албанија овдека, јас ја читав поштата... И ојде овој кај овие борци шо ти реков во Битола и им рече вака и вака и вака. Да, така е. Рече, немојте да го рушиште текето. „Не-ка го, има старите луѓе, нека одат. Старите луѓе, тој ни е Господ. Како што се верници. И рекоа: „Не, ќе се рушит сетне... ќе го рушиме! И вака им рече: „Добро“, рече. „Ај да ги, уривајте ги црквите“! Им рече вака, „Уривајте ги црквите, уривајте го и текето“. И тогаи, престанаа тие.⁴¹

Бекташкиот тарикат во постсоцијалистичкиот период

По 1990 година бекташкиот тарикат во Македонија отворил нова страница во својата историја. Тоа е период кога се засилила активноста на практикување и следење на бекташкиот пат. Покрај активните Дикмен-баба текето во Канатларци и Х'д'р-баба, односно Мухарем-баба текето во Кичево, повторно се активира Харабати-баба текето во Тетово, кое дури во 1993 година ја вратило својата основна функција.

Она што е за одбележување во постсоцијалистичкиот период, поточно во последните години од XX век, е идејата за формирање единствена заедница на бекташите во Македонија, која набрзо била правно реализирана од страна на бекташите од Харабати-баба текето, но во која членувале и бекташи од Канатларци. Еден од соговорниците вели:

Бекташиската заедница во Република Македонија е регистрирана во две илјада година со помош на, овој беше на власт Арбен Џафери од ПДШ и ВМРО со Љубчо Ѓорѓиовски кога беше на власт, тие не регистрираа.⁴²

Нивната регистрација во Единствениот судски регистар траела само неколку години, т.е. до донесувањето на „Законот за правна положба на црква, верска заедница и религиозна група“⁴³ во 2007 година. Заради формално-правно за-

⁴¹ Сопствени теренски истражувања, 2017 година, Скопје, муhib во бекташкиот тарикат на 89-годишна возраст, Албанка.

⁴² Сопствени теренски истражувања, 2013 година, Тетово, дервиш во бекташишкиот тарикат на 58 годишна возраст, Албанец.

⁴³ Види: Указ за прогласување на законот за правната положба на црква, верска заедница и религиозна група, во: „Службен весник на Република Македонија“ бр. 113 од 20.09.2007 година.

доволување на критериумите за пререгистрација на овој закон, неизбежно било пререгистрација и на бекташката заедница.

Согласно моите истражувања, токму ваквиот закон за пререгистрација на верските заедници и религиозни групи, само ќе дададе дополнително масло во огнот, за и онака кревката состојба помеѓу бекташите во Македонија, при што ќе доведе до уште поголема поделба и разединување во бекташкиот тарикат.

Бекташите од Харабати-баба текето сè уште не можат да извршат пререгистрација. Иако, навидум нивниот проблем лежи во пререгистрација, сепак, скриената заднина на проблемот е спорот на бекташката заедница со Исламската верска заедница во Македонија околу имотно-правните односи за објектот Харабати-баба теке во Тетово. Според кажувањата на моите сговорници, ИВЗ го попречува формирањето и регистрација на оваа бекташка заедница за да не се добие самостоен правен статус, а со тоа да се оневозможи водењето на спорот за текето во Тетово. Информаторот вели:

Ние од две илјади седма сме напраиле документација, сè уште нас не нè регистрираат и нè третираат како Вранешковски нас бекташи-те овде во Македонија.⁴⁴

Приврзаниците на нерегистрираната Бекташка верска заедница од Тетово иницирале спор пред Европскиот суд за човекови права во Стразбур, бидејќи сметаат дека во земјава намерно им се попречува регистрација како самостојна верска заедница. Тие ги оспоруваат судските одлуки, според кои, нивното регистрирање се одбива со образложение дека во земјава веќе постои бекташка религиозна група со такво име и дека имаат исто учење како и Исламската верска заедница.⁴⁵

По донесувањето на „Законот за правна положба на црква, верска заедница и религиозна група“ во 2007 година, идеја за формирање на бекташка група се јавила и кај групата предводена од Муртеза халифе-баба од Кичево. Нивната идеја била реализирана на 10-ти септември 2010 година кога во Единствениот судски регистар била запишана „Ехлибејтска бекташиска религиозна група на Македонија“ со седиште во Кичево.⁴⁶ Оваа регистрирана група веднаш добила поддршка од Исламската верска заедница. Сулејман Рецепи, поглаварот на ИВЗ, набрзо по регистрацијата на оваа религиозна група во медиумите изјавил: „Тие (Ехлибејтска бекташиска религиозна група на Македонија, м.з.) ја признаваат

⁴⁴ Сопствени теренски истражувања, 2013 година, Тетово, дервиш во бекташишкиот тарикат на 58 годишна возраст, Албанец.

⁴⁵ Arben Sulejmani, Haji Bektash Veli and the Bektash Path in Albania and Macedonia, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Volume 34, Issue 1, Article 3, (2004).

⁴⁶ Види: *Службен весник на Република Македонија*, број 154, година LXIX , 7 декември 2012, достапно на: <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/59A663CC6B61A64094D8390F618ACE5E.pdf>

ИВЗ како матична институција и се става крај на сите оние што сакаат да манипулираат и лажно да се претставуваат.⁴⁷

Согласно моите истражувања, членството кое се приклучило кон оваа регистрирана бектаиска религиозна група доаѓаат од различни места, главно од Кичево, но ги има и од Канатларци и Охрид.

Останатите бекташи, особено оние од Харабати-баба текето, сметаат дека потегот на ИВЗ за признавање друга бекташка религиозна група е последица на проблемот со текето во Тетово, а сè со цел да се оневозможи нивно понатамошно регистрирање и постоење и на тој начин да се изгуби правната битка околу сопственоста врз текето.

Во 2018 година, според моите истражувања, меѓу бекташите се шири информација дека е регистрирана Бекташка верска заедница, но не со седиште во Тетово како што долго се очекуваше, туку со седиште во Х'д'р-баба текето во Кичево.

Пред една недела бевме кај Ејуп-баба, прашавме за заедницата. Рече „- заедницата е регистрирана.“⁴⁸

Да бидат член во бектаиска заедница сега, бектаиската заедница пак е регистриран... Али престолнината е во Кичево. Кај Ејуп-баба, кај баба Ејуп. Ејуп-баба моментално можиме да го признаваме... и ние ќе го признаваме.⁴⁹

Ваквата состојба со бекташкиот тарикат во Македонија, односно чинот на регистрирање на два засебни верски субјекти: Бектаиска верска заедница и Ехлибејтска бектаиска религиозна група на Македонија, со можност за регистрирање на уште една бектаиска заедница со седиште во Харабати-баба текето во Тетово, која чека судска разрешница од Европскиот суд за човекови права во Стразбур, само ја продлабочува и онака кревката состојба, при што ќе доведе до уште поголема поделба и разединување во бекташкиот тарикат во Македонија. Тоа секако се коши со основните начела и учењето на бекташкиот тарикат втемелени од Пирот, т.е. основачот Хаци Бекташ Вели, базирани на принципите љубов и единство. Љубов кон Бог и кон човекот и единство меѓу верниците, припадници на бекташкиот тарикат.

⁴⁷ ИВЗ призна бекташка религиозна група, достапно на: <http://www.novamakedonija.com.mk/-NewsDetal.asp?vest=1022101013346&id=9&setIzdanie=22114>.

⁴⁸ Сопствени теренски истражувања, 2018 година, Канатларци, баба во бекташкиот тарикат на 55 годишна возраст, Турчин.

⁴⁹ Сопствени теренски истражувања, 2018 година, Канатларци, баба во бекташкиот тарикат на 55 годишна возраст, Турчин.

Литература:

Закон за Петгодишниот план на развитокот на народното стопанство на народна Република Македонија во годините (1947-1951), бр. 24, Год III, (Скопје: Службен весник на народна република Македонија, 1947).

ИВЗ призна бекташка религиозна група, достапно на: <http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest=1022101013346&id=9&setIzdanie=22114>.

Изети Метин, *Тековите на тесавуфот*, (Тетово: Здружение за културна афирмација „СКОФИА“, 2008).

Илиевски Борче, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)*, (Скопје: Филозофски факултет, 2017).

Иналцик Халил, *Османската Империја: класично доба 1300-1600*, (Скопје: Слово, 2004).

Конеска Елизабета, „Дилеми околу историјата на црквата Св. Никола или Хд'р баба турбето во Македонски Брод“, *Гласник*, год. 50, број 1, Скопје, (2006).

Конеска Елизабета, „Преглед на бекташкиот дервишки ред во Р. Македонија“, *Балканите между традицијата и модерноста. Административни, социално-икономички и културно-просветни институции в балканските провинции на Османската империја (XVIII–XIX век)*, (София: ИК „ГУТЕНБЕРГ“, 2009).

Свети Наум Охридски – Чудотворец: Исцелител и просветител на македонскиот народ, <http://www.mn.mk/kultura/6390>.

Службен весник на Република Македонија, број 154, година LXIX , 7 декември 2012, достапно на: <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/59A663CC6B61A64094D8390F618ACE5E-.pdf>.

Стојановски Александар, „Едно потврдено предание“, Музејски гласник на Историскиот музеј на Македонија, 4, Скопје (1979).

Стојановски Александар, редактор, *Историја на македонскиот народ*, том втори, „Македонија под турска власт (од XIV до крајот на XVIII век)“, (Скопје: Институт за национална историја, 1998).

Трајановски Виктор, *Дервишкиот ред халвети-хајати во Охрид*, (Скоје: Институт за етнологија и антропологија, Центар за етнолошки истражувања и применета антропологија, 2018).

Указ за прогласување на законот за правната положба на црква, верска заедница и религиозна група, во: „Службен весник на Република Македонија“ бр. 113 од 20.09.2007 година.

Afyoncu Erhan, “Reconstructing an empire: Mahmud II's drastic change in state structure”, <https://www.dailysabah.com/feature/2018/07/06/reconstructing-an-empire-mahmud-iis-drastic-change-in-state-structure>, (пристапено на 15.09.2020).

Anetshofer Helga, „Legends of Sari Saltik in the Seyahatnâme and the Bektashi Oral Tradition“, *Evlîyâ Çelebi, Studies and essays commemorating the 400th anniversary of his birth*, Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Robert Dankoff (eds.), Istanbul (2012).

- Ćehajić Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, (Сарајево: Grafo-art atelje, 1986), 184; Елизабета Конеска, „Преглед“, 232.
- Çetin Oğuz, Centralization, Military Reform and the Abolition of Janissary Corps in the Late Ottoman Empire, https://www.academia.edu/12874519/CENTRALIZATION_MILITARY-_REFORM_AND_THE_ABOLITION_OF_JANISSARY_CORPS_IN_THE_LATEOTTOMAN_EMPIRE, (пристапени на 15.09.2020).
- Doganyilmaz Duman Didem, Alevi - Bektashi Belief in Balkans: A Historical Legacy, *Balkan Social Science Review* Vol. 7, (2016).
- Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao: Hazim Šabanović, (Сарајево: Svjetlost, 1967), (назив на оригиналот: Čelebi Evliya, *Seyâhatnâmesi*, Istanbul 1314/1896 – 1318/1900).
- Golpinarlı Abdulbaki, *Vilayetname, Menakib-i Hunkar Hacı Bektaş Veli*, İstanbul: İnkılap Kıtbevi, 1995).
- Güney Taner, Muhammed Emirhan Onhan, “Abolition of Janissary Corps and Socioeconomic Reflections”, *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, Vol. 6, number 2, Tekirdağ (2020), 66-81.
- Hasluck Frederick William, *Christianity and Islam under the Sultans, Vol. I*, (Oxford: Clarendon Press, 1929).
- Hasluck Frederick William, *Christianity and Islam under the Sultans, Vol. II*, (Oxford: Clarendon Press, 1929).
- Hoca Fadıl, Balkanlar'da İslamiyet'in Yayılmasında Sarı Saltuk'la İlgili Efsaneler ve Rivayetlerin Önemli, *Balkanlarda Islam*, (Miadi Dolmaya Umut, Muhammet Savaş Kafkasyalı (Editor), Tika, yayın 19, 2016).
- Izeti Metin, *Tarikati Bektaşian*, (Tetovo: Çabej, 2001).
- Jazexhi Olsi, *The Bektashi Tarikah of Dervishes*, <http://reocities.com/djalosh/bektashi.pdf>.
- Kiel Machiel, *The Türbe of Sarı Saltuk at Babadag - Dobrudja*, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/12871>.
- Mičijević Senad, *Sarı Saltuk, historija i mit*, (Mostar: Fondacija „Baština duhovnosti“, 1435/2014).
- Ocaklı Nuray, *Demographic Structure and Settlement Patterns of North-Eastern Bulgaria: A Case Study on Niğbolu Sandjak (1479-1483)*, (Ankara 2006), 30, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003130.pdf>.
- Sulejmani Arben, Haji Bektash Veli and the Bektash Path in Albania and Macedonia, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Volume 34, Issue 1, Article 3, (2004).

НАУЧНИ ТРУДОВИ/ARTICLES

УДК: 316.334.55:316.7(497.774)“1878/1912“

Васко ГИЧЕВСКИ
Дипломиран историчар

СЕКОДНЕВНИОТ ЖИВОТ НА СЕЛСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ВО БИТОЛСКИОТ САНЏАК (1878-1912)

Abstract: *The subject of this research is the everyday life of the peasant population in the Sanjak of Monastir from 1878 to 1912. In the specified period, the Sanjak of Monastir in Ottoman Macedonia was a place where the old oriental style of living was under strong influence from western European trends. These western novelties first penetrated into the cities and they were gradually accepted by the peasantry as well, creating a specific mixture of the Orient and the Occident. Unfortunately, the social history of Ottoman Macedonia was traditionally neglected at the expense of its political history, despite the richness of primary sources and documentation. It is for this very reason that we consider new researches of everyday life in the Sanjak of Monastir a necessity which will not only contribute to the history of everyday life in Ottoman Macedonia, but it will also provide a more complete picture of late Ottoman Empire's social history.*

Key words: *Sanjak of Monastir, peasant population, everyday life*

Лошата економско социјална позиција на Османлиската империја била причина да се спроведе процес на внатрешни реформи на територијата на империјата во XIX век, кој требало да ја зацврсти и модернизира земјата. Донесени биле бројни економски, административни, бирократски, социјални реформи. Целта на реформите била врз стариот и веќе нефункционален османлиски систем да се внесе современ европски пристап.¹ Во контекстот на нашето истражување особено се важни два моменти. Тоа се објавувањето на Ѓулханскиот Хати-

¹ Повеќе за Танзиматските реформи прочитај кај: Shaw, S., - Shaw, E., *History or the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. II, Reform, Revolution and Republic: The rise of Modern Turkey, 1808- 1975*, (Cambridge: 1977); W. F. Weiker, „The Ottoman bureaucracy: Modernization and Reform“, *Administrative Science Quarterly*, Cornell University, vol. 13, No 3, (1968).

шериф, односно Танзимат фермани 1839 година и Ислахат ферманот, односно Хатухумајунот од 1856 година.² Со овие документи се потврдува принципот на еднаквоста на поданиците, како и примената на истиот принцип за рамноправно претставување пред органите на властта.³ Во однос на прашањата за регулирање на правата на граѓаните, периодот на Танзиматот треба да се смета за значаен почеток. Се одвивал во три клучни фази: укинување на ропството, гарантирање еднаквост помеѓу муслиманските и немуслиманските поданици, заштита и сигурност на имотот и честа на целокупното население на Османлиската империја.

Општествено политичките движења довеле до тоа во шеесеттите години на XIX век во Османлиската империја да започне да се размислува за територијална реорганизација.⁴ Дотогашната поделба на ејалети била заменета со вилаети, како најкрупни територијално административни единици. Според консекутивните закони за вилаетите од втората половина на XIX век, Османлиската империја територијално била поделена на крупни административни единици наречени вилает, кои пак биле поделени на поситни административни единици санџак, каза и нахија. Воспоставувањето на вилаетскиот систем се одвивал бавно, со многу експериментирања. Токму поради тоа, базичната мрежа на вилаетскиот систем на територијата на Османлиска Македонија, била воспоставена дури во почетокот на осумдесеттите години на XIX век.⁵ Во овие административни прекројувања Битола од ејалетски центар во периодот од 1867 година до јуни 1873 година била симната на ниво на санџак.⁶ Веќе во 1873/74 година согласно новото административно уредување, се појавил на сцена Битолскиот вилает. Во единствениот Битолски санџак влегувале 11 кази: битолска, прилепска, охридска, дебарска, албанска, костурска, кожанска, кајларска, островска, леринска и кичевска.⁷ По само две години, во 1875 година во составот на Битолскиот вилает се нашле 5 санџаци од кои Битолскиот санџак имал 9 кази (тука влегувала и Те-

² Со објавувањето на Ѓулханскиот хатишериф во суштина започнува Танзиматскиот период во Османлиската империја па затоа и самиот ферман оригинално е наречен Tanzimat Fermani односно „Наредба за реформи“.

³ Селвер Џемали, *Османлиското законодавство во Македонија XVIII-XIX век*, (Скопје: Литера груп, 2018), 201-202.

⁴ Скендер Ризај, „Управно политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету) 1875-1881,“ во зборник, *Македонија во Источната криза 1875-1881*, (Скопје: МАНУ, 1978), 167.

⁵ Ванчо Ѓорѓиев, Анастас Лозанчев, (Скопје: Филозофски факултет, 2014), 19.

⁶ Мехмет Тифик, „Кратка историја Битољског вијалета“, (превод Г. Елезовик). *Братство XXVII.* (1933), 231.

⁷ Димитар Димески, *Македонското национално ослободително движење во Битолскиот вилает (1893-1902)* Второ издание, (Скопје: НИО Студентски збор, 1983), 66-67.

товската каза).⁸ Во 1878 година веќе бил укинат Битолскиот вилает, а со самото тоа и Битолскиот санџак влегол во состав на Солунскиот вилает. Со обновувањето на вилаетот во 1879 година, Битолскиот санџак бил возобновен и имал 3 кази. Две години подоцна кон санџакот биле приодадени 5 кази, па така санџакот имал 8 кази. Во 1885 година Битолскиот санџак се состоел од: битолска, прилепска, кичевска, охридска и леринска каза.⁹ Оваа состојба ќе остане вака скоро до крајот на османлиското владеење, доколку не се земат предвид малите територијални прекројувања во 1904/5 година.

Според Васил К'нчов, казите ја имале следнава структура: Битолската каза имала 266 села распределени под управа на четири нахии: крушевска, демирхисарска, ресенска и долно преспанска. Прилепската каза имала 141 село и една нахија – мариовска. Кичевската каза имала 118 села, поделени во една нахија – поречка. Охридската каза имала 105 села со 2 нахии во Дебарца и Струга. Леринската каза имала 78 села и две нахии Рудник и Нев.¹⁰ Нахиите во суштина немале траен карактер и биле воспоставувани по потреба.¹¹ Вкупно во битолскиот санџак имало 708 села и 10 нахии.

Определувањето на бројот на населението кое живеело во селата е особено проблематично поради неколку фактори. Статистичките извори од минатото не смее да се земаат со стопроцентна сигурност. Секогаш предвид треба да се имаат методолошките принципи, кој попишувал со која цел и од која побуда. Резултатите од овие истражувања на населението треба да бидат гледани низ призмата на тогашните општествено политички прилики. Причините за тоа се бројни, почнувајќи од начинот на попишување, опфатот на лицата, голем дел од месата не биле посетени, но и поради номадскиот карактер на дел од населението, определен број на лица не ни можело да бидат опфатени. Османлиските пописи исто така никогаш не треба докрај да се земаат како сосема прецизни, иако се изработени од официјална државна институција. Голем дел од населението и покрај подобрена бирократија не било попишано, а дел од бројките биле манипулирани со цел да одговараат на државните потреби. Од сè претходно наведено, може да се заклучи дека понудените демографски податоци можат да послужат само како еден општ показател на состојбите. Според Васил К'нчов кој податоците ги собирал во периодот 1890-1900 година, на територија на Битолскиот санџак во селата живееле 267 269 лица.¹² Во „Етнографската карта на Битолскиот вилает“ која најверојатно е изработена во 1901 година од страна на

⁸ Исто, 67.

⁹ Исто, 68-69.

¹⁰ Васил Кънчов, *Македония Етнография*, (Софija: Бълг. Книжовно Д-во, София 1900), 237-259.

¹¹ Душан. Хр. Константинов, *Битола 1903*, (Битола: Завод и Музеј Битола, 1983), 15.

¹² Кънчов, *Македония Етнография*, 237-259.

Картографскиот институт во Софија, Битолскиот санџак имал 42 571 дом со селско население.¹³ Во оваа карта основната статистичка единица е домот, така во суштина ако се земе предвид дека едно типично домаќинство од тој период се состоело од 5 до 6 члена, тогаш според оваа карта има некаде околу 212 855 селско население.¹⁴ Сепак оваа пресметка не треба да се земе за стопроцентно точна, но може да послужи како еден показател на демографските состојби. Османлиските официјални извори пак за жал не нудат податоци за населението по селата, туку податоците се изнесени сумарно по кази. Териториите на Битолскиот санџак биле опфатени од пописните комисии во: 1881, 1894, 1897, 1906 година. Во 1906/7 година бил извршен последниот османлиски попис, а веќе за наредниот од 1914 година, Османлиската империја не е присутна на Балканот, па податоците за периодот од 1906 до 1912 година треба да се бараат преку други извори. Во 1881 година санџакот имал 327 036 жители, во 1894 година 704 208 жители, во 1897 година 649 919 жители и во 1906/7 година 817 256 жители.¹⁵ Овие податоци иако се со определени недостатоци, можат да послужат за илустрација на демографските состојби во наведениот период. Сумарно согледано може да се потврди тезата дека најголемиот дел од населението всушност во овој период живеел на село. Поинаку кажано, во овој период Османлиска Македонија била типично аграрно општество.

Секојдневниот живот на населението пред сè бил оформен од местоположбата на населеното место. На територијата на Битолскиот санџак постоеле рамничарски, ридски и планински села. Основната дејност преку која обезбедувале средства за живот било земјоделието. Новите општествени текови во Османлиската империја неминовно било дека ќе ја зафатат секоја пора од општеството. Со донесувањето на Рамазанскиот закон од 1858 година, дефинитивно се укинал стариот тимаро-спахиски систем и се вовел новиот чифлигарски. Чифличките стопанства главно се создавале на три начини, со трансформација на старите феудални поседи во чифлизи, со купопродажба и по пат на насиљство и узурпација.¹⁶ Една од покрупните новини што биле воведени во османлиската аграрно правна

¹³ Роберт Михајловски (уредник), *Етнографска карта на Битолскиот вилаает*, (Скопје: Каламус, 2017), 9-39.

¹⁴ Според истражувањата на К'ничов во 1891 година во Битолската каза имало 12.5 жители по куќа, во Преспанската 7, а во Охридската 6,5. Овој податок тој го презел од Салманамето на Битолскиот вилаает каде демографски податоци се изготвувале според нуфузите. Во однос на бројката на членови на едно домаќинство во Битолската каза и самиот автор изразува сомнеж дека се работи за некоја грешка. Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнина, Книга IV, Издава Министерството на Народното Просвѣщение, Държавна печатница, София, 1891

¹⁵ Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, (Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985), 144, 148, 152, 160, 166.

¹⁶ В. Ѓорѓиев, *Слобода или Смрт, Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот вилаает 1893 - 1903*, (Скопје: Табернакул - Филозофски факултет, 2003), 66.

легислатива се договорите за исполичарство, ќесим и музареата.¹⁷ Интересен е фактот што во периодот на чифлигарството се правеле и договори за работата на момоците кои биле организирани во тајфи и што и двете страни морале да го почитуваат договорот. Момоците во суштина биле во најлоша положба, бидејќи не поседувале имот и единствено можеле да преживеат нудејќи го својот труд.¹⁸ Покрај парите момокот добивал и момочки параспур (обработлива површина) којшто смеел да го обработува за свои потреби кога ќе имал слободно време. Освен договорениот „ак“, тие не добивале ништо друго. Тој вообичаено се состоел од 80-100 килограми жито, 100-120 гроша во пари, 3-6 оки петрол и десетина оки грав. Честопати можеле да бидат избркани пред да го добијат договорениот „ак“.¹⁹

Процентот на зираатната земја во Битолскиот вилает во однос на географската големина бил многу низок и изнесувал 7,3% од вкупната географска површина која изнесувала околу 32 000 километри квадратни. Васил К'нчов наведува дека во Битолката каза од 123 села, 77 биле чифлички, 28 рајатски, 13 мешани и 5 непознати. Во Преспа пак од 66 села, 35 биле чифлички, 24 слободни и 7 мешани села.²⁰ Според анкетата на Економскиот институт на територијата на битолско, охридско, струшко, ресенско и прилепско имало 881 чифлик.²¹ Во прилепско од постоечките 227 чифлизи, 51 биле во посед на христијани, а 220 во посед на муслимани.²² Според една друга статистика пак на територија на Битолскиот санџак

¹⁷ Со договорот за исполица чифликајбијата се обврзувал на одредено или неодредено време на чифлигарот исполција да му даде за обратување дел од чифникот заедно со соодветните стопански згради за живеење, а исполцијата да ги обработи добиените чифлички земји, приносот од тие земји да го разделат со чифликајбијата и по престанокот на договорот исполица на чифлик сајбијата да му ја врати земјата и соодветните згради во онаква состојба во каква ги добил од него. Понатаму со договорот за ќесим (закуп) чифлик сајбијата се обрзувал на чифлигарот – ќесимцијата да му даде под ќесим за одредено или неодредено време дел од чифлигот, а ќесимцијата се обврзувал на чифликајбијата да му го даде договорениот ќесим и по престанувањето на тој договор на чифликајбијата да му го врати делот од чифникот. Музареата пак претставува еден вид на договор (ортаклама) од кој едната страна ја дава работната сила, а другата земјата и овој начин на договор бил зададен во Меџелето законот за граѓанството од 1860 година. Во овој договор исто така спаѓала и поделбата на произодите која што најчесто се делеча еднакво на сите заинтересирани страни од ортакламата. Види повеќе кај: Димитар Поп Ѓоргиев „Сопственоста врз чифлиците и чифлигарските аграрно правни односи во Македонија, (Скопје, ИНИ, 1956), 129-144.

¹⁸ Ѓорѓиев, *Слобода или смрт*, 68.

¹⁹ Исто, 68.

²⁰ В. К'нчов, *Избрани произведения. Том I*, (София: Издателство Наука и изкуство, 1970), 374-499.

²¹ Диме Бојановски, „Чифличките односи во Македонија околу 1903 година, Годишен зборник на Правно економскиот факултет“, том 1 (1954), 471.

²² Прилеп и прилепско низ историјата, книга 1, (Прилеп: ОССЗБ од НОБ 1971), 254. Диме Бојановски за разлика од посоченото дело, изнесува податок дека во прилепско имало 331 чифлик. Види. Бојановски, *Чифличките односи*.

имало 81 чифличко село, 153 мешани и 220 села со сопствена земја.²³ За претходно изнесените податоци не може да се каже дека се докрај прецизни, затоа што во различен број на анализи се поаѓа од различен број на села од кои се состоела некоја област. Токму поради ова, овие податоци можат да бидат само еден показател за општите изгледи на тогашните состојби. Иако Битолскиот санџак бил богато и за тогашни услови густо населено подрачје, сепак населението живеело во сиромаштија и нехигиена, главно поради слабата експлоатација на земјиштето.²⁴

Спектарот на земјоделското производство во Битолскиот санџак бил особено широк. Во Охридската каза се одгледувале пченица, јачмен, р'ж, пченка, овес од жини култура, потоа грашок, грав, тутун, како и дињи, лубеници, јаболки, круши, праски, сливи, кајси, дуњи, вишни, ореви, дудинки и секаков друг вид на овошје и зеленчук. Охридската цреша особено била позната и ценета.²⁵ Земјата во овој период се обработувала рачно и со помош на животни. Орањето било вршено со волови и коњи и со дрвен плут. Според Трајчев за првпат бил употребен американски железен плут во Прилеп од страна на чифлигарите Мојко Илиев и Диме Коров во 1883 година.²⁶ Бидејќи плугот на бил поволен за почвата од тој крај, истиот бил модифициран од страна на Ицо Гавазов кој направил плуг по „македонски систем“.²⁷ Слабата техничка опременост, екстензивното земјоделско производство, како и бројни арамиски упади резултирале со тоа, како пишувал и Петров, населението и покрај пријатните услови да е поприлично сиромашно и да живее во мизерија. Според Паларет, земјоделството во Македонија било умерено просперитетно, непосредно пред да пропадне.²⁸ Оваа саркастична оцена во суштина е реална, бидејќи токму кога земјоделските дејности биле во подем, по 1908 година се случил неизбежниот крах на Османлиската Империја.

Животот на населението бил тесно врзан со неговата дејност, а секогаш диктиран и од верските прописи кои биле начела и карактеристика на секоја верска група во санџакот. Колективитетот бил поважен во однос на индивидуалноста во Османлиската империја, повеќе симпатизирајќи ја „правдата“, отколку слободата.²⁹ Во однос на домувањето се разликуваат два типа: домови на сиромаштија

²³ Данчо Зографски, *Развојот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење*, (Скопје: Култура, 1967), 129.

²⁴ Исто, сумарен цитат, 226-237.

²⁵ Драги Ѓоргиев, *Охрид и Охридско низ османската документација во XIX – XX век*, (Охрид: НУ Завод и Музеј Охрид, 2009), 242.

²⁶ Георги Трајчев, *Духовни качества на македонските българи*, (София: Родопи, 1928), 14.

²⁷ Исто, 14-15.

²⁸ Мајкл Паларет, *Балканските економии (1800 – 1914)*, (Скопје: Арс Студио, 2015), 343.

²⁹ Berdal Aral, „The Idea of Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire“, *Human Rights Quarterly* 26(2) (2004), 454-482.

машните и домови на богатите. Домовите на богатите се состоеле од куќа за живеење, со кула за заштита од арамии.³⁰ Особено беговските куќи биле поделени на два дела: хaremлик каде престојувале жените и селамлик каде престојувале мажите. Во овие конаци постоеле и бујук одаси со европски софи или дивани, посебно место каде се приготвувало кафе и кујна.³¹ Подовите биле обложени со штици, а за спиење не се користеле кревети, туку се спиело на под, на рогузини или килими. Во дворот на куќата биле сместени шталите и останатите помошни објекти кои служеле за сместување на стоката или земјоделските алатки.³² Во домовите на богатите имало и градини во кои растеле црници, рози, акации и разновидни овошки.³³ Имотните луѓе имале и своја послуга, па така во домот се одделувал и дел за послугата.

Во сосема поразлични услови пак живеело сиромашното население кое во овој период претставувало најголем дел од населението. Големината на куќата и видот на градбата, пред сè зависела од економската моќ на сопственикот.³⁴ Куќите на поимотните селани биле градени од камен и биле покомфорни. Објектите најчесто се состоеле од дневна соба, спална соба и соба за чување на продукти. Подовите биле земјени, а се спиело на некакви перници, прекриени со грубо волнено платно и тоа бил тукуречи и единствениот мебел во куќата.³⁵ Луѓето од планинските места живееле во куќи направени од камен, каде често својот животен простор го делеле и со домашните животни. Куќите имале мали прозори. Подовите и таму биле од земја, а имало и големи наезди од инсекти.³⁶ Забележано е дека во Кичевско постоеле приземни куќи во кои се влегувало на голема врата, а излегувало на посебна, мала врата. Биле долги 15 метри, а широки од 4 до 5 метри. Во нив се живеело задружно, а некогаш живееле и до 50 луѓе.³⁷

Во рамничарските села трлата и шталите биле сместени во дворовите кои биле оградени, а се чувале и кучиња кои служеле како заштита од натрапници и арамии.³⁸ Живеењето во вакви услови носело и големи последици по здравјето на населението. Хигиената, големата смртност на новороденчињата, биле едни

³⁰ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци 1889-1898*, (Скопје: Ѓурѓа, 2005), 172.

³¹ Матковски, *Македонија во делата 1875-1879*, (Скопје: Ѓурѓа, 2001), 246-247.

³² Матковски, *Македонија во делата 1875-79*, 246-248.

³³ Lucy. M.J. Garnett, *Turkish Life in town and country*, (London: G. Newnes limited, 1904), 16.

³⁴ Силвана Сидоровска Чуповска, „За животот во македонското село во XIX век“, *Историја LII/2*, (2017), 73-83.

³⁵ Garnett. *Turkish Life*, 177.

³⁶ Чуповска. „За животот“, 73-83.

³⁷ Тома Смиљанић – Кичевија, во НАСЕЉА И ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА (књига 28) – СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК (књига LI), Београд 1935, 354.

³⁸ Garnett. *Turkish Life*, 177.

од најголемите проблеми. Мочурливиот предел на санџакот исто така придонесувал кон лошата здравствена состојба, бидејќи бил жариште на маларија. Во 1903 година во Битола се појавила и голема епидемија на сипаници.³⁹ Хигиената во домот, но и личната хигиена најчесто биле одредувани од верските прописи. Така во Охрид во среда и петок не се перело, воопштена била навиката алиштата да се менуваат еднаш до два пати неделно, а општа карактеристика било тоа дека населението не ги мие рацете пред јадење.⁴⁰ Како што кажува во своите спомени војводата Славејко Арсов, во куките од Ресенско толку завладеала нечистотијата што таму бил „царот на вошките“ и издал наредба редовно да се одржува хигиената, а оној кој нема да се придржува на наредбата да биде казнет.⁴¹ Кога населението ќе се разболело, најчесто својот спас го барало во разните билкари, екими кои крстосувале по селата. Основните лекови потекнувале од народната медицина која се состоела од разни тревки, мевлеми, чаеви и чорби. „Одалечен од светлината на денешната наука и новите откритија, нашиот народ живее и до денес со старата филозофија, старата вера, под лушпата на новото... Народната медицина е огледало во кое јасно може да се види народното верување на науката и нејзината употреба во правец на олеснување на нивниот тежок живот.“⁴²

Друг аспект од секојдневниот живот е секако изработката на облека и чинот на облекување. Облеката на населението во овој период била главно од домашно производство. Претежно била направена од волнено платно, дебело памучно платно.⁴³ Начинот на облекување се разликува од милет до милет, но во основа таа се состоела од горни и долни алишта, волнени кошули, елеци, шајаци, чорапи, а понекогаш се носеле и крзна.⁴⁴ Алиштата биле изработувани од домашни материјали во домашни услови, а Шопов кој на овие простори минал

³⁹ Константинов. *Битола*, 235-236.

⁴⁰ Д-р. Елена Александрова, „ВМОРО и хигиената на българското християнско население в Македония и Одринско (1905 – 1912 г.)“ *Македонски преглед, книга 1* (2019), 57-68, 59.

⁴¹ Иван Катарциев, *Спомени на С. Арсов, П. Клашев, Л. Џеров, Г.П. Христов, А. Андреев, Г. Панчев, Л. Димитров*, (Скопје: 1997), 70. Повеќе за мерките на организација кон зачувањето и унапредување на животот и здравјето на населението прочитај кај: Александрова, „ВМОРО и хигиената“, 57-68.

⁴² Ц. Гинчевъ. „Нъщо по българската народна медицина“, *Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнини*, книга III (София: Държавна печатница, 1890), 70- 137.

⁴³ Mary Adelaide Walker. *Through Macedonia to the Albanian Lakes* (London: Chapman and Hall, 1864), 145.

⁴⁴ Сумарни согледувања изградени врз: Александар Матковски, Македонија во делата 1875-1879, 109-112, 113-115, 213-318, А. Матковски, Македонија во делата 1889-1898, 26-116, 117-127, 170-200. А. Матковски, Македонија во делата 1894-1904, 11-54, 293-299, А. Матковски, Македонија во делата 1903, 42-88, 90-113, 174-220, А. Матковски, Македонија во делата 1903-1904, 9-124, 124-169, А. Матковски, Македонија во делата 1904-1905, 7-53-53-87, 53-163.

во последните децении на XIX век, ги карактеризира како „многу прости.“⁴⁵ Алиштата за разните свечености како и оние за секојдневна употреба се чувале во посебно направени ковчези.⁴⁶ Интересно е да се напомене дека муслиманки-те своето лице го покривале со тенко бело платно наречено јашмак, додека Влатинките носеле еден вид турбан на главата, а жените од словенското население главата ја покривало со шамии.⁴⁷ Во однос на изработката и одржувањето на облеката биле формирани многу суеверија, од кои можеби најинтересно е тоа што кај христијанското население во сабота не се дозволувало изработување на невестински фустан.⁴⁸ Се сметало дека крајот на седмицата на некој начин е поврзан и со крајот на човековиот живот, па оттука потекнала и оваа забрана. За облеката на мажите останале мошне скудни податоци, пред сè поради фактот што тие не се одликувале со некој посебен колорит за разлика од женските алишта, и предизвикале многу помало внимание кај патеписците. Шопов ќе забележи дека во Прилепската каза мажите облекувале пантолони само за празник, додека во обичните денови си ги носеле старите антерии. Тој истакнува дека прилепската антерија била особено квалитетна и можела да се носи со години. Преку ова всушност може да се согледа судирот на модерноста и традицијата, особено од тоа што оние кои носеле пантолони, авторот ги карактеризира како „пантолонаши“. Поинаку кажано, со овој термин тој во суштина се труди да ги оддели од останатото население, покажувајќи ги како понапредни од останатите во средината.⁴⁹

Важен сегмент од секојдневното живеење на населението е секако и храната. Овој сегмент бил строго определен од верските прописи па така исхраната се разликува од една до друга верска заедница. На овие територии во овој временски период од зеленчуците биле застапени разни видови мешункасти растенија: компир, житните растенија, мноштво овошни растенија, понатаму од животни се чувале: волови, крави, кози, овци, разновидна живина, свињи, онаму каде што ја имало во исхраната се користела и рибата. Храната се подготвувала во садови направени од земја или метал. И истите во домаќинството биле оценувани како едни од највредните предмети кои едно домаќинство ги поседувало.⁵⁰

⁴⁵ Атанас Шопов, *Изъ живота и положението на българите във вилаетите*, (Пловдивъ, Трговска печатница, 1893), 259. Овој автор во различни делови од книгата изнесува различни оценки за облеката на населението од Битолскиот санџак. Така на пример во Струшко особено се восхитува на носиите, во Битолско вовишто не е воодушевен од призорот, а пак за Прилепско нуди интересен опис за „пантолонашите“.

⁴⁶ H. N. Brailsford, *Macedonia- its races and their future*, (London: Methuen & Co., 1906), 44.

⁴⁷ Walker. *Through Macedonia*, 145-47.

⁴⁸ Матковски, *Македонија во делата 1894-1902*, 76.

⁴⁹ Шопов, *Изъ живота и положението*, 331.

⁵⁰ Priscilla Mary İşin, *Bountiful empire : A history of Ottoman cuisine*, (London: Reaktion Books, 2018), 160.

Во овој период најчесто се јаделе два оброци. Бидејќи денот почнувал рано, со цел повеќе да се сработи, појадокот во овој период не постои како засебен оброк. Едниот од оброците, ручекот, се јадел на пладне, а другиот – вечерата – на вечер. Лебот бил основна храна на сиромашните, а со него јаделе катук (сирење, алва, маџун, овошје, лук, кромид, итн), се јадело на софри без прибор.⁵¹ За време на постот христијаните јаделе кромид, лук, маслинки, а онаму каде што имало, и риба.⁵² Од млекото се изработувале разно сирење, јогурт, кајмак, кои биле користени во исхраната.⁵³ Се готвеле и разни чорби, пржена и печена храна, која била реткост на посиромашните трпези, но сликата не била поразлична и кај богатите. Поради немање услови за чување на месни производи, месото било најчесто потсолувано или складирано во каци со маст. Поради немањето на голем простор за складирање на месото (буриња, сушари), се обезбедувала само мала количина на месо, кое пред сè се употребувало само на определени свечености. При јадењето се конзумирало вода, алкохол, меѓу кои и виното, кое било особено добро и ефтино во околната на Охрид и во особено плодни години секое семејство имало подруми со бочви каде се чувало вино.⁵⁴ Водата сепак била основниот пијалок застапен во сите општествени слоеви, а вкусот на водата од различни извори бил дискутиран со онаа сериозност како што се дискутираат вината во другите земји.⁵⁵

Османлиското семејство се разликува од милет до милет, но општата карактеристика е дека во овој период централен лик на домот е мажот. Семејствата биле многудетни и најчесто повеќе генерации живееле под еден покрив. Мажот ревносно држел до својата надредена положба во домот, спрема сопругата и децата. Жената сепак умеела да го задржи своето достоинство и да се чувствува како другарка и советничка на својот сопруг.⁵⁶ Тешките полски работи главно биле резервирали за мажите, додека кај полесните биле вклучени и жените. Сепак треба да се напомене дека жените муслиманки, за разлика од христијанките, имале многу ограничен простор на движење. Поинаку кажано, во овој период

⁵¹ Матковски. *Македонија во делата 1875-1878*, 278.

⁵² Исто, 278.

⁵³ Исто, 282.

⁵⁴ Исто, 279. Овој податок треба да се земе со резерва бидејќи кај дел од верските заедници – милетите, алкохолот е забранет за конзумација со верски прописи. Но тоа не значи дека тој потапно не бил конзумиран во бројните меани каде, во суштина, верата и не претставувала некоја особена пречка.

⁵⁵ Матковски. *Македонија во делата 1888-1898*, 58.

⁵⁶ İşin, *Bountiful*, 169.

⁵⁷ Георги Баждаров, *Из македонската земја. Впечатления и бележки*, (София: Печатница П. Глушковъ, 1926), 121.

жената муслиманка била најголем дел од времето во домот, додека излегувањето надвор било регулирано со верските и обичајните норми, макар и тоа да било поради извршување на некоја работа во полето. Позицијата на машкото и женското население во едно теократско феудално општество, пред сè, се темелело на религијата. Покрај суштинските разлики од религиозен аспект, жената како дел од општеството во кое по 1839 година формално правно, еднакви се сите, може да биде третирана во една општа смисла. Ова пред сè се должи на фактот што освен разликата во определени верски обичаи и норми, останатиот аспект од животот на жената бил во поприлична мера ист кај сите три религии.⁵⁸ Жената во најголем дел од случаите била врзана за домот, потчинета на сите во семејство, чија основна дејност била раѓањето деца и грижа за семејството, притоа губејќи го и својот личен идентитет.⁵⁹ Животот на едно семејство исто бил организиран и низ циклусот на животните настани: раѓање, крштевка, брак, смрт, но и низ годишните календарски обичаи.⁶⁰ Дека жените имале определна улога во имотно правните односи и економското работење, ни сведочат и сè уште доволно неистражените и необработени османлиски печати, чии сопственици биле жени. За која намена конкретно биле користени, не може да се утврди.⁶¹ Се работи за 7 печати каде се изгравирани личните имиња со датација според хиџра: Мунире 1318 (1900/1) год, Зелиха 1325 (1907) год, Хабибе 1327 (1909/10) год, Ифет 223⁶² год, Евдокија 1322 (1904/5) год, Парашкева 1322 (904/5) год, Михрибан 1334 (1916/17) година.

Третиот сегмент од семејството секако го сочинувале децата. Типичниот концепт на детство, бил далеку од денешниот. Децата во овој период најчесто биле гледани како „*homo nescius*“, односно како мал човек и од најмала возраст, биле вклучени во определни стопански дејности. Најчесто тоа било напасување

⁵⁸ За позицијата на жената во различните религии погледни кај: Nuraan Davids, “Religion, culture, and the exclusion of muslim women: On finding a reimagined form of inclusive-belonging”, *Knowledge Cultures* 4(4), (2016), 46–59, *Woman in islam and Christianity-A Comparison“Ecumenism*, Volume 3, 1994, 8-24; Leonard Swidler, *Women in Judaism: The status of women in formative judaism*, (Scarecrow Press, 1976).

⁵⁹ Ник Анастасовски, *Борбата за македонскиот национален идентитет 1870-1912*, Скопје: ФООМ, 2012), 236-254. За обврските кои произлегуваат од бракот види: Йоан Хармосин Охридски, *Брачник, Книга за Сродствата и други отношения на Бракът*, (Пловдив: 1887).

⁶⁰ Матковски, Македонија во делата 1894-1902, 53-84.

⁶¹ Овие печати за прв пат беа претставени на пошироката јавност на 08.10.2013 година во изложбата „Турски печати“ од авторот др. Александар Литовски, на кој му благодарам за отстапените материјали.

⁶² Веројатно е грешка при изработката на печатот бидејќи 223 година по хиџра соодветствува на IX век, а јасно е дека печатот според изработка потекнува од XIX век, но поради делумната излижаност на печатот секоја дадена датација би била само шпекулација.

на стоката, или работа во градината. Соодветно на ова, децата имале многу помалку време за „игра и безгрижно растење“. Тие на некој начин биле принудени предвреме да пораснат и да се вклучат во работата на семејството со цел да се зголеми приходот во домот.⁶³ Секако ова не треба да нè наведе на помисла дека децата во овој период немале свои начини на игра и забава. Неколку такви примери имаме зачувани од мариовскиот крај, каде преку собирачка дејност се доаѓа до определени сознанија за видот на игрите, правилата итн.⁶⁴ Во овој период образоването станало подостапно од порано, па така се отвориле и низа селски училишта каде дел од децата ја имале можност да се образуваат. Во 1891 година во Битолската, Преспанска и Охридската каза имало 57 селски училишта, главно од егзархиска, патријаршиска и влашка провиениенција.⁶⁵

Училиштата без разлика дали биле државни или на некоја од пропагандите, основната задача им била кај учениците да развијат чувство за припадност кон државата, односно во поинаков случај кон некоја од пропагандите. Не биле ретки случаите каде децата кои биле потребни како работна сила во домот, да не бидат практики на училиште. Образоването како организиран систем, кој туку што се зародил во Османлиската држава, главно поради неорганизираноста, немањето на цврста и унифицирана образовна стратегија, извршило сосема мал ефект врз животот на населнието. Домашното воспитание на децата било главно базирано врз она што и нивните родители го имале како знаење. Воспитувани биле во патријархален дух, согласно религиските прописи и локалните обичаи и верувања. Сè ова во суштина креира едно општество каде што, како што забележал Брајсфорд: „...Секое село си има своя постојана мода и нема многу простор за разнообразност, било во квалитетот или во видот. Секој деталь во животот е уреден според обичаи, кои веројатно од времето кога првите Словени се населиле во Македонија, се разликуваат само по ситници. Со генерации, жените сијаа облеката по иста мостра, грнчарот сијаа меси глината на тркалото во истите грациозни облици, а ковачот – Ѓупчин ги кове истите лопати, узди... На гозбите се пие комињак-црно вино, а во обичните денови бела ракија, мастика или узо, направена од комињето. Секоја недела младите се собираат среде село под истото дрво и во долги редици го играат истото оро, на истата немелодична

⁶³ Види повеќе кај: Benjamin. C. Fortna (editor) *Childhood in the late Ottoman empire*, (New York: Oxford University Press, 2016).

⁶⁴ Види кај: Tome Belevanovski, *Македонски народни умотворби и анегдоти од Пелагонија и Мариово*, (Прилеп: Ризница, 2009).

⁶⁵ Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнина, Книга IV.....16-18, 40-41, 89-90. За образоването во Османлиската империја види кај: Benjamin. C. Fortna. Imperial Classroom: Islam, Education and the State in the Late Ottoman Empire (Oxford University Press, 2002); Ристо Кантарциев, Историја на образоването и просветата во Македонија, (Скопје: Просветно дело, 2002).

*музика на кавал и истиот едноличен ритам на тапанот. Годишниот календар, со бројните гозби и празници, долготрајните пости и утврдените воздржувања, ја содржат сета разнообразност што ја посакуваат селаните. Тоа е едноставен живот, макотрпен и ограничен, но не без пријатни радости и едноставна раскош. Од останатиот надворешен свет тој не бара ништо. Него не го мачи маршот на уметноста и напредокот. Да не постоеше бескрајното насиљство и измама, можеше да биде скркан во сопствената едноставна материјалност...*⁶⁶

Сепак оваа религиска пасторала не треба да нè наведе на мислење дека населението немало свои пороци, односно дека не отстапувало од наметнатите општествени норми и религиски правила. Имено, документирани се бројни случаи на „неморал и разврат“ кои Македонската револуционерна организација се трудела да ги санкционира. За ова можеби најопсежни податоци се наоѓаат во дневникот на Христо Узунов и Славејко Арсов. Христо Узунов во својот дневник ги забележал по име казнетите селани и селанки поради „блуд и разврат“, „неморално држење“, „предавство на Организацијата“, „терор врз населението“.⁶⁷ Овие акции биле преземани со цел да се обезбеди и на некој начин да се издигне степенот на квалитетот на животот во селата на едно повисоко ниво.

Во секојдневниот живот населението секако се соочувало и со големите проблеми и страданија, предизвикани дали од разбојници, пропагандни чети, па дури и од официјалните османлиски власти. Зулумите⁶⁸ кои се посебен белег на целокупното османлиско владеење, воедно претставувале и модел за управување и контрола врз локалното населението. Третирајќи ја оваа проблематика треба да се има предвид дека османлиските закони и прописи најстрого забранувале репресирање и вршење на злосторства врз мирното локално население, за што биле предвидени сурови казни за оние кои го прекршуваат законот.⁶⁹ Ваква поставеност на нештата била честопати злоупотребувана. Определените постапки се скоро секогаш исти: тепање и мачење од страна на воените одреди што вршеле претрес, ако не се предаде бараното оружје, или пак без секаква причина, само поради свирепост, пљачкање и кражба по селата, престапи од страна на собирачите на данок, насиљства на мухамеданите врз нивните христи-

⁶⁶ H. N. Braillsford, *Macedonia*, 53-54

⁶⁷ *Дневници и спомени за Илинденско-Преображенското въстание*, ред: Любомир Атанасов Панайотов, Дойно Христосков Дойнов, Димитър Христов Минцев, (София: Главно управление на архивите на Министерския съвет, Издателство на Отечествения фронт, 1984), 112-115.

⁶⁸ Зулум – во најшироко сфаќање претставува злосторство, односно акт со кој се крши законот и предизвикува материјална односно физичка штета врз оној на кој се аплицира чинот.

⁶⁹ За развитокот на правниот систем и подробностите на правото и правдата во Османлиската империја повеќе прочитај кaj: U. Heyd, *Studies in old Ottoman criminal law*, (Oxford: Clarendon press, 1973); Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts, Law and Modernity* (New York: Palgrave Macmillan, 2011).

јански соседи или сограѓани, убиство по убиство и палежи.⁷⁰ Ситуацијата особено ќе се влоши за време на Илинденското востание и периодот по него, кој до 1912 година ќе се карактеризира со упади на разни пропагандни чети кои ќе вршат масакри врз населението.⁷¹ Во еден период до таа мера се влошиле состојбите што селаните од село Брод на 20 јули 1903 година се обратиле до Џемс Мекретор со зборовите дека им било страв на жените да излегуваат надвор, бидејќи грабежите и тепањето биле секојдневие.⁷²

Секупно земено, од претходно изнесеното може да се согледа дека селското население кое живеело на овој простор во овој период изминало низ низа промени и трансформации. Начинот на живот, исхраната, секојдневните проблеми на човекот од тој период се она што ја дава вистинската слика за сите економски и политички чекори преземени од страна на централната власт. Поинаку кажано, преку овој метод може да се согледа како едно општество се развивајло и формирало, базирајќи се на локалните традиции, законските норми, начинот и квалитетот на живот од овој временски период. Во посочениот период Османлиската империја се наоѓа на една клучна пресвртница. Обидувајќи се да го реформира веќе слабиот и нефункционален систем, таа всушност го забрза неизбежниот крах. Сè ова било период на премин во кој се наоѓало населението заробено меѓу лошата општествена и економска ситуација, хаосот од закони, прописи и нивната нефункционалност. Овој простор со своето население битисувал во општество кое го имало превезот на модерноста. Суштински, длабоко во себе, сè уште било она аграрно и во голема мера теократско општество, со тенденции уште долго да остане затворено за напливот на промените кој сè по-засилено доаѓал. Разгледувањето на овие теми секако бара и поголем простор, но во контекст на техничко-просторните можности тука беа изнесени најопшти-те слики кои генерално се однесуваат на сите чинители на општеството.

⁷⁰ *Извештаи од 1903-1904 на Австриските претставници во Македонија*, ред. Данчо Зографски (Скопје, 1955), 54. Во овој контекст интересни се и насоките кои ги дава Даме Груев, во окружното писмо до раководителите на ВМОРО од 14.02.1904 година, каде ги поттикнува селаните отворено да поднесуваат жалби до австроунгарските и руските конзули, за зулумите кои им се прават и проблемите со кои се соочуваат. Види: В. Ѓорѓиев, *ВМОРО 1904-1908. Поглед низ документи*, (Скопје: Тримакс, Филозофски факултет, 2020), 46-48.

⁷¹ Оваа констатација може да се потврди со мноштвото на објавени документи од кои ќе посочим само дел: *Извештаи од 1903-1904 на австриските; Австриски документи за историјата на македонскиот народ 1905-1906, том I*, (Скопје: 1977); *Австриски документи за историјата на македонскиот народ 1907-1908, том II*, (Скопје: 1981); *Британски документи за историјата на Македонија(1901-1904)*, (Скопје: Македоника Литера, 2012); Граѓа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија и др.

⁷² *Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904), том IV*, ред. Александар Трајановски, (Скопје: ДАРМ, Македоника Литера, 2012), 354.

Литература:*Извори*

- Австриски документи за историјата на македонскиот народ 1905-1906*, том I, Скопје, 1977.
- Баждаров Георги, *Из македонската земја. Впечатления и бележки*, (София, 1926)
- Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904)*, Македоника Литера, ДАРМ, Скопје, 2012.
- Дневници и спомени за Илинденско-Преображенското въстание*, ред: Любомир Атанасов Панайотов, Дойно Христосков Дойнов, Димитър Христов Минцев, Главно управление на архивите на Министерския съвет, Издателство на Отечествения фронт, София, 1984.
- Горѓиев Ванчо, *ВМРО 1904-1908. Поглед низ документи*, Тримакс Филозофски факултет, Скопје, 2020.
- Горѓиев Драги, *Охрид и Охридско низ Османската документација во XIX – XX век*, Охрид, 2009.
- Катарџиев Иван, *Спомени на С. Арсов, П. Клашев, Л. Џеров, Г.П. Христов, А. Андреев, Г. Папчев, Л. Димитров*, Скопје 1997.
- Кънчов Васил, *Избрани произведения, Том I*. Издателство “Наука и изкуство”, София 1970.
- Кънчов Васил, *Македония. Етнография и статистика*, Софија, 1900.
- Lucy M.J. Garnett, *Turkish Life in town and country*, London 1934.
- Матковски Александар, *Македонија во делата на странските патописци 1903*, Ѓурѓа, 2007.
- Матковски Александар, *Македонија во делата на странските патописци 1903-1904*, Ѓурѓа, 2008.
- Матковски Александар, *Македонија во делата на странските патописци 1904-1905*, Ѓурѓа, 2009.
- Матковски Александар, *Македонија во делата на странските патописци 1875-1879*, Ѓурѓа, 2001.
- Матковски Александар, *Македонија во делата на странските патописци 1889-1898*, Ѓурѓа, 2005.
- Матковски Александар, *Македонија во делата на странските патописци 1894-1904*, Ману, Фондација Трифун Костовски, Скопје 2006.
- Михајловски Роберт (уредник), *Етнографска карта на Битолскиот вилајет*, Каламус, Скопје, 2017.
- Петров Гьорче, *Материали по изучаванието на Македония*, София, 1896.
- Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнина, Книга IV, Издава Министерството на Народното Просвъщение, Държавна печатница, София, 1891.

Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнина, книга III, София, Държавна печатница, 1890.

Тефик Мехмед, *Кратка историја Битољског вијалета*. Братство XXVII (превод Г. Елезовик), Београд, 1933.

Трайчев Георги, *Духовни качества на македонските българи*, София, 1928.

Шопов Атанас, *Из живота и положението на българите във вилааетите*, Търговска печатница, 1893.

Монографии и статии

Александрова Елена, „ВМОРО и хигиената на българското християнско население в Македония и Одринско (1905 – 1912 г.)“ *Македонски преглед, книга 1,* (2019).

Анастасовски Ник, *Борбата за македонскиот национален иденитет 1870-1912*, ФООМ, Скопје, 2012.

Aral Berdal, The Idea of Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire, *Human Rights Quarterly* 26(2), May, 2004.

Бојановски Диме, Чифличките односи во Македонија околу 1903 година, *Годишен зборник на Правно економскиот факултет*, том. 1, Скопје, 1954.

Димески Димитар, *Македонското национално ослободително движење во Битолскиот вилаает (1893-1902)* Второ издание, НИО Студентски збор, 1983.

Горѓиев Ванчо, Анастас Лозанчев, Скопје 2014.

Горѓиев Ванчо, Слобода или Смрт, *Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот вилаает 1893 - 1903*, Табернакул-Филозофски факултет, Скопје, 2003.

Зографски Данчо, *Развојот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење*, Скопје, Култура, 1967.

Karpat H. Kemal, *Ottoman population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1985.

Константинов Хр. Душан, *Битола 1903*, Битола, 1983.

Паларет Мајкл, *Балканските економии (1800–1914)*, Скопје 2015.

Прилеп и прилепско низ историјата, книга 1, Прилеп, 1971.

Ризај Скендер, Управно политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету) 1875-1881, Зб. *Македонија во Источната криза 1875-1881*, Скопје, 1978.

Сидоровска Чуповска Силвана, За животот во македонското село во XIX век, Историја, LII/2 (2017).

Смиљанић Тома – Кичевија, во *Насеља и порекло становништва* (књига 28) – Српски етнографски зборник, (књига LI), Београд 1935.

Џемаили Селвер, *Османлиското законодавство во Македонија XVIII-XIX век*, Литера гроуп, 2018

НАУЧНИ ТРУДОВИ/ARTICLES

УДК: 373.3(497.22)“1918/1941“

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА
ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ОСНОВНОТО ОБРАЗОВАНИЕ ВО ВАРДАРСКИОТ ДЕЛ НА МАКЕДОНИЈА МЕГУ ДВЕТЕ СВЕТСКИ ВОЈНИ (1918-1941)

Abstract: *The article aims to present the primary education in the Vardar region of Macedonia between the two world wars. The Macedonian people within these borders were treated as part of the Serbian people without any political, national, linguistic, and cultural-educational rights. The Vardar region of Macedonia was an example of a typical agrarian society. The rate of literacy was extremely low and the most of population was illiterate. Serbian language and national subjects were mostly taught in primary schools.*

Key words: *Vardar part of Macedonia, education, primary schools, regime, literacy*

Почнувајќи уште од почетокот на 19 век просветата како важен фактор за однародување на македонскиот народ многу успешно била користена од пропагандите на соседните земји: грчката, бугарската и српската. Овој процес на уште поголем интензитет добил со поделбата на Македонија по Балканските војни и со потврдувањето на оваа поделба на Париската мировна конференција (1919). Ова е период кога земјите освојувачки на македонската територија посебно внимание и посветиле на просветата користејќи ја за силно оружје во спроведувањето на своите денационализаторски политики.

Со прогласувањето на Кралството СХС, Македонија како дел од Кралството Србија била приклучена кон новата држава. За новата власт Македонија била српска територија, односно дел од Јужна Србија, а по 1929 година дел од Вардарска балновина. Македонскиот народ во овие граници се третирал како дел од српскиот народ, без никакви политички, национални, јазични и културно-просветни права. Големосрпската политика образованието во вардарскиот дел на Македонија го претворила во еден од важните фактори на својата политика за србизација на ма-

кедонскиот народ. Потпирајќи се на претходно создадените просветни традиции од српската пропаганда во минатото, српската политика во Македонија се зафатила со амбициите што е можно побрзо и поефикасно да ја спроведе својата политика на денационализација. На територијата на Србија, а со тоа и во вардарскиот дел на Македонија, се работело по Законот за народни училишта од 1904 година, со измени и дополнувања од 23 јули 1919 година, сè до 5 декември 1928 година кога на сила стапил Законот за народни училишта. Најголемиот дел од територијата на Македонија бил организиран како единствена Вардарска просветна област, составена од пет училишни области (Скопска, Кумановска, Брегалничка, Тиквешка и Тетовска), кои се делеле на училишни околии.¹ Училишните околии не биле постојани. Тие биле редовно расцепкувани, а нивниот број поради тоа зголемуван, а со тоа растел административниот и бирократски апарат. На овој начин владејачката гарнитура создавала можност за поголема контрола над работата на училиштата во вардарскиот дел на Македонија.² За реализирање на оваа цел на образовен план, во првите години од своето владеење српските власти ги поставиле следниве задачи: 1. Да се создадат потребните материјални услови – згради и опрема за да се прифатат во нив што е можно поголем број деца, особено оние кои пред војните учеле во разни пропагандни училишта; 2. Во сите поголеми (со над 10 и повеќе илјади жители) и помалите погранични градови спрема Бугарија и Албанија, да се отворат средни училишта – реални гимназии кои би требало да ги прифатат сите деца од дотогашните разновидни средни училишта како и оние кои стекнале услови да станат во нив; 3. Да се задржи учителската школа во Скопје; 4. Да се создаде кадар што ќе може да ги покрие поголем дел од просветните институции што пред војната им припаѓале на други пропаганди; 5. Отворање курсеви за просветните работници кои предавале во егзархиските училишта; 6. Отворање на т.н. народни школи за масовно описменување на возрасните и друго.³ Најголем предизвик за Кралството СХС било отворањето на основни училишта во јужните краеви, бидејќи само една петина од населението било „функционално писмено“.⁴ Основните училишта на територијата на вардарскиот дел од Македонија биле со четиригодишен курс и училишната обврска еднакво се однесувала за сите деца, без оглед на нивната национална припадност, социјално потекло и вероисповед.⁵

¹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, (Београд: 2002), 134.

² Марија Јовановиќ, *Просветно-политичките прилики во Вардарска Македонија (1918-1929)*, (Скопје: 1983), 195.

³ Иван Катарциев, *Време на зреенje. Македонското национално прашање меѓу двете светски војни (1919-1930)*, (Скопје: Мисла, 1983), 85-86.

⁴ Владан Јовановић, *Вардарска Бановина*, (Београд: 2011), 29.

⁵ Ситуацијата на теренот покажувала дека властта не води доволно грижи за унапредување на основното образование. Тоа го потврдува фактот, што на целата територија на Кралството СХС во

По завршувањето на Првата светска војна многу мал број на училишта биле оспособени да започнат со работа. Постоеле цели околии во кои имало само некоку учители и тоа најмногу во градовите. За тоа говори и примерот за Радовишката околија во која до крајот на 1920 година немало ниту еден учител по селата.⁶ Во 1921 година стапката на неписменост сè уште била висока и изнесувала 77,4%.⁷ До нормализирање на наставата во основните училишта како во градовите, така и во селските населби дошло во учебната 1922/1923 година, а посебно следната учебна година, кога била завршена реставрацијата на поголемиот број од училиштата.⁸ Во спомената учебна година во вардарскиот дела на Македонија работеле 130 училишта (со 143 одделенија) и наставата во 49 полудневи училишта (со 94 одделенија), која била воведена поради недостатокот од просветен кадар.⁹

Поради недостатокот од адекватни згради 8 училишта со 57 одделенија воопшто не успеале да започнат со работа. Во целина, во Вардарската просветна област во споменатата учебна година биле опфатени вкупно 32.955 ученици, т.е. 6.034 повеќе од претходната година, па според тогашниот критериум се сметало дека со наставата е опфатено околу 50% од македонското население.¹⁰ Бидејќи „националното воспитување и народните идеи требало да претставуваат основни продукти на народните училишта на југот“, не зачудува ситуацијата од 1924 година кога тогашниот началник на Одделението на јавна безбедност Живојин Лазик¹¹ на министерот на Дворот му сугерирал на кој начин да се реализираат кредитите од страна на Министерството за просвета. Во писмото од 27 ноември предлагал „градење на училишни згради во пограничните краеви (Кочански, Струмички, Царевоселски), како и една голема сала во Радовиш која ќе служела

учебната 1921-1922 година имало 6.660 основни училишта, во учебната 1924-1925 година 7 203, а во учебната 1928-1929 година 7 712 основни училишта. Повеќе види: Ристо Кантарџиев, *Историја на образоването и просветата во Македонија*, (Скопје: 2002), 407-408.

⁶ Јовановиќ, *Просветно-политичките прилики во Вардарска Македонија (1918-1929)*, 100.

⁷ Борче Илиевски, *Демографските карактеристики во Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)* (Скопје: 2017), 62.

⁸ Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 134.

⁹ Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 134-135.

¹⁰ Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 135; Катарџиев, *Време на зрење*, 87.

¹¹ Живојин Лазик (1876-1958). Првиот бан на Вардарска бановина. На оваа функција бил поставен со указ од 9.10. 1929 година. Извршувал повеќе полициски функции во предвоената полиција на Кралството Србија како писар, инструктор и окружен началник. Бил познат по својата окрутна кадравска политика со наслевање колонисти и диктирање на неповлни цени за откуп на тутун, опиум и жито во Македонија. Ж. Лазик бил обвинуван и за ограбување на Македонија присвојувајќи годишно околу 300 милиони динари од такси и околу 2 милијарди динари од продажбата на македонскиот тутун. Во периодот на неговото управување како бан во Македонија (1929-1932) затворил 22 гимназии и 614 основни училишта.

за училишни вежби, концерти и предавања, сè со цел спроведување на националната и културната пропаганда“.¹²

Мерките кои продолжиле да се спроведуваат во наредните години биле забавни и не ги давале очекуваните резултати. Бројот на отворените основни училишта не бил соодветен со бројот во кој требало да бидат опфатени учениците. Драстично зголемување на бројот на основни училишта бил евидентиран во училишната 1926/1927 година кога имало вкупно 986 училишта со вкупно 2.240 наставнички кадар.¹³ Евидентно било зголемувањето и на бројот на забавиштата, основните и продолжителните училишта, како и наставничкиот кадар во Битолската, Брегалничката и Скопската област.¹⁴

	Битолска област	Брегалничка област	Скопска област
Забавишта	13	2	5
Основни училишта	336	78	268
Продолжителни Училишта	4	4	1
Наставници	670	195	675

Според тврдењата од страна на официјалните органи, во периодот 1919-1928 година во Македонија биле изградени 487 училишни згради, од кои 105 во местата со мнозинско албанско население (21,7%).¹⁵ Во учебната 1928-1929 година бројот на учителите изнесувал 1 529, од кои 1 027 учители и 502 учителки. Најголемиот број од учителскиот кадар биле Срби, а меѓу нив и Македонци на кои од објективни причини им било забрането да ја декларираат својата национална припадност.¹⁶ Просветниот кадар од македонско потекло, односно македонските интелектуалци биле преселувани во Србија и Црна Гора.

Финансирањето на државните основни училишта во градовите било од општините преку општинските судови. Според податоците од Министерството за градежништво за периодот 1919-1931 година за градските општини за градење на нови училишни згради биле издвоени следниве средства: за градење на две училишни згради во Скопје биле потрошени 5,5 милиони динари; за осум училиш-

¹² Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 135.

¹³ Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 135.

¹⁴ Pavle Fere, *Naše osnovno školstvo, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928*, I deo, (Beograd: 1928), 391.

¹⁵ Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 136.

¹⁶ Јовановиќ, *Просветно-политичките прилики во Вардарска Македонија (1918-1929)*, 206.

ни згради во Куманово 2,7 милиони; три училишни згради во Битола чинеле 1,2 милиони, за едно училиште во Велес биле потрошени 820.000 динари; за едно училиште во Гевгелија 321.000; за три училишта во Дебар 173.000; за Гостивар не биле издвоени средства.¹⁷

Во селските населби иницијативата за отворање основни училишта било во рацете на политичките претставници во општините и училишните надзорници. Последниве имале обврска да ги „убедуваат“ селаните за оправданоста од отворање училишта. Доколку во тоа се успеало, се испраќало официјално барање од општината, т.е. селските собранија испраќале барање до околискиот училишен одбор, кој на основа на истото донесувал и конечната одлука. Одредувањето на привремена училишна зграда го правело Министерството за просвета со посредство на посебна комисија, чии патни трошоци ги исплаќале подносителите на молбата, односно заинтересираните граѓани. Средствата кои биле собрани за градење на нови училишни згради се предавале на “чување“ во Хипотекарната банка во Белград. Во случај ако зградата се градела од сиромашни граѓани, на даночните и просветните органи им било сугерирано „потребната сума да се исплаќа на повеќе години“, со што жителите ќе биле ослободени од преоптоварување. Изборот на местото каде требало да се гради училишната зграда го вршла мешана комисија која била обврзана да ги ислуша предловите на сите граѓани од општината. Доколку одбраното место за градење се наоѓало во приватна сопственост, се пристапувало според законот за експропријација.¹⁸

Постојаните критики од опзицијата дека не се вложувало од државата за спомената цел, најпосле се започнало со „бавна реализација“ кон крајот на 20-те години кога од Министерството за просвета за градење училишта на Косово и Македонија се издвоило 43% од буџетот на југословенско ниво.¹⁹ Се чинело дека културната политика била со искрени побуди да им се помогне на најзаостанатите делови од државата. Меѓутоа, иако бројот на основните училишта номинално се зголемувал, разликата помеѓу пропишаните и исплатените средства (пр. скопските училишта добиле само 16% од предвидени средства), јасно покажувало дека системот лошо функционирал. Средствата кои требало да се исплатуваат преку општинските судови се покажал неефикасен, посебно кога целата тежина паднала на терет на сиромашните селски општини. Зградите на основните училишта најмногу наликувале на „затвори и пребивалишта за стока“. Учителите во Горнополошката околија ги опишувале како „гробници во кои младиот и нежен живот на децата венее и скапува“. Училиштето во селото Железна Река

¹⁷ Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 136.

¹⁸ Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 136.

¹⁹ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, knj. I, (Beograd: 1996), 98.

било сместено во црковна штала. Во селото Сретково училишниот подрум бил полн со вода, на таблата сеуште стоел натписот „Српско православно училиште во Сретково во Османлиската империја“. Училишната зграда во селото Врапчиште се состоела од два спрата, но од таванот паѓало кал кој потоа децата го носеле во просториите, кујната и канцеларијата. Слична била ситуацијата во селата Добри Дол, Маврово и Цер.²⁰ Исклучок била училишната зграда во селото Вруток која се наоѓала на патот за Дебар и низ која поминувале и странци, па требало да оддава впечаток дека државата “правела напори за просветување на народот“.²¹ Во спроведувањето на просветната асимилаторска и денацијализаторска политика застој правело и нерешеното имотно прашање со црквата. Во зимата 1927 година од основното училиште во селото Глуво (Скопска околија), кое се наоѓало на црковен имот, црковни лица со помош на полицијата од училиштето ги истерале учениците и учителите.²²

Според водените статистики за посетеноста на училиштета во периодот меѓу двете светски војни поголемиот број биле посетувани од 4-5 ученици. Покрај законот за обавезно посетување на основните училишта 40% од учениците во Македонија не успевале да се запишат во училиштата “бидејќи домашните ќе изгубеле работна сила“. На крајот од училишната 1927/28 година во основните училишта во Македонија наставата ја посетувале 7.565 албански ученици (1,7 од сèвкупната албанска популација), од кои 232 девојчиња. Само во Дебар подготвителните одделенија ги посетувале само 2% од децата со школска возраст.²³ Властите причината ја барале во козервативниот менталитет кај родителите кои биле оптеретени со „феудалните стравови“ и општата аверзија спрема училиштата. Во најголем дел од општините населени со албанско население, постоела многу слаба заинтересираност за градење училишта.

Во периодот 1919-1929 година се продолжило со градењето на основни училишта. За тоа како изгледал интензитетот на градење следи табеларниот преглед подолу:

Година	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Број на училишта	19	6	16	27	27	27	32	36	33	30	2

Во вардарскиот дел на Македонија во учебната 1918-1919 година имало вкупно 455, а во учебната 1928-1929 година 710 основни училишта. Во период од

²⁰ Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 317.

²¹ Jovanović, *Slke jedne neuspele integracije. Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, (Beograd: 2014), 177.

²² Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, 376.

²³ Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, 180.

десет години биле изградени 255 основни училишта, што исто така е мал број со оглед на фактот дека во војните биле разурнати голем број училишни згради. Од табелата се гледа дека најголем број основни училишта биле изградени од 1925-1928 година, а најмалку во 1920 и 1929 година. Малиот број на изградени основни училишта во 1920 година донекаде има свое оправдување, бидејќи тоа биле години по завршувањето на Првата светска војна, која оставила траги врз економската положба во Кралството СХС и не можело да дојде до брзо опоравување, кое секако се одразило и врз просветата во вардарскиот дел на Македонија. Фактот дека во 1929 година биле изградени само 2 основни училишта, доведува до сознанието дека настапува период на промена на дотогашната политика во сите сфери на животот, вклучително и во просветата.²⁴ Треба да се напомене и тоа дека во одделни училишни околии од источниот дел за период од десет години биле изградени многу мал број основни училишта, во споредба со другите училишни околии. Така на пример во Штипската и Радовишката училишна околија, биле изградени само 2, односно 3 училишта, додека најмногу училишта биле изградени во Прилепската со 25 и Кавадаречката со 20 училишта.²⁵ Причината секако била во безбедноста на учителите во овој дел од Македонија која била предизвикана од врховистичките чети на ВМРО. Многу чести биле случаите назначените учители по кус престо да ги напуштаат училиштата.

По воведувањето на монархофашистичката диктатура, и со донесувањето на повеќе нормативни акти за школството, училишниот систем бил унифициран на целата државна територија на Кралството Југославија. Со Законот од 5 декември 1919 година и измените и дополнувањата на овој закон од 7 декември 1930 година била воведена осумгодишна училишна обврска, која требало да се оствари со четиригодишно образование во вишото народно училиште. Меѓутоа, со исклучок на поразвиените подрачја (Словенија, Хрватска и Војводина), осумгодишно задолжително основно образование не било спроведено во практиката и главно во посиромашните делови од Кралството Југославија се сведувало на четиригодишно основно образование. Според Законот, по завршувањето на основното училиште до својата 14 година учениците немале право да стапат на занает, а можеле да го продолжат образоването во вишото народно училиште, во граѓанско училиште, или во кој и да е вид средно училиште.²⁶ Поимот „народно училиште“, кој го опфаќал четиригодишното високо народно училиште, не можел

²⁴ Јовановиќ, *Просветно-политичките прили во Вардарска Македонија (1918-1929)*, 192-193.

²⁵ Јовановиќ, *Просветно-политичките прили во Вардарска Македонија (1918-1929)*, 192-194.

²⁶ Со една или две години завршено високо народно училиште, до својата 14 година, учениците можеле да продолжат во граѓанско или средно училиште, а со две години на високо народно училиште во машко или женско занаетчиско училиште.

да претставува единствен тип на училиште за осумгодишно образование.²⁷ За освтарување на осумгодишното задолжително образование не биле создадени услови. Немало доволно училишни згради, ниту учители и наставници. Во селата градењето и одржувањето на училиштата било оставено на совеста на селаните. Голем број од децата поради немањето материјални можности не можеле да ги посетуваат училиштата. Од извештаите на училишните инспектори по 6 јануари 1929 година, за вардарскиот дел на Македонија било констатирано дека селаниците од југот на земјата биле многу скромни во своите барања и училишните згради продолжило да се градат спротивно на стандардите. Нехигиенските згради како воопшто да не им сметале на учителите, а уште помалку на селанството.²⁸

Со спроведувањето на шестојануарската диктатура се продолжило со политиката на „националното воспитување“, каде што училиштата во вардарскиот дел на Македонија покрај културното и просветното, имала и силна идеолошка содржина. Податоците од државната статистика покажувале дека во образовниот систем како последица на доминантната патријахална свест во многу поголема мера била опфатена машката популација. Така, во првите години од диктатурата, училиштата имале 30,5 % повеќе машки од женски ученици, додека во учебата 1938/39 година разликата изнесувала 23,2%.²⁹ Во 1933 година биле донесени новиот наставен план и програма за сите училишта во Кралството Југославија. Наставниот план ги содржал следниве наставни предмети: Веронаука со морални поуки, Народен јазик, Земјопис, Историја, Познавање на природата и поуки за здравјето, Сметање со основи на геометријата, Цртање, Практични стопански знаења и умеенja (домаќинство и рачна работа, Краснопис, Пеење и Гимнастика по соколски систем.³⁰

И покрај недостатокот од просветен кадар Министерството за просвета во текот на 30-те години правело редукции и селекции по национална - политичка подобност, се со цел да се намали влијанието на учителите - егзархисти. Помалку од една третина од наставниот кадар бил од Македонија, додека останатиот дел биле млади и неискусни кои биле сметани за површни личности, неподготвени да се жртвуваат за „поголеми интереси“.³¹ На подрачјето на Скопската училишна околија 2/3 од училиштата немале доволно училишни средства, станови за наставниците, училишни дворови и неопходни санитетски прегледи. Како резултат на драстичните мерки за штедење спроведени во текот на економската

²⁷ *Педагошка Југославија 1918-1938*, св. 9, (Београд: 1939), 242 и 252.

²⁸ Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, 181.

²⁹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, (Београд: 2011), 409.

³⁰ Ристо Кантарџиев, *Историја на образованието и просветата во Македонија*, (Скопје: 2000), 450.

³¹ Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, 85.

криза биле отпуштени и пензионирани 600 учители и затворени 23 училишта. Само во 1932 година поради дефицит на учителскиот кадар, присилно биле затворени 248 одделенија. За училиштата не постоел постојан стручен надзор. На местата учители биле поставувани лица почетници, без соодветна подготовка.³²

Во однос на просветната инфраструктура во периодот 1912-1932 година било направено придвижување, односно во 1912 година едно училиште се наоѓало на 118 км² и опфаќало 4 302 жители, две децении подоцна во 1932 година едно училиште покривало 36 км² и опфаќало 1173 жители.³³ Меѓутоа, ваквиот „напредок“ бил симболичен во споредба со резултатите кои ги имале останатите бановини во Кралството Југославија на овој план. Големи разлики постоееле и во средствата кои се издвојувале за образоването во периодот 1930-1938 година. Управата во вардарскиот дел на Македонија во споредба со останатите бановини издвојувала само симболични 5%, или накаде околу половина динар, што било двојно помалку од тогашниот југословенски просек.³⁴ До крајот на 1939 година секое второ селско училиште било без учител, поради што просветното одделение при банската управа молело да се прекине со преместувањата на учителите. За излез од настаната криза требало да бидат вработени 3.000 нови просветни работници.³⁵ Вкупниот број на новоизградени и обновени училишни згради во 1936-1937 година изнесувал 1260. Положбата на училишните згради била под прошираните норми, и покрај тоа што трошоците кои ги давала државата во периодот 1930-1938 година биле најголеми за Македонија, односно 26% од вкупниот државен буџет. Најстојувањето на властта од „национални причини“ за што покус период со училишта да опфати што повеќе деца, имало влијание многу од училиштата да бидат отворени во приватни куќи, во напуштени куќи на некогашни турски великодостојници, црковни објекти, па дури и во кафеани. Училишните згради и понатаму биле оштетени, нехигиенски и неосветлени, а во неколку наврати било забележано и прекин на наставата поради појава на змии во училиштата.³⁶ Најдобрите училишни згради биле градени во Скопје.

Пропрената училишна мрежа на основни училишта не била доволна да ги задоволи „вистинските“ образовни цели. Во многу населени места, особено селски, како во источна Македонија, и во овој период немало отворени училишта и децата од училишната возраст не биле опфатени со системот на основно образование, иако била проглашена политиката на задолжително четиригодишно основно образование. Поголемиот број од македонското население и понатаму

³² Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, 185.

³³ Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 410.

³⁴ Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 410.

³⁵ Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, 185

³⁶ Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 419.

останало неписмено. Кај албанското и турското население процентот на неписмено население бил уште повисок.

Од образовните институции во вардарскиот дел на Македонија меѓу двете светски војни покрај основните работеле и граѓански училишта (неполни стручни училишта во кои обуката траела 4 години), средни училишта-гимназии (неполни-нижи и полни гимназии-реални и класични),³⁷ стручни (нижи и средни) училишта, учителското училиште во Скопје (единствено по укинувањето на учителското училиште во Прилеп од учебната 1928-1929 година) и Великата Гази-бегова медраса основана во Скопје во 1937 година како исклучително верско училиште (обуката во училиштето траела 8 години). Највисока образовна институција од основањето во 1920 година бил Филозофскиот факултет каде се подготувал наставнички кадар за средните училишта во Македонија.

Образовните институции почнувајќи од основните и завршувајќи со највисоката институција Филозофскиот факултет биле местата каде се вршела силна денационализација и асимилација на македонскиот народ. Методите и формите на нивното спроведување биле најразлични. Во наставата доминирал српскиот јазик и националните предмети преку кои најнецивилизирано се негирал македонскиот јазик и постоењето на македонскиот народ.

До почетокот на Втората светска војна од страна на владејачките кругови многу малку се вложувало во културното издигање на населението во вардарскиот дел на Македонија. За најголем дел од населението, економски осиромашено, основно било да добијат некоја писменост, но со текот на годините се повеќе се зголемувал и бројот на младите луѓе кои биле заинтересирани за отворање на границите и барање на нови можности за школување. Школуваните напредни Македонци биле свесни дека само преку писменоста никогаш нема да се изгуби национална свест.

³⁷ Рестриктивните мерки кои биле воведени од учебната 1929-1930 година од страна на владејачките кругови во Македонија биле укинати неполните гимназии во Кавадраци, Кичево, Ресен, Струмица и учителското училиште во Прилеп, а полните гимназии во Велес, Куманово, Охрид, Прилеп и Штип биле претворени во неполни гимназии. Во Македонија останале за известно време само 4 полни гимназии (две во Скопје и по една во Битола и Тетово), а во источна Македонија немало ниту една полна гимназија. Неколку години подоцна, во учебните 1935-1936 и 1937-1938 година неполните гимназии во Охрид и Штип биле претворени во полни, а биле отворени неполни гимназии во Струмица и Крива Паланка и Кавадраци.(Повеќе види: Ристо Кантарџиев, *Историја на образованието и просветата во Македонија*, (Скопје: 2000), 453-454).

Литература:

- Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, knj. I, (Beograd: 1996)
- Илиевски, Борче, *Демографските карактеристики во Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)* (Скопје: 2017).
- Јовановиќ, Марија, *Просветно-политичките прилики во Вардарска Македонија (1918-1929)*, (Скопје: 1983).
- Jovanović, Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, (Beograd: 2002)
- Јовановић, Владан, *Вардарска Бановина*, (Београд: 2011).
- Jovanović, Vladan, *Slke jedne neuspeli integracije. Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, (Beograd: 2014).
- Кантарчиев, Ристо, *Историја на образоването и просветата во Македонија*, (Скопје: 2002).
- Катарчиев, Иван, *Време на зрење. Македонското национално прашање меѓу двете светски војни (1919-1930)*, (Скопје: Мисла, 1983).
- Педагошка Југославија 1918-1938, св. 9, (Београд: 1939).
- Fere, Pavle, *Naše osnovno školstvo, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928*, I deo, (Beograd: 1928),

НАУЧНИ ТРУДОВИ/ARTICLES

УДК: 377.018.8(498)“1924/1928”

Gherghina BODA

Museum of Dacian and Roman Civilization Deva (Romania)
Scientific researcher I PhD habil.

THE DEVA CHAMBER OF COMMERCE AND INDUSTRY AND THE SCHOOLS OF ARTS AND CRAFTS BETWEEN 1924-1928

Апстракт: На почетокот на XX век, потребата од романски занаетчи во Трансилванија овозможила формирање училишта за уметност и занаетчичество. Овие училишта обучуваат ученици за разни занети кои или не постоеја или имаше недостиг од нив, но беа потребни на пазарот на трудот. Трговско-индустриската комора на Дева им обезбеди на учениците од овие стручни училишта материјална помош и стипендии. Учениците беа од различна националност и оние кои доаѓаа од сиромашни семејства добиваа облека, училишен прибор и сл. Овие училишта успеаја да создадат занаетчи што беа многу неопходни за општеството и за пазарот на трудот.

Клучни зборови: училишта, занети, студенти, трговско-индустриска комора, економија, пазар на труд

The precarious economic situation of the Romanians from Transylvania at the beginning of the 20th century, to which was added the school policy of Magyarization and limited access of the Romanians to certain types of schools, led them to find viable solutions in order to overcome the impasse caused by the Hungarian government. The Romanians realized that only they could achieve economic, social and political progress, as they had managed to raise the Romanian culture by fighting with the pen, making it known throughout Europe.

The particularly poor economic status of the Transylvanian Romanians was the results of the backward state which had been forced on them, their access to various trades being limited to those of doctor, lawyer, notary, priest, primary school teacher,

bank clerk and mayor.¹ In the public administration of the state, there were few Romanians, and if one somehow managed to get into the system, he could not make a career unless he renounced his people and language, otherwise he remained an outsider who was thrown from one corner of the country to another, at the end of his career finding himself where people of other nationalities were just starting on their career paths. It should also be mentioned that the tuition was very high considering the financial possibilities of Romanians. However, many well-off Romanians made enormous financial sacrifices to keep their children in school, and it was not uncommon that by the end of their children's studies they would have lost the little wealth they had painfully acquired. And the satisfactions were not commensurate with the sacrifices; on the contrary, the hopes and dreams they had during the studies were shattered by the cruel reality in which access to a job was possible only through protection or by means of private practice. Thus, from a hope of the whole family, the graduate would turn into yet another burden for the family, an alienated person, who found no place, either among his own, whom he had surpassed, or among the "gentlemen" who did not accept him, the only escape left being emigration. Hence, the emergence and development of the phenomenon of mass emigration of the educated from Transylvania to Romania in particular, but also to other countries.

The lack of Romanian craftsmen became a significant reality of the early twentieth century, a state of affairs that required immediate action. Opinions were unanimous on how to resolve this issue, namely the establishment of schools of arts and crafts to train Romanian craftsmen. The Romanian intellectuals and the few specialists were aware of the poor professional training of the Romanian craftsmen, in small numbers anyway, considering that most of them were more like bunglers than professionals, who did not keep their word and kept postponing customers from one day to the next and did not have the diplomacy of foreign craftsmen to attract customers, nor did they have the means "to sell on layaway" like the foreigners. Besides, they had neither the foreigners' skills nor their habits.² The reason was the very big difference between the Romanian and foreign learning systems of trades. In our country, everything was done in a hurry, superficially, in a very short time, most of the students coming from poor families, who, when going to learn a trade, did not know how to write, read and count, unlike the foreigners, who went to school, sometimes even three times longer than the Romanians, and who worked as apprentices for long periods of time in order to master the secrets of the trade and to perfect themselves in its art, a trade which was usually practiced in the family from generation to generation.

¹ *Bunul Econom*, „Organisațiuni economice și școale profesionale IV”, Orăștie, no. 16, 1901, 1.

² *Bunul Econom*, „Sunt destul de sprijiniți meseriașii noștri?”, Orăștie, no. 12, 1901, 4-5.

It is known that the Romanian press from Transylvania was considered the forum from which the nation's problems were disseminated and debated. The issue of economic organizations and vocational schools did not remain outside the public interest either, *Gazeta Transilvaniei* of April 3, 1901 publishing a material referring precisely to this issue. The progress in the economic and social fields was noticed, the modern conquests like "widening the people's education, the banks and the credit and savings societies, the cultural societies, the temperance societies, etc. ..." being considered absolutely necessary, but not sufficient.³ The main effect of the emergence and development of the banking system was to combat and eliminate usury from villages, but the solution was "specialization and putting the inanimate forces of nature in the service of and for the satisfaction of human needs," which at the time was considered the general trend in agriculture as well as in trade and industry".⁴ But these institutions were criticized for not having brought the necessary capital in agriculture, capital that would have allowed the Romanian peasants to exploit the land more efficiently and rationally, which would have raised productivity, the living standard of the Romanian peasants and the national wealth.⁵ On the one hand, the banks did not show enough interest in the agricultural sector; on the other hand, the demand for capital was insufficient, mostly due to the conservatism of the Romanian peasants, as well as due to the insufficient information of the people in this respect. Consumer societies (from Blaj, Sibiu etc.) were set up in order to spread small-scale trade from towns and villages among Romanians, and the Trade Assemblies, whose aim was to spread trades among Romanians, were somewhat minimized, as it was thought that their efforts could not have spectacular results in the face of the big-factory industry.

Despite all these impediments, the Romanian society progressed, albeit slowly. There was an incipient specialization by products, in agriculture depending on the area, an incipient trade in products between peasants, as well as the development of new sectors, such as the breeding of purebred cattle or the cultivation of varietal fruit. These advances were worth encouraging and therefore it was suggested that Romanian agents be specialized to collect all these products from small and large producers, sort and ship them to major shopping centers from Romania and abroad to get the best possible prices.⁶ The existence of such Romanian companies that would be engaged in the exploitation of the national production was seen as absolutely necessary.

The Romanians, who worked mostly as manual laborers, jobs from which they could not possibly evolve and become capitalists, were also prevented from becoming economically independent and entrepreneurs at their own risk by their lack of practi-

³ *Gazeta Transilvaniei*, „Organisațiuni economice și școle profesionale I”, Brașov, no. 64, 1901, 1.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Bunul Econom*, „Organisațiuni economice și școle profesionale II”, Orăștie, no. 13, 1901, 1-2.

⁶ *Bunul Econom*, „Organisațiuni economice și școle profesionale III”, Orăștie, no. 15, 1901, 1.

cal education regarding the needs of industry and trade. Therefore, it was necessary to set up vocational schools to fill this gap. This type of school was absolutely necessary for the Romanian society. There were projects to have them supported financially by richer churches, neighboring communes, banks, credit and savings organizations.⁷ It was proposed that most lower vocational schools be established for profitability, so that after a few years of operation they could support themselves financially. Each school should have attracted and influenced the local production on the one hand, and should have acted as a mediator between producers and consumers on the other. Knowing the real situation well, the schools were to train students in the trades that were missing or there was a shortage thereof, but that were necessary on the labor market.

Romania also faced a shortage of Romanian craftsmen, which is why it was decided to establish 40 vocational schools starting with September 1, 1901.⁸ In this sense, the Assembly of Romanian Craftsmen from Orăştie received a circular letter from the Inspectorate of Industrial Education within the Romanian Ministry of Cults requesting craftsmen-instructors for the schools to be established. These schools were to train students in the following trades: 1). wicker, rush, straw, reed and wood ribbon (woodchip) weavers; 2). rope makers; 3). carpenters, wheelwrights; 4). blacksmiths who also knew farriery; 5). coopers 6). tinsmiths; 7). potters-ceramists; 8). hatters; 9). furriers; 10). strap/harness makers; 11). brush makers.⁹

Admitted candidates benefited from a number of advantages, including their employment by the Ministry of Public Instruction with a 5-year contract that could be renewed, "but with the right for the Ministry, in case they were not satisfied with the ability, skill, activity and conduct of the employed instructors, to terminate the contract within the first 2 years".¹⁰ The hired instructors appointed by the Ministry were to receive a monthly salary between 100 - 150 lei, depending on the school, the fixed salary being supplemented by the share in the benefits resulting from the sale of the objects made in workshops to which they were entitled, according to the March 31 Law 1899, art. 37 and art. 49. Moreover, the instructors were also provided with housing insofar as the school buildings allowed it.¹¹

Applications for employment in these schools were also accepted from Saxon craftsmen if for some trades there were no Romanian applicants. The need for these vocational schools was felt all the more acutely as Romanians were aware of the economic progress and the new requirements for training good specialists. The craftsmen

⁷ *Idem*, „Organisaționi economice și școale profesionale V”, Orăştie, nr. 17, 1901, 1-2.

⁸ *Idem*, „Se caută meseriași români”, Orăştie, no. 34, 1901, 1-3.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

had to know “a little practical calculation, to know exactly the measures of all kinds, to have knowledge of geometry, to know how to measure the surface and volume of bodies, things that occur in every-day practical life”¹²

The vocational schools were organized according to the March 31 Law 1899, as modified by the 9 July 1901 Decree No. 2727 and the 25 April 1908 Decree No. 1328, published in the Official Gazette No. 161 of 29 August 1901 and No. 22 of 29 April 1908.¹³

In Hunedoara county, starting with 1924/1925, several schools of arts and crafts were established, which, for their immediate needs, requested material aid from the Chamber of Industry and Commerce from Deva. For example, according to the letter no. 1883/2/1925, the Aiud School of Arts and Crafts received from the Deva Chamber of Industry and Commerce four scholarships worth 3,000 lei for poor and deserving students.¹⁴ This school, led at that time by the principal E. Theodoru, had a duration of 5 years, the classes being taught daily between 2 pm and 6 pm, and between 7 am and 12 the students carried out their work in workshops. They studied arithmetic, geometry, technology, industrial drawing, ornamental drawing, physics, reading and composition, geography, history, French, mechanics and machine parts, electrical engineering, chemistry and calligraphy.¹⁵ When it was founded in 1924, the school had only 15 students and just one carpentry department, but starting with October 1, 1925, the mechanical locksmith's and tailor's department was established, with 40 students, amounting to a total of 65 students, most of whom came from poor families of Romanian peasants or were war orphans.¹⁶

The school operated in a small building provided by Aiud City Hall and in four other small buildings, had a canteen where 25 students ate daily, as well as a small dormitory for ten scholarship holders (the scholarship was 3,000 lei per year), of whom five received state scholarships, two needed no financial aid, and three received scholarships from banks that had granted aid to the war orphans.¹⁷

If in 1924 the school was allocated a budget of 270,000 lei, in 1925 it was increased to 490,000 lei, plus 300,000 lei for the teachers' salaries.

Alba de Jos County had two schools of arts and crafts, in Aiud and Zlatna, which had only a stonemason's trade department.

The Deva Chamber of Commerce was involved in several actions of these schools, trying to help them in every possible way. For example, it delegated a commission

¹² *Bunul econom*, „Se caută meseriași români”, Orăștie, no. 34, 1901, 1-3.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva*, dosar no. 88/F.A. 106, nr. inv. 24/1925, f. 1.

¹⁵ *Idem*, dosar no. 2172/2/1925, f. 56-57.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

consisting of the teacher Mihaly, the engineer Segesdy and the principal N. Rășcanu to draw up a project for a "Home" for apprentices in the city of Deva. The report prepared by the commission proposed providing "at least humane" conditions for young apprentices who lived "in the deepest neglect as can be seen", taking as an example the homes for apprentices from Timișoara, Bucharest, etc., which had proved to be a real success. Factories, owners, the city or the county would have supported the project. And in order for such an investment to be effective, the home was expected to include a dining room, a kitchen, a bathroom, dormitories, a reading hall, and provide education for at least 100 students.¹⁸ The courses were to take place from Monday to Friday, in the evening between from 8 pm to 10 pm, the subjects studied being arithmetic, geometry, technology, industrial economics, technical drawing, machine parts and accounting. The teachers were paid a salary of "150 lei per hour per week." The students-journeymen had the obligation to attend at least two of the main courses and a secondary one. Technical drawing was compulsory, with monthly written tests. The final exam would be taken at the end of May, and the students who passed it would receive a training certificate.

The Deva Chamber of Commerce and Industry was to delegate one of its members to oversee the courses and for administration. The Chamber would bear the costs incurred by school supplies, lighting, heating and cleaning of the school premises.¹⁹

The Chamber of Commerce also believed that, given the increased number of arts and crafts schools in the county, they should be limited according to their possibilities, namely:²⁰ providing teachers and instructors specialized for the type of these vocational schools, providing these schools with the necessary materials for laboratories, machine tools, teaching materials, etc. for the teaching program to take place in the best conditions, and the recruitment of the best students to become instructors in the school.

The "I. Panaitescu" School of Arts and Crafts from Deva, founded in 1922, had Mr. N. Rășcanu as principal in 1925, and the principal of the School of Apprentices was the teacher E. Mihály; in 1925, 170 apprentices were enrolled in Deva.²¹

The school program included 5 hours a day of practical work in workshops under the guidance of instructors and 3 hours of theoretical courses, in which the following subjects were studied: technology, technical and ornamental drawing, arithmetic, geometry, accounting, Romanian language, history, geography, physics, chemistry, mechanics, French, music, religion, calligraphy and gymnastics.²² The school had sev-

¹⁸ DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar nr. 2172/2/1925, f. 3.

¹⁹ DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar no. 2172/2/1925, f. 3.

²⁰ *Ibidem*, f. 11.

²¹ *Ibidem*, f. 8.

²² *Ibidem*, f. 53.

eral departments – “art locksmith’s trade and mechanical locksmith’s trade, tinsmith’s trade, electricity, artistic and scaffolding carpentry, sculpture.” The students included 55 boarders and 16 external, and the teachers were “qualified and specialized”; among the instructors were some graduates of the school. The school’s inventory included the following: furniture worth 100,000 lei, works and buildings worth 1,600,000 lei, materials worth 100,000 lei, machines worth 500,000 lei and tools worth 250,000 lei.²³ In the school year 1924/1925, the school boasted an income budget of 1,166,107 lei and expenses of 1,030,081.80 lei.²⁴

The School of Arts and Crafts from Orăştie was founded on October 1, 1924 and was led by the principal C. Alecsandrescu.²⁵ In 1925, the school had 6 workshops and a total of 76 students, of whom 26 in the second grade, 50 in the first grade, and 60 boarders. The teaching staff consisted of 13 teachers, among whom 6 were instructors for workshops, all graduates from a school of arts and crafts, some even graduates from a higher-level school and with an experience of 5 to 11 years in large factories.²⁶ The teachers were high school graduates and had taken courses in the subjects they were teaching.

The theoretical courses were the following: reading-composition (knowledge of the Romanian language, history, geography, hygiene, civic education, industrial legislation), religion, arithmetic, accounting, geometry and geometric drawing, specialized drawing and estimates, ornamental drawing, technology, music, French, chemistry, physics, calligraphy, mechanics and machine parts, engines, electrical engineering, and were taught from Monday to Friday between 1 pm and 6 pm; practical work in workshops was in the morning, from 8 am to 11 am; and on Saturdays, the students attended classes between 8 am and 1 pm, the afternoon being reserved for cleaning the home.

The school’s project for the future provided for obtaining the amount of 600,000 lei for the completion of repairs to the school premises and 150,000 lei for the installation of a hydraulic turbine of 100 HP, the necessary power for the machine tools in the workshops, the installation of a wheat and corn mill to bring an income for the maintenance of the boarding school, a home for apprentices, additional teaching and administrative staff, the establishment of 5 more workshops with all the necessary endowments, the acquisition of more equipment and tools.²⁷

Besides the money received from the Ministry of Instruction, the school received a number of donations and grants as follows: 4,000 lei – a grant for clothing

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, f. 58-59.

²⁶ Ibidem.

²⁷ DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar nr. 2172/2/1925, f. 58-59.

and books, 200,000 lei for repairs to the building donated by the commune of Orăştie, a grant of land of 5 acres of tillable land, 3,000 lei for clothing the poor students, 10,000 lei for food.

The school had in its possession materials worth 38,576 lei and tools worth 15,000 lei, a library with 300 books, several collections of various minerals, and teaching materials.²⁸

A newer school was that of the State Iron Works of Hunedoara, founded on October 1, 1925. The manager of the works and mines in that year was Dan Penetean, and the engineer Em. Popescu was consultant for the school. The admission conditions were the following: minimum age, 13, previous studies of at least 4 primary classes and Romanian nationality. The admission required an examination in the subjects taught in primary school, with priority given to the works' apprentices.²⁹ Fifty-four student-apprentices attended the school.

The activity of the apprenticeship school took place according to the following schedule: 8 am – 12, theoretical courses, generally held by the factory's engineers, and between 1 pm – 5 pm, practical work in the factory workshops. The theoretical subjects studied were Romanian, history, geography, arithmetic, geometry, hygiene, physics, chemistry, constructions, carpentry, foundry, modeling, mechanics, electricity, furnaces, machines and industrial drawing.³⁰ The students did not pay any fees, and the living costs were borne entirely by the factory.

In addition to the arts and crafts schools, commercial schools were also established. One of these schools, established in 1926 by the Deva Chamber of Industry and Commerce, was the "I. Vulcan" Practical School of Commerce from Deva. Like the other commercial schools, it was established in order to meet the needs of Hunedoara county commerce. The need for these schools was recognized even by the state, which issued a special regulation granting graduates privileges such as reduced military service to 1 year.³¹ The school curriculum was designed in such a way that future graduates would be able to run their businesses in the best conditions.

The following subjects were taught: commercial arithmetic, Romanian language and correspondence, German language and correspondence, economic geography, goods, study of commerce, accounting, and calligraphy. E. Rusiecki, secretary general of the Deva Chamber, was the principal of the school. It seems that after just one year of functioning, through the efforts of the teaching staff, the school achieved the best results.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, f. 63-64.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar no. 34/1925, f. 3-4.*

In 1928, a picture of the apprentices from Deva, by trade and nationality, gives us a broad overview of the trades required on the labor market. Thus, there were 95 Romanians who specialized as shoemakers, barbers, belt/harness makers, tailors, blacksmiths, mechanical fitters, butchers, seamstresses, stone carvers, wheelwrights, stove fitters, carpenters, printers, tinsmiths, tanners, masons and painters, a total of 115 Hungarians, who unlike the Romanians also specialized as watchmakers, waiters, joiners, coopers, dentists, photographers, upholsterers, weavers, gingerbread makers, hatters, workers who prepared intestines for sausages and comb makers, and 19 Jews, who in addition to the above trades also specialized as wood lathe operators and printers.³²

The importance of the arts and crafts, apprentices or commercial schools lies in the fact that they made considerable efforts to meet the demands of the labor market, the theoretical and practical courses aiming to provide the graduates with the necessary information, technical and specialized knowledge. In a relatively short time, they specialized in various trades that were required on the labor market. In addition, through the subjects studied during the schooling years, they also acquired elements of general knowledge, which contributed to shaping their personality and moral-human quality. Not to be neglected was the aid given to the students who came from poor families, which allowed them access to learning a trade that would ensure their future livelihoods. From a social point of view, these schools managed to form a body of craftsmen absolutely necessary to society, with a social education in consensus with the course of society, maintaining "a constant connection between leaders and the led, i.e. between different social classes".³³ And this is because the job of the craftsman and of the worker is as important as the school that trains them.

Bibliography:

- Bunul econom*, „Sunt destul de sprijiniți meseriașii noștri?”, Orăștie, no. 12, 1901.
- Bunul Econom*, „Organisațiuni economice și școale profesionale II”, Orăștie, no. 13, 1901.
- Bunul Econom*, „Organisațiuni economice și școale profesionale III”, Orăștie, no. 15, 1901.
- Bunul Econom*, „Organisațiuni economice și școale profesionale IV”, Orăștie, no. 16, 1901.
- Bunul econom*, „Organisațiuni economice și școale profesionale V”, Orăștie, nr. 17, 1901.
- Bunul econom*, „Se caută meseriași români”, Orăștie, no. 34, 1901.
- Gazeta Transilvaniei*, „Organisațiuni economice și școle profesionale I”, Brașov, no. 64, 1901.
- Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Hunedoara*, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar no. 88/F.A. 106, no. inv. 24/1925.

³² DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar no. 18/1928, f. 3.

³³ DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar no. 24/1925, f. 63-64.

DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar no. 2172/2/1925.

DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar no. 88/F.A. 106, no. inv. 34/1925.

DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar no. 88/F.A. 106, no. inv. 18/1928.

DJAN Hunedoara, Fond Camera de Comerț și Industrie Deva, dosar no. 88/F.A. 106, no. inv. 24/1925.

НАУЧНИ ТРУДОВИ/ARTICLES

УДК: 37(497.713)“1941/1944“

Ѓорѓи МАЛКОВСКИ
ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ПРОСВЕТНИТЕ ПРИЛИКИ ВО ВЕЛЕС ВО ВТОРАТА СВЕТСКА ВОЈНА 1941-1944 ГОДИНА

Abstract: *This article attempts to analyze the educational process in Veles during the Second World War during the Bulgarian occupation. The number of schools, students and teaching staff and the conditions in which the education took place are described. At the same time, the main goal of the Bulgarian occupation was emphasized, which through education carried out the assimilation and denationalization of the students.*

Key words: *Veles, education, Bulgarian occupation, schools, pupils*

Во македонската историографија досега немаме објавено целосно разработена статија базирана на архивски материјали за просветните прилики во Велес за време на бугарската окупација од 1941 до 1944 година. Она што е објавувано за просветните прилики главно се однесува за Велешката гимназија или за штрајкот на учениците во гимназијата во 1942 година. Тоа се разработува како општ проблем за историското минато на гимназијата, каде образованите во Втората светска војна е застапено на само две неполни страници. Затоа, сметаме дека со овој прилог за образовните прилики во Велес во Втората светска војна, за првпат ќе го анализираме развојот на образованите во сите негови сфери на работа од 1941 до 1944 година.

Набргу по воспоставувањето на бугарската окупаторска власт во Македонија во април 1941 година, со засилено темпо се започнало со подготовките за почеток на новата учебна година. Поради изменетите воено-политички прилики во текот на април – мај 1941 година, наставата во градот целосно замрела. Дел од училишните објекти биле запоседнати од германската и бугарската војска. За да се надмине оваа ситуација, бугарската влада започнала со забрзано темпо да

ја консолидира состојбата во училиштата во градот и цела Македонија со постапување на свои луѓе во образовната сфера. Тие, уште во мај месец, започнале со организирање на провизорна настава во постојните училишта за учениците кои поради војната не ја завршиле до крај учебната година. Програмата предвидувала изучување на бугарскиот јазик, на бугарската национална историја и на географијата. Била евидентна ангажираноста на бугарската власт за отворање на повеќе училишта и посебно ангажирањето на доволен број учители. На наставата ѝ се обрнало значително внимание, односно во процесот на образоването имало огромна разлика отколку за време на стара Југославија. Но, сето тоа не било случајно, бидејќи според замислата на Бугарите, преку училиштата кај младината требало да се всадуваат бугарски национални чувства и бугарска национална свест и истовремено задојување со фашистичката идеологија. Сето ова Бугарите мошне суптилно се обидувале да го спроведуваат низ секојдневната настава и активности во училиштата. Во тој контекст и кон таа цел била ускладена и целата наставна програма специјално изработена од Министерството за просвета на Бугарија. Бугарската национална историја и бугарскиот јазик имале приоритет во наставната програма. Учителскиот кадар во сите основни училишта и во прогимназијата се стремел тие предмети што повеќе да ги приближи кон учениците, со тоа што за нив се зборувало дури и на часовите по другите предмети. Тоа било добро осмислено, бидејќи на тој начин со учениците можело да се дискутира за прашања "од светлите страници на бугарската историја"¹. Не помалку значаен предмет преку кој се вршела денационализацијата, бил и предметот национална географија.

Отворањето на бугарските училишта во Македонија имало потреба и од соодветен наставен кадар. За таа цел, на целиот наставен кадар му се придавало посебно внимание и сите биле под посебен „третман“ за да не дојде некој да се провлече за кој се немало сознанија дека ги исполнувал „бугарските критериуми за ширење на бугарщината во Македонија“. Затоа, на целата територија на Македонија, на важни места на кои се одлучувало и се контролирала работата на училиштата и просветниот кадар, биле испраќани само проверени бугарски кадри од просветни инспектори, директори на гимназии и прогимназии, но и професори и наставници за основните и средните училишта. Уште на 18 мај 1941 година со „Царски указ“ биле определени училишните инспектори за Скопската и Битолската област, а потоа и околиските инспектори. За прв училишен околиски инспектор во Велес бил поставен Никола Рангелов од Ловеч, Бугарија. Во почетокот на јуни 1941 година, со наредба на Министерството за просвета, биле назначени и првите училишни директори. За прв директор на Велешката смесе-

¹ Растислав Терзиоски, *Денационализаторската дејност на бугарските културно-просветни институции во Македонија* (Скопје 1974), 302.

на гимназија бил назначен Ив. Коев.² Со друга заповед од 06.05.1941 година за раководители на посебните курсевите по бугарски јазик, историја и географија за Велес биле назначени Љубен Тодоров и Сединја Бојаџиева. Со наредба на Министерството за Народна просвета на Бугарија од јуни 1941 година во Велес биле испратени првите бугарски учители кои требало да подготвуваат ученици од осмите класови по предметите: бугарски јазик и литература, бугарска национална историја и географија. Со министерска заповед за учител по бугарски јазик во Велес бил испратен Лозан Николов, по бугарска историја Ганчо Петков и по географија Велчо Велев.³

Во текот на 1941 година, со разни дописи од страна на Министерството на народната просвета на Бугарија, се давале разни напатствија за целосно наметнување на бугарскиот јазик, историја и култура меѓу учениците. Во врска со ова посебно се инсистирало да и се придаје големо значење на историјата при нејзиното изучување, како и на кој начин учителите правилно да го пренесуваат на учениците бугарскиот јазик и издигнување на културата на јазикот, но и барањето на Министерството за просвета сите писма кои ги добивале учениците да се препраќаат до Министерството. Исто така, Министерството во септември 1941 година ја известило велешката смесена гимназија дека сите ученици кои го завршиле 8-миот клас, а имаат поправни испити, немало да одат во војска таа година. Имало известувања и за повторување на годината на оние ученици кои завршиле со слаб успех трета година прогимназија, потоа известување за начинот на оценувањето, за начинот на управувањето со прогимназијата итн. Со посебна заповед, од јануари 1942 година, се барало на учениците преку наставата да им се зацврстат религиозно националните убедувања кон православната црква.

Во Велешката околија до април 1941 година од 82 села, основни четиригодишни училишта имало во 37 села. Во 45 села немало основни четиригодишни училишта. Од нив, во 27 села имало 1 учител и 1 паралелка, во 8 села имало 2 учитела и 2 паралелки, во едно село имало 3 учители и во град Велес имало 30 учители во основното образование. Имало и прогимназија во Велес со 10 учители и 9 паралелки. Училишни згради имало во 49 села, од кои 40 биле во добра, а 9 во лоша состојба. Во 27 села училиштата биле со по една класна соба, во 10 со по 2 класни соби, во 2 со по 3 класни соби, во 1 село имало училиште со 4 класни соби и во 1 село имало училиште со 5 класни соби. Во Велес имало 1 гимназија со прогимназија со 14 училиници и 1 мала училиница, 1 основно училиште со посебна училишна зграда со 17 училиници и една дроградба со 2 училиници и, зграда на уш-

² Исто таму, 297; Весник „Целокупна България“, (понатаму ВЦБ), Скопје, г. I, од 12 септември 1941 година.

³ ВЦБ, Скопје, г. I, бр. 35 од 1941 година.

те едно основно четиригодишно училиште (оштетено за време на германското бомбардирање), со 10 училиници. Во Велес и целата околија до април 1941 година настава посетувале 3.624 ученика.⁴

Учебната година во Велес и околијата започнала со работа на 30 септември 1941 година. Сите ученици, според наредбата од Министерството за просвета во Софија, морале од октомври 1941 година на видно место да го носат знакот на победата „V“. Во основното четиригодишно училиште „Св. Кирил и Методиј“ настава се изведувало од прво до четврто одделение во повеќе паралелки. Бројот на паралелки во 1942-1943 изнесувал 22 со вкупно 958 ученика, а во 1943-1944 година 21 со вкупно 940 (во еден друг извештај таа бројка е 967) ученика. Во учебната 1941-1942 година работеле 29 учители, во учебната 1942-1943 година 23, а во учебната 1943-1944 година 21 учител. Главен учител бил Петар Јанакиев Каџајанев. Назначен бил во 1943 и продолжил во 1944 година.⁵ Интересно е да напоменеме дека во салонот на училиштето на 24 и 25 октомври 1943 година се одржала околиска педагошка конференција на која биле поканети сите раководни лица од Велес, односно архиерејски намесник, началникот на гарнизонот, претседателот на обласниот суд, околискиот управител, кметот на Велес, околискиот судија, околискиот инжињер, околискиот шумарски инжињер, околискиот агроном, околискиот лекар, околискиот ветеринарен лекар, даночниот началник, агентот на БНБ, директорот на БЗКВ, директорот на популарната банка, началникот на Т.П.С. обштинскиот лекар, управителот на државната болница и полицискиот началник.⁶

Во Велес работело и основното четиригодишно училиште „Св. Гоѓи“. Ова училиште за време на бомбардирањето на градот во април 1941 година во голема мера било разрушено. Затоа, за неговото санирање биле обезбедени околу 100. 000 лева, со кои донекаде успеало да се поправи објектот и подготви за настава. Затоа, по сугестија на околискиот училишен инспектор, се предлагало во градот да бидат изградени две нови училишни згради со кои требало да се задолат потребите на градот од училишен простор. Во учебната 1942-1943 година во училиштето настава се одвивало во 6 паралелки со 268 ученици, додека во учебната 1943-44 година бројот се зголемил на 7 паралелки со вкупно 326 ученика. Во учебната 1942-1943 година во училиштетот работеле 6 учители, а во учебната

⁴ Државен Архив на Република Македонија – Подрачно Одделение Велес, (понатаму ДАРМ – ПО Велес) ф. Околиски училишен инспектор (понатаму ОУИ) - Велес 1941-1944, к. 3. Извештај на Велешкиот околиски училишен инспектор за состојбите и потребите на Велешката учебна околија од 4.07.1941 година.

⁵ Исто таму, Извештај на Велешкиот околиски училишен инспектор за состојбите и потребите на Велешката учебна околија од јуни 1944 година.

⁶ Исто таму, Извештај на Велешкиот околиски училишен инспектор за октомври 1943 година.

1943-1944 година 8 учители. Според извештајот на околискиот училишен инспектор од 1 јули 1943 година, главен учител во училиштето во 1943 и 1944 година бил Павел Стојанов Христов.

Покрај двете основни четиригодишни училишта во Велес работела и една прогимназија, во чии рамки наставата со одвивала во 1-ви, 2-ри и 3-ти клас. Според известувањето на директорот на смесената прогимназија во Велес, Рајчо Тодоров, од 1.12.1942 година, состојбата на зградата каде се наоѓало училиштето (интерната и долниот спрат) не била погодна за изведувања на настава. Имало 13 мали класни училиници, поради што, во две паралелки наставата се одвивала попладне. Во секоја училиница имало по 45 деца. Прозорците биле мали (1.64 на 2.80). Немало доволно клозети и умавилници, а дворот бил мал и недоволен да ги собере сите ученици. Затоплувањето на училиниците било добро. Трпезаријата не работела поради немањето струја. Здравствената состојба кај учениците била многу добра, а заболувања од заразни болести дотогаш немало.⁷

Во учебната 1941-1942 година бројот на паралелки бил 15, а бројот на ученици 685. Настава во учебната 1941-1942 година изведувале 14 учители, а во учебната 1943-1944 година 18 учители.⁸ Врз основа на извештајот на околискиот училишен инспектор од 12.10.1942 година, во велешката прогимназија настава посетувале 677 ученика, а имало 13 учители. Во 1-ви клас учеле 162 машки и 113 женски, во 2-ри клас 155 машки и 115 женски, во 3-ти клас 76 машки и 56 женски, од кои 393 биле машки, а 284 женски ученици. Во прогимназијата работеле 13 учители, од кои 4 биле мажи, а 9 жени. Меѓутоа, врз основа на известувањето на директорот на смесената прогимназија во Велес, од 16.04.1943 година, бројот на учениците во наредната година се очекувал да биде околу 1000 ученика. Поради тоа, тој во писмена форма барал проширување на постоечката зграда или адаптирање на друга зграда за настава.⁹

Во октомври 1942 година прогимназијата се одделила административно од гимназијата и понатаму со неа раководел посебен директор. До формалното назначување на новиот директор, учителот во прогимназијата Иван Зарев Веклиев, ја презел времено оваа должност.¹⁰ Директор на велешката смесена прогимназија од об.10.1942 година бил Рајче Тодоров.¹¹ Учители во велешката прогимназија во учебната 1942-1943 година биле: Марија Ив. Крстева од Софија, Филимена Иванова од Тетово, Данка Јос. Фирфова од Софија, Павлина Петрова

⁷ ДАРМ-ПО Велес, ф. Смесена гимназија Велес 1941-1944, (понатаму, СГВ), к. 1-2,

⁸ ДАРМ-ПО Велес, ф.ОИ Велес 1941-1944, к. 1.

⁹ Исто таму, ф. ОУИ Велес, к. 2.

¹⁰ Исто таму, к. 2.

¹¹ ДАРМ ПО – Велес, ф. СГВ 1941-1944, к. 1- 2.

Христова, Анастасија Христова Главинчева, Смиљан Андонов Балтов од с. Лешко, Горноџумајско, Параксева Иванова Младенова, Милка Христова Главинчева, Марија Алексиева Ванслова, Благородна Михајлова Дерменџиева од Велес, Димитар Лазаров Пицин, Роза Кочова Матова, Елена Димитрова Самоковска, Таша Христова Азманова, Ганчо Петров Пајтонциев, Димитар Костадинов Измирлиев, Марко Пеливанов. Во прогимназијата се предавале следниве наставни предмети: вероучение, бугарски јазик, граматика, алгебра, христоматија, историја, географија, аритметика, хемија, геометрија, природно цртање, германски јазик, пеење и физичко воспитување.¹²

Така, според извештајот за работата на инспекторската дејност од јули 1942 година (за 1941 – 1942 година), во велешка околија имало 35 народни основни четиригодишни училишта, од кои 1 во Велес и 34 во селата, една народна прогимназија во Велес и 4 неполно развиени народни основни училишта со по 4 одделенија и новоотворениот први клас во селата. Имало 84 учители во основните училишта, од кои 28 биле во градот и 56 во селата и 17 прогимназијални учители и 4 во селата. Токму и затоа, согласно известувањето на околискиот училишен инспектор во Велес од 13.03.1942 година, бидејќи во велешката околија немало полноразвиени прогимназии, не можело да се предложат учители за раководители на „Бранник“. Според еден друг извештај на околискиот училишен инспектор од 19.06.1943 година, во велешката околија имало отворени училишта во 45 села и во градот Велес. Во Велес имало две првоначални училишта и една прогимназија, 41 првоначално училиште во 41 село и 4 неполно развиени училишта во 4 села. Сите училишта, со исклучок на училиштата во селата Иванковци, Бусилци, Мелница и Крива Круша, беа навремено отворени.¹³ Но, во текот на учебната 1943-1944 година, поради зачестените вооружените акции на партизанските одреди и ширењето на народноослободителната борба во Велешко, имало намалување на бројот на училиштата. Во текот на оваа учебна година, според извештајот на околискиот училишен инспектор, во велешка околија работеле 2 основни четиригодишни училишта и 1 прогимназија во Велес, а во 23 села имало 21 четиригодишно училиште и 2 основни училишта, или, вкупно, во Велес и велешко работеле 26 училишта. Во оваа учебна година било отворено и училиштето во с. Крајници. Вкупно, во основните училишта работеле 74, а во прогимназијата 21 учител. Вкупно настава посетувале 1757 ученика во Велес и 1530 ученика во селата.¹⁴

Со акт на Министерството за народна просвета, одделение за средно и високо образование на Царството Бугарија, во Велес во учебната 1941-1942 година започнала да работи и една мешовита (смесена) гимназија. Гимназијата работела

¹² Исто таму, ф.ОУИ - Велес 1941-1944, к. 2 - 3.

¹³ Исто таму.

¹⁴ Исто таму.

до капитулацијата на Царството Бугарија на 9 септември 1944 година. Во гимназијата во август 1942 година биле запишани вкупно 315 ученика. Во двете паралелки во четврти клас биле запишани 74 ученика, во двете паралелки во петти клас биле запишани 59 ученика, во двете паралелки во шести клас биле запишани 42 ученика, а во една паралелка во осми клас биле запишани 20 ученика. Во класичниот оддел во една паралелка во четврти клас биле запишани 20 ученика, а во една паралелка во петти клас биле запишани 33 ученика.¹⁵ Во учебната 1942-1943 година бројот на паралелки бил следниов: во 4-ти клас работеле 3 паралелки со 74 ученика, во 5-ти клас 3 паралелки со 54 ученика, во 6-ти клас 2 паралелки со 57 ученика, во 7-ми клас една паралелка со 42 ученика и во 8-ми клас една паралелка со 32 ученика, или, вкупно во велешката мешана гимназија настава посетувале 264 ученика.¹⁶

Врз основа на списокот изготвен од директорот на гимназијата од 17.08.1942 година во велешката гимназија биле вработени еден директор, 15 редовни гимназијални учители, еден училишен лекар, еден секретар-сметководител, една писарка и 5 служители. Учители во гимназијата во 1943 биле: Манол Сотиров Велев од Радимирско, Бугарија, Свободка Велева од Велес, Свободка Крепиева од Велес, Марија Петрова Џенева од Софија, Тодор Вас. Котев од Ќустендилско, Тодор Андонов Јанов од Велес, Вера Михајлова Бијачева од Бугарија, Васил Христов Маринов од Софија, Димитар Просков од Ќустендил, Георги Ангелов Георгиев од Пловдив, Горо Иванов Ѓорев од Трнско, Стојка Николова Северова од Горна Щумаја, Филимена Димитрова Иванова од Тетово, Крум Христов Јонов од Ихтиманско, Бугарија, Костадинка Дим. Пицина од Велес, Димитар К. Џеков од Босилеград, Александар Линин од Кавадарци, Петко Георгиев Белчев од Бугарија, Вера Андреева Тутунчиева од Велес, Чоро Чорев, Иванка Стојкова, Стојан Христов, Атанас Николов. Во почетокот на учебната 1941-1942 година, учителот Иван В. Умлјански предавал бугарски јазик, учителот Тодор Андонов предавал математика, учителката Веселина Тодорова предавала математика, Ганчо Петров Пајтончиев бил учител по физичко во прогимназијата, Добрина Ослекова била учителка по физичко и раководителка на 92-от браннички венец во Велес, додека учителката Надежда Игњатенко предавала руски јазик.

Наставните предмети кои се изучувале во гимназијата биле следниве: бугарски, руски, француски, германски, английски, италијански, латински, и старогрчки јазик, филозофија, математика, физика, хемија, историја, географија, граѓанско учење, цртање, рабна работа, пеење, религија, музика и телесно воспитување. Во ноември 1941 година, гимназијата набавила еден грамофон за полесно изучување на јазиците.

¹⁵ Исто таму, ф. СГВ 1941 - 1944, к. 1.

¹⁶ Исто таму.

Во почетокот директор на гимназијата бил Манол Сотиров Велев, од мај 1942 година како директор бил запишан Атанас Маринов Ганчев (негов заменик бил Манол Велев), а во 1943 година директор бил Рајчо Тодоров.¹⁷

Како што соопштува директорот на гимназијата во својот извештај од октомври 1943 година, учебната година во 1943 година започнала на 15 септември. Како по обичај, почетокот на учебната година бил отворен со отслужување на вodusvet од страна на свештените лица од велешката епархија, а биле присутни сите ученици, учители, официјални лица од градот и одреден број на граѓани. Притоа, сите ученици биле принудени да се заколнат на верна служба на бугарскиот цар Симеон II. Согласно наредбата на Министерството за образование приемни испити немало. На поправен испит се јавиле 110 ученици, од кои 101 успешно го завршиле испитот. Поминати условно во погорен клас, согласно наредбата на Министерството од јуни 1943 година, биле 7 ученици. Повторувале 2 ученика. Бидејќи во истата зграда се одвивала практичната настава и со учениците од прогимназијата, во октомври зградата на гимназијата била електрифицирана, а потоа и варосана. Во сите училиници за затоплување се користеле ќумбиња на дрва. Дрвата ги обезбедувала велешката општина. Бидејќи во гимназијата од 1943 година немало училишен лекар, сите ученици биле пре гледани од околискиот лекар. Во 1943 година во гимназијата сите деца биле здрави и немало појава на било каква болест. Учениците не биле нови и се користеле учебници од претходните години, а се очекувало нови учебници во гимназијата да се достават по предметите географија, историја и пеење, подгответи и отпечатени од Министерството на просветата.¹⁸

Наставата во гимназијата продолжила и во текот на првата половина на 1944 година. Се организирале, како по обичај, голем број на прослави и други пропагандни активности, се одржувале приредби, во посета на гимназијата доаѓале истакнати тогашни културни и научни лица кои држеле предавања од повеќе области. Но, според извештајот на директорот на гимназијата за јануари – април 1944 година, во градот веќе се чувствува и извесна несигурност поради тоа што Велес бил несигурен град поради опасностите од сојузничките бомбардирања. И во текот на овој период имало исклучувања на 16 ученици кои ја напуштиле наставата. Дел од учениците биле евакуирани по селата. До април 1944 година во гимназијата останале околу 250 ученика. Наставата продолжила до јуни истата година, а подготовките за новата учебна година не се реализирале поради капитулацијата на Бугарија во септември 1944 година.¹⁹

¹⁷ Исто таму.

¹⁸ Исто таму, Извештај на директорот на гимназијата од 29.10.1943 година упатен до Министерството на народната просвета, одделение за средно образование во Софија.

¹⁹ Исто таму, Извештај на директорот на гимназијата од 22.04.1944 година, упатен до Околискиот училишен инспектор.

Доколку учениците што завршиле осми клас во ова време, положиле и матурски испит, според списокот што се водел за нив, состојбата била следна: во учебната 1941-1942 година матура положиле 34 ученика, во 1942-1943 година матура положиле 30 ученика, а во 1943-1944 година матура положиле 44 ученика, или, вкупно, за овие три години матура положиле 108 ученика. Од нив, ученици што положиле матура во учебната 1941-1942 година, од Велес биле 18, од околните села 2, и од други места на Македонија 14. Ученици што положиле матура во учебната 1942-1943 година, од Велес биле 22, од околните села 4, од други места на Македонија 1, од други места на поранешна Југославија 2 и од Бугарија 1. Ученици што положиле матура во учебната 1943-1944 година, од Велес биле 32, од околните села 3, од Македонија 6 и од Бугарија 3, или матура во велешката гимназија во текот на трите учебни години положиле 72 ученика од Велес, 9 од околните села, 21 од останатите места на Македонија, 2 од други места на поранешна Југославија и 4 од Бугарија.²⁰

Треба да напоменеме дека Министерството за просвета на Бугарија, паралелно со отворањето на гимназиите, донела решение за учебната 1941-1942 година да отвори и класични одделенија во неколку гимназии. Така, во велешката гимназија било отворено едно класично одделение со 20 ученика.²¹ Покрај ова, во Велес бил отворен и еден тн. Народен универзитет. Како покровител на овој универзитет било читалиштето во градот. Обично во недели и во празнични денови бугарски просветни работници држеле циклусни предавања од бугарската литература и бугарската национална историја. Во Велес било отворено и едно Практично женско професионално училиште со 18 ученици. Ова друштво било издржувано од тн. Женско благотворително друштво во Велес.²²

За организирање на социјална помош на учениците во Велес во 1941 година била отворена една бесплатна ученичка трпезарија и еден дневен детски дом. Но, бесплатните оброци што биле давани на посиромашните ученици во 1941 година, драстично се намалиле од 1942 до 1944 година. Евгенија П. Петкова била раководителка во Дневниот детски дом во Велес од март до 31 јули 1942 година, а од 1 август 1942 до 3 февруари 1943 година раководителка била Донка Петрова Николчева.²³

За разлика од воспоставениот и организиран систем на основно и средно образование бугарската власт до 1943 година немала организирано високо

²⁰ Сто години Велешка гимназија, , (Титов Велес: Општински одбор на ССРНМ – Титов Велес, 1961), 142; исто и кај Тодор Шоптрајанов, Сто години гимназијално образование во Велес, (Скопје: Култура) 1960, 148.

²¹ Терзиоски, цит.д.,30.

²² Исто таму, 301.

²³ ДАРМ – ПО Велес, ф. Велешка Градска Општина – Велес 1941-1944, к. 1 – 3.

образование во Македонија. Првиот Скопски универзитет бил отворен во октомври 1943 година. Затоа бугарската власт во Велес во почетокот на летото 1941 година ги известило студентите дека можеле да одат во Софија за да ги пријават студиите на соодветните факултетите на кои студирале до април 1941 година во Кралството Југославија. Студентите од Велес организирало тргнале во Софија, со железница преку Ниш и Цариброд. Во Софија, заедно со други студенти од Македонија, се собрале пред зградата на универзитетот. Највеќе имало студенти од Македонија кои порано студирале на факултетите во Белград. Студентите биле терани да пополнуваат уписни анкетни листови во кои во графата „националност“, требало да напишат дека биле „Бугари“. Наместо тоа, студентите (предводени од народниот херој Кузман Јосифовски – Питу), во графата за националност со дебели букви напишале „Македонци“. На тој начин неуспешно завршил овој обид на бугарската власт преку ноќ македонските студенти да ги преобрati во студенти по националност „Бугари“. Дури и банкетот организиран од страна на универзитетот во чест на македонските студенти, бил целосно бојкотиран токму поради обидот Македонците да бидат преименувани во „Бугари“. Набргу потоа најголемиот дел од студентите се приклучија кон народноослободителното движење и во борбата за слобода на својата татковина Македонија.²⁴

Во Велес посебна институција бил Околискиот училишен инспекторат. Тој со работа започнал во јули 1941 година, а бил потчинет на Обласниот училишен инспектор во Скопје. Негова задача било да се грижи за состојбата на училиштата, да назначува и разрешува учители, да врши ревизија на работата на учителиите и кадрова политика во училиштата, односно распоредување на учителите на работни места, да води политика на идејно воспитување на учениците во месето каде што дејствува, односно да ги наметнува бугарскиот јазик и култура во училиштата. Негова задача била и да собира списоци за бројот на училиштата, учениците и учителите и за успехот на учениците, а ги собирал и записниците од состаноците на учителските совети при народните основни училишта во околијата, од околиските конференции на учителите од сите училишта во околијата, од педагошките конференции, но собирал податоци и за затворањето на одделни училишта во селата на Велешка околија во есента 1942 година, по акциите извршени од страна на партизаните и за повлекувањето на учителите од тие села. Во овој период околиски училишни инспектори во Велес биле: В. Савов, Никола Рангелов, Аврам Илиев Лисичков (од 28.02.1942) и Г. Димитров (во 1943 и 1944 година). Околиски училишен ревизор бил Георги Димитров, а секретар В. Стојанов.²⁵

²⁴ Никола Кирков, *Во Виорот*, (Скопје: 1985), 84 - 86.

²⁵ ДАРМ - ПО Велес, ф.ОУИ Велес, к. 3.

Литература:

Извори

Државен Архив на Република Македонија – Подрачно Одделение Велес.
Весник „Целокупна България“, Скопје, 1941 година.

Монографии и статии

Кирков Никола, *Во Виорот*, (Скопје: 1985)

Сто години Велешка гимназија, , (Титов Велес: Општински одбор на ССРНМ – Титов Велес, 1961)

Терзиоски Растислав, *Денационализаторската дејност на бугарските културно-просветни институции во Македонија* (Скопје 1974),

Шоптрајанов Тодор, *Сто години гимназијално образование во Велес*, (Скопје: Култура 1960).

НАУЧНИ ТРУДОВИ/ARTICLES

УДК: 394.2:398.8(497.711)"1948"

Наташа ДИДЕНКО

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ПРВИОТ ОКТОМВРИСКИ ФЕСТИВАЛ НА НАРОДНИ ИГРИ И ПЕСНИ ВО СКОПЈЕ ВО 1948 ГОДИНА (ПОДГОТОВКА, РЕАЛИЗАЦИЈА, ПРЕДИЗВИЦИ)

Abstract: *The paper covers the First October Festival of Folk Dance and Songs, realized in 1948, in Skopje. The program of the festival, was continuing the concept of the October Festivals of Folk Dance and Songs in Bitola and Štip, but with some changes. The purpose of the paper is to present that this festival inspired contribution and support for gathering, registration, keeping and affirmation of the folklore, from the side of the participants. On the other hand, the festival sped up the process for establishment of cultural institutions in Macedonia, for researching and learning of the National culture and Folklore.*

Key words: *folklore, festivals, preparation, realization, challenges*

По создавањето на современата македонска држава по Втората светска војна, посебен акцент бил ставен на развојот на македонската народна култура и традиција. Скоро и да не постоело населено место каде не биле формирани културно-уметнички друштва (натаму: КУД), во кои луѓето се здружувале со цел да го негуваат, зачувуваат и понатаму пренесуваат песнопојното, ороводното и инструменталното фолклорно богатство. Меѓу нив се вбројуваат: Железничкото КУД „Владо Тасевски“ – Скопје (1945);¹ КУД „Таше Милошевски“ – Ресен (1945); КУД „Бајрам Шабани“ – Куманово (1945);² КУД „Металец“ – Скопје (1945);³ КУД „Борка Ле-

¹ Јелица Тодорчевска, *Сто македонски години: 1903 – 2003: енциклопедиски лексикон*, ред. Јован Павловски (Скопје: МИ-АН, 2004), 395.

² Наташа Диденко, *Развојот и дејноста на музичките културно-уметнички организации и манифестации во Македонија, Музички културно-уметнички организации*, т.1 (Скопје: Дирекција за култура и уметност, 2019), 70-71.

вата“ – Прилеп (1946);⁴ КУД „Панче Пешев“ – Куманово (1946);⁵ КУД „Кочо Рацин“ – Скопје (1946);⁶ КУД „Иљо Антески-Смок – Тетово (1946);⁷ КУД „Лиман Каба“ – Дебар (1946);⁸ Младинското КУД „Благоја Шошолчев“ – Скопје (1947);⁹ КУД „Емин Дураку“ – Скопје (1947);¹⁰ КУД „Нико Пусовски“ – Кичево (1947);¹¹ КУД „Кочо Рацин“ – Титов Велес (1947)¹² и други. Меѓутоа, за да се поттикне интересот за културата на помладите генерации, биле формирани и културно-просветни друштва (натаму: КПД) низ повеќе околии на Македонија (Кратовска, Скопска, Битолска, Прилепска, Св. Николска, Криво Паланечка, Титовелешка, Ресенска, Струшка, Демир Хисарска, Штипска, Беровска, Гевгелиска, Струмичка, Кумановска, Кочанска и Тетовска околија).¹³ Во контекст на нашот интерес, значајно е да напоменеме дека покрај овие музичко културно-уметнички организации, биле формирани и музичко културно-уметнички манифестации т.н фестивали, коишто давале значаен придонес во запознавањето, негувањето и зачувувањето на фолклорното наследство и богатство, како значаен дел од културната историја на Македонија.

Во таа смисла, на 3 мај 1947 година, од страна на Министерството за просвета, Одделение за култура и уметност – Скопје, било донесено решение за организирање на *Фестивалите на народни игри и песни во Битола – за западна Македонија и во Штип – за источна Македонија*.¹⁴ Се одржуvalе за време на државниот

³ Во следната 1946 година, било преименувано во КУД „Орце Николов“ – по името на народниот херој Јордан Николов-Орце (*Орце Николов – ансамбл за народни игри и песни* (Скопје: Ирис-С Скопје, 2002), страните не се пагинирани).

⁴ (Еттар) Поповски, „Една деценија културно-уметничка работа: разговор со Данче Шиндиловски, иницијатор за оснивање на КУД „Борка Левата“ во Прилеп“. *Нова Македонија*, бр. 3506, 1 март 1956, 4.

⁵ Миодраг Арсовски-Болто, *Културно-уметничко друштво „Панче Пешев“ Куманово* (Куманово: КУД „Панче Пешев“: Просвета, 1996), 15.

⁶ Катерина Цветаноска, *Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рацин“* (Скопје: Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рацин“, 2001), 411.

⁷ Бранислав Светозаревиќ-Покорни, *Културно пулсирање низ времето (1922-1947-2017)* (Тетово: Здружение за култура и уметност „Иљо Антески-Смок, 2017), 76.

⁸ Sulejman Borova, *Një jetë me Shoqërinë "Liman Kaba" të Dibrës* (New York, 2017), 15.

⁹ К. Д., „Од работата на младинското културно-уметничко друштво „Благоја Шошолчев“ од Скопје“. *Нова Македонија*, бр. 2030, 5 јули 1951, 2.

¹⁰ 50 vjet Emin Duraku 1948-1998 (Nga Shoqëria artistike deri në Ansambël të këngëvë dhe valleve popullorë) (Shkup, 1998), 7

¹¹ Н. К., „Кратки културни вести. *Нова Македонија*, бр. 1916, 4 март 1951, 2.

¹² „КУД „Кочо Рацин“ ја прослави петгодишнината од своето постоење“. *Нова Македонија*, бр. 2241, 21 февруари 1952, 3.

¹³ Диденко, *Развојот и дејноста*, 117.

¹⁴ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Решение за организирање на фестивали на народни игри и песни во НРМ и формирање Главен одбор и главно раководство на фестивалите, к. 0037, а.е. 0003, 4.

празник - 11 октомври, познат како Денот на народното востание во Македонија¹⁵ и затоа биле наречени *Октомвриските фестивали на народни игри и песни*.

За нивно успешно спроведување, најпрво бил формиран Главен Одбор во Скопје, како главен раководен орган на фестивалите во Битола и Штип, составен од македонски писатели, композитори, уметници и други културни дејци.¹⁶ Подоцна, биле формирани и одделни одбори за уредување на фестивалите, во кои биле вклучени културни работници и претставници на масовите организации. Пред овие фестивалски одбори, како основна задача бил поставен изборот на најдобрите игроорни и пејачки групи, соло пејачи и свирачи на народни инструменти, за чија цел биле организирани предфестивалски смотри на кои се избирале најдобрите за учесници на фестивалите.¹⁷ Во тој контекст, на 14 и 15 септември биле организирани предфестивалски смотри во Битола – за западна Македонија (Гевгелија, Крушево, Македонски Брод, Кичево, Неготино, Кавадарци, Дебар, Лазарополе, Галичник, Тетово, Ростуша, Белчиште, Охрид, Вевчани, Струга, Ресен, Битола, Маково, Прилеп, с. Дуње, Гостивар, Теарце и с. Слепче (Демирхисарско). На 21 и 22 септември биле организирани предфестивалските смотри во Штип – за источна Македонија (Штип, Злетово, Кратово, Крива Паланка, Кочани, Берово, Делчево, Пехчево, Титов Велес, Богомила, Валандово, Дојран, Струмица, Радовиш, Маџари – скопска околија, Драчево – скопска околија, Ѓорче Петров, Куманово и Св. Николе), а во периодот од 22 до 30 септември биле одржани смотрите на Градските хорови.¹⁸ Потребно е да се напомене дека овие смотри ја разгорувале желбата, ентузијазмот и натпреварувачкиот дух, не само на македонските игроорни и пејачки групи, соло пејачи и свирачи на народни инструменти, туку и на припадниците на другите етнички заедници.¹⁹

Од многубројните учесници на предфестивалските смотри, за фестивалот во Битола биле избрани 124 игроорни и пејачки групи, хорови, соло пејачи и свирачи на народни инструменти, од кои 77 биле македонски, 31 албански, 4 тур-

¹⁵ Законот за прогласување на Денот на народното востание во Македонија за народен празник е донесен на заседанието на Президиумот на народното собрание на Македонија, одржано на 8 септември 1945 година (Закон за прогласување на денот на народното востание во Македонија за народен празник, *Службен весник на федерална Македонија*, бр. 20/45, 1 октомври 1945, 119).

¹⁶ Данчо Зографски, „Октомвриските фестивали во Битола и Штип“. *Нов ден: списание за уметност наука и општествени прашања*, бр.7, Скопје (1947), 42.

¹⁷ Зографски, „Октомвриските фестивали во Битола и Штип“, 42-43.

¹⁸ ДАРСМ. ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), *Материјали од одржани фестивали во Штип и Битола во периодот од 14 до 30 септември и 1 октомври 1947 година и тоа: план на смотрите*, к. 0037, а.е 0045, 192-193 и „Смотра на играорските и пеачки групи, на хорови и соло играчи, пеачи и свирачи на народни инструменти, што се пријавија да учествуваат на фестивалите во Битола и Штип“. *Нова Македонија*, бр.828, 7 септември 1947, 6.

¹⁹ „Предфестивалските смотри во Западна Македонија“. *Нова Македонија*, бр. 837, 18 септември, 6.

ски, 9 ромски, 1 влашко и 2 мешани (македонско-албански). За фестивалот во Штип биле избрани 132 учесници, од кои 108 биле македонски, 7 албански, 9 турски и 8 ромски.²⁰ Тие, за времетраење на фестивалите (од 9 до 11 октомври), се натпреварувале на фестивалската сцена во Битола и Штип, по што биле наградувани во три категории: а) Наградени учесници од прва категорија; б) Наградени учесници од втора категорија и в) Пофалници за учесниците од трета категорија (сите оние коишто не биле наградени со првите три награди).²¹

По завршувањето на Октомвриските фестивали во Битола и Штип, покрај позитивните придобивки од нивното одржување како: можноста за слободно претставување на автентичното фолклорно творештво во современата македонска држава; обединувањето на културно-просветниот живот во градските и руралните средини; поставувањето на основа за создавање на културни институции за проучување на фолклорното творештво и националната култура во Македонија и др., во нивната подготвока и реализација се појавиле одредени организациски недостатоци. Тие во најголема мера се однесувале на работата на Главниот одбор кој од самиот почеток немал јасни гледишта за подготовката и обемот на фестивалите, формирање на пододборите и др., што придонело целата нивна организација да биде несистематска и непланска.²²

Меѓутоа, покрај нив се појавиле и одредени „идејно-политички недостатоци“ кои според, Коле Чашуле²³ се особено важни. Затоа тој рекол: „*Некои стапии, па дури и извештаи на комисиите за околијските смотри ја содржат по-*

²⁰ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Прегледи за бројот на играорните и пејачките групи, соло пејачите и свирачите на народни песни и инструменти, к. оо37, а.е. оо45, 188.

²¹ Види во: Лазо Каровски, „Свечена прослава на народниот празник 11 октомври во нашата Народна Република. Само под условите на народна власт нашиот народ можеше така брзо и видно да ги разгрне своите творечки сили и да ја манифестира својата богата култура“. *Нова Македонија*, бр. 858, 12 октомври 1947, 2 и В. А., „Да го изнајдеме, запазиме и понатаму развиеме нашето народно богатство“. *Нова Македонија*, бр. 858, 12 октомври 1947, 3.

²² Коле Чашуле, „Октомвриските фестивали на народни песни и игри – голема културна политичка манифестација на нашиот народ“, *Нов ден: списание за уметност наука и општествени прашања*, бр.1-2, Скопје (1948), 82.

²³ Коле Чашуле (Прилеп, 1921 – Скопје, 2009) – раскажувач, романсиер, драмски писател, публицист и дипломат. Бил учесник во подготовката и кревањето на Антифашистичкото востание од 11 октомври 1941 година, а подоцна бил учесник и во Народноослободителната војна (1941-1944). По ослободувањето на земјата бил на разни функции во општествениот живот: директор на Радио Скопје, директор на Драмата на МНТ, главен и одговорен уредник на списанието „Разгледи“, југословенски конзулат во Канада и амбасадор на СФРЈ во Боливија, Перу и во Бразил. Од 1947 година бил член на Друштвото на писателите во Македонија (ДПМ), а од 2003 година бил почесен член на Македонската академија на науките и уметностите (Паскал Гилевски, „Чашуле Коле“, Македонска енциклопедија, т. 2, гл. ред. Блаже Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2009), 1617)

ставката за идеализирање и надценуењето на народното творештво воопшто и примитивните елементи во фолклорот посебно. Ова становиште го карактеризира некритичниот однос спрема народното творештво, и готовноста сé што е создадено од народот, независно од определените степени на опиштественото развитие, независно од неизбежните примитивизми, да се прими како највисок израз на народното творештво и да се издигне до степен на идеализација. Застапниците на ова становиште од своите статии и написи пледираа воглавно на тоа народното творештво да не се гиба, во смисол да не се подвргнуе на критична анализа, од него да не се лачат застарените и примитивни форми, за тоа што сето тоа к'е значело повреда на животото тело на народното творештво“.²⁴ Ценејќи дека таквите гледишта не биле правилни, тој во продолжение вели: „Не затоа што примитивните форми, поедините неуметнички и до извесен степен вулгарни елементи не претставуваат жива целина, живо тело со останатите високи уметнички достигања во народното творештво, ами претставуваат туѓи елементи, рани на телото на народното творештво. Тие, во никој случај не можат да бидат белег за животната и творешка снага на нашиот народ, ами, до колку веќе постоат, можат да бидат само и едино историографски материјал“.²⁵

К. Чашуле сметал дека овие гледишта имале одраз и во практиката, односно дека учесниците се претставувале со стихијно стилизирани игри што довело до „обезличување на македонската народна игра, внесувајќи вештачки елементи“.²⁶ Резултатот на таквиот однос спрема народното творештво, особено бил забележлив на фестивалот во Штип, каде „лирската и епската песна, мелодиски и ритмички богата, обилна и високо уметнички изразена, била потисната и засенчана од едногласните мелодиски и ритмички песни“.²⁷

Согледувањето на придобивките и недостатоците согласно тогашните општествено политички перспективи, не довело до укинување на Октомвриските фестивали на народни игри и песни во Битола и Штип, како што е наведено во истражувањата на авторите: К. Танчевски,²⁸ В. Соклевски²⁹ и Љ. Стефановска.³⁰

²⁴ Чашуле. „Октомвриските фестивали на народни песни и игри“, 80-81.

²⁵ Чашуле, „Октомвриските фестивали на народни песни и игри“, 81.

²⁶ Чашуле, „Октомвриските фестивали на народни песни и игри“, 82.

²⁷ Чашуле, „Октомвриските фестивали на народни песни и игри“, 81.

²⁸ Кирил Танчевски, *25 години државен фестивал на народни игри и песни „Илинденски денови“ Битола 1971-1995* (Битола: Установа за народна култура „Илинденски денови“, 1995), 8.

²⁹ Валентин Соклевски, *“40 години традиција“: Републички фестивал на народни игри и песни „Илинденски денови“* (Битола: НУ Центар за култура, 2010), 8.

³⁰ Јупка Стефановска, „47 години републички фестивал на народни игри и песни „Илинденски денови“ – Битола (1971-2018)“, Годишен зборник, год. V, бр. 5, гл. уред. Антонијо Китановски (Штип: Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, 2000), 125.

Напротив, тргнувајќи од помислата дека за првпат по Втората светска војна, македонскиот народ и етничките заедници во Македонија имале можност на фестивалската сцена слободно да го прикажат фолклорното творештво, како наше трајно духовно уметничко наследство и незбришливо сведоштво на сопствениот национален и културен идентитет,³¹ од страна на бирото на Централниот комитет на Комунистичка партија на Македонија (понатаму: ЦК КПМ), на 27 февруари 1948 година, била донесена одлука за нивно пренасочување. Поточно, се одлучило, во месец октомври следната 1948 година, фестивалот да се одржува во Скопје.³²

За успешно спроведување на *Октомврискот фестивал во Скопје*, исто така бил формиран Главен Одбор, како главен раководен орган на фестивалот, кој излекувајќи поука од претходната организација на фестивалите во Битола и Штип, настапил со појасни гледишта за подготовката и реализацијата на фестивалот. Затоа, за да се одбегнат „идејно-политичките недостатоци“, пред одржувањето на фестивалот од негова страна бил расписан конкурс, на кој биле истакнати можностите за натпревар на културно-просветните друштва за: а) Најдобра стилизација на народни игри; б) Најдобри композиции од народни песни за хор и соло пеење и за в) Најдобра композиција во форма на марш со текст и со содржина од Народно-ослободителната борба или од обновата. Крајниот рок за пријавување на композициите бил 15 мај, а за стилизација на народните игри бил 1 јуни 1948 година. За сите овие композиции, се предвидувале парични награди: а) За стилизирани народни игри: I награда - 15 000 динари; II награда – 12 000 динари и III награда – 10 000 динари; б) Композиции за хор или соло пеење: I награда - 10 000 динари; II награда – 8 000 динари и III награда – 5 000 динари и в) Композиции во маршова форма: I награда - 10 000 динари; II награда – 8 000 динари и III награда – 5 000 динари.³³

Потоа, биле формирани и пододбори при сојузите на културно-просветните друштва, во состав од: претседател, секретар и одговорни членови по секции-те за: 1) Агитација и пропаганда – одговорна за надгледување на целокупниот агитационо-пропаганден материјал, којшто го добивала од Главниот одбор во Скопје; за организирање на предавања со дискусији на Народниот универзитет, на теми поврзани со македонскиот фолклор и подготовките на фестивалот; да ја

³¹ Танец 50 години амблем на македонската култура и уметност, гл. уред. Бошко Тренески (Скопје, Ансамбл за народни игри и песни на Македонија „Танец“, 1999), 17.

³² ДАРСМ, ф. 427, ЦК на КПМ/СКМ од основање до I-от Конгрес, *Записници од состаноците на полит-бирото на ЦК КПМ од 1946 до 1948 година (до I конгрес на КПМ) седница на бирото одржана на 27. II. 1948 година со прилози: Записник бр.3, к. 0001, а.е.0075, 106.*

³³ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Конкурс за стилизирани народни игри и композиции, к. 0036, а. е.0047, 355.

контролира работата во кината за пропагирање на фестивалот (прожектирање на дијапозитиви); како и да иницира и организира објавување на статии и до-писки во локалните листови за подготовките на фестивалот во градските и руралните околии;³⁴ 2) Игроорни групи – да организира истроорни групи при културно-просветните друштва, во сите оние градски и рурални средини каде што не постојат; за собирање и правилно изучување на ората карактеристични за одредено градско или рурално подрачје, и за водење на евидентен список за изведенниот репертоар и за бројот на играчи (машки, женски) во групите;³⁵ 3) Пејачки групи и хорови – ја имале истата одговорност како и секцијата за истроорни групи; 4) Соло пејачи и свирачи – одговорна за прибирање на сите проучени пејачи и свирачи од околиите и за нивно активно учество на фестивалите и за водење на евидентен список со назначување на нивните основни информации: име, презиме и возраст;³⁶ 5) Техничка и финансиска работа – одговорна за работата и техничките потреби на сите секции; 6) Подготвување на младинска смотра – во координација со другите секции била одговорна за составување на програма и одредување на место за одржување на Младинска смотра во градот, по повод одбележување на државниот празник – Илинден;³⁷ 7) Прибирање на фолклор – одговорна за прибирање на лица (учители, професори, студенти и др.), за собирање и бележење на песните, приказните и гатанките од градските и руралните средини, коишто биле изведени пред и за време на Младинската смотра и 8) Статистика и евиденција – одговорна за водење на евидентни списоци за: бројот на пејачките и истроорните групи, соло пејачи и свирачи на народни инструменти од градските и руралните околии, за нивниот репертоар, како и за бројот на одржани приредби во околиите до нивното учество на Младинската смотра.³⁸

Откако завршиле подготовките за фестивалот, се пристапило и кон негова реализација, по што, бил одржан на 11 октомври 1948 година. На фестивалската сцена покрај настапите на македонските истроорни и пејачки групи, соло пејачи и свирачи на народни инструменти, забележителни биле и настапите на припадниците на другите етнички заедници. Во таа смисла, на фестивалот учество земале: македонски хорови кои се натпреварувале во - I категорија: 9 хора со 710 учесници; II категорија: 7 хора со 359 учесници и III категорија: 14 хора со 699

³⁴ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Упатства за организирањето и работата на Октомврискот фестивал во Скопје и формирање градски и селски околиски пододбори, к. 0036, а.е. 0047, 350.

³⁵ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Упатства..., к. 0036, а.е. 0047, 350-351.

³⁶ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Упатства..., к. 0036, а.е. 0047, 351.

³⁷ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Упатства..., к. 0036, а.е. 0047, 351-352.

³⁸ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Упатства..., к. 0036, а.е. 0047, 352-353.

учесници; турски хорови - III категорија: 2 хора со 60 учесника и албански хорови - III категорија: 1 хор со 30 учесника; 33 македонски пејачки групи со 328 учесници; 4 турски пејачки групи со 28 учесника; 4 албански пеачки групи со 18 учесника и по една ромска и влашка пејачка група со по 10 учесника; 50 македонски соло пејачи; 7 турски соло пејачи; 7 албански соло пејачи; 3 ромски соло пејачи и еден влашки соло пејач.³⁹ Исто така учество земале и игроорните групи од: с. Гајре; с. Милетино; с. Жилче; с. Дебреше (мешовито македонско-албанска игроорна група); с. Брвенице;⁴⁰ с. Чегране; с. Волковија; с. Челопек (албанска и женска македонска игроорна група); с. Ларце; Дебар (машка албанска и женска македонска игроорна група); с. Јеловјане; с. Радиовце; с. Лазарополе, с. Галичник и др.⁴¹

Предизвиците за поставување на посистематска фестивалска организира-ност, придонеле за сите учесници на фестивалот да има пропишани пропозиции, според кои тие требало да се натпреваруваат. Така на пример: сите хорови за време на фестивалот земале учество со 4 песни, од кои едната била задолжителна и била одредена од Главниот одбор. Втората била по избор од предложениите 10 песни и останатите две песни биле по избор, од коишто едната требало да биде од македонската литература. Исто така учесниците биле поделени да се натпреваруваат во неколку категории, по што мешаниот хорови на синдикалните, фронтовските и на другите КУД-ва се натпреварувале во три категории, а машките, женските и хоровите на младинските КУД-ва во две категории.⁴² Пона-татму, во категории се натпреварувале и другите учесници: музичките ансамбли (хор и оркестар), се натпреварувале во одделна категорија со програма компо-нирана за ансамбл; селските пејачки групи (машки, женски и мешани), во две категории; соло пејачите, дуетити, триата и квартетите во една категорија; пого-лемите инструментални состави во посебна категорија и игроорните групи во шест категории: I) за стилизирани народни ора; II) за фигуративни обработени народни ора; III) за оригинални-автентични народни ора; IV) за ора што прика-жуваат битови слики; V) за забавни народни игри и VI) за соло и групни – сим-болични игри).⁴³

По завршувањето на *Октомврискот фестивал во Скопје*, било констати-рано неговото успешно спроведување и реализирање, за што потврда претставу-

³⁹ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Податоци за хоровите од македонски, турски и албански пејачки групи, учесници на фестивалот одржан на 11 октомври 1948 година во Скопје, к. 0036, а.е. 0047, 357.

⁴⁰ Денешно с. Брвеница, Тетовско.

⁴¹ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Список на хоровите, игроорните и пејач-ките групи учесници на фестивалот, к. 0036, а.е.0047, 358.

⁴² ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Упатства..., к. 0036, а.е. 0047, 353.

⁴³ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Упатства..., к. 0036, а.е. 0047, 353-354.

ва започнатата организација за негово одржување и во следната 1949 година. На состанокот, одржан на 20 септември 1949 година, од страна на Одборот за организање на фестивалот, била согледувана неговата организациска поставеност и неговата улога во зачувувањето, негувањето и афирмацијата на фолклорното творештво, како значаен дел од културната историја на Македонија. За таа цел, во наредната година се предвидувало да се направат одредени промени во него-виот програмски концепт и организација: да се намали бројот на учесници, но да се зголеми квалитетот на нивните интерпретации; да се организираат настапите на учесниците по денови; да се менуваат одредени членови на комисиите и сл.⁴⁴ За успешното справување на раководните тела, со предизвиците на фестивалот, ни говори и Годишниот извештај на Одделението за култура и уметност за 1948 година, според кој се констатирало дека работата на секциите била со-лидна, бидејќи врз основа на нивните евидентни списоци од фестивалот, се направил целосен увид во бројноста на КУД-ва, за кои дотогаш се немало никаква претстава. Исто така, се утврдило и дека до месец октомври 1948 година биле формирани 304⁴⁵ КПД-ва.⁴⁶

Врз основа на наведените изворни податоци, добиваме сознанија за *Првиот октомвриски фестивал*, одржан во Скопје, кој подоцна бил именуван и како „Републикански фестивал“. Според програмскиот концепт, со одредени измени, тој се надоврзувал на *Октомвриските фестивали на народни игри и песни во Битола и Штип*. Всушност, фестивалот од една страна ја потврдувал потребата за опстојување, континуитет и развој на народната култура и традиционалните вредности, бидејќи кај учесниците ја поттикнувал желбата и потребата за собирање, регистрирање, негување и афирмирање на фолклорното народно творештво. Од друга страна пак, соочувајќи се со предизвиците пред него, тој во понатамошниот континуитет на одржување, ја потврдил својата валоризација како фестивал, бидејќи не само што не дозволил згаснување на фолклорната традиција, по која нашата земја е позната ширум светот, туку и го забрзал процесот за создавање на културните институции во Македонија, за проучување на националната култура и фолклорното творештво.

⁴⁴ ДАРСМ, ф. 427, ЦК КПМ управа за агитација и пропаганда, Записник од состанокот на Одборот за организирање на републички фестивал на 11 октомври 1949 година, одржан во ЦК КПМ – Управа за пропаганда и агитација на 20.IX.1949, к. оо38, а.е. оо42, 176.

⁴⁵ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Извештаи за работата на Одделението за култура и уметност за 1948 година (забелешка: Две верзии на извештајот), к. оо37, а.е. оо30, 60.

⁴⁶ Повеќе информации за културно-просветните друштва, формирани на територијата на Народна Република Македонија (именување, место на формирање, преку кои секции дејствувајат), види во: Диденко, *Развојот и дејноста*, 97- 116.

Литература:

Необјавени архиски материјали

ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), к. 0036; к. 0037.

ДАРСМ, ф. 427, ЦК на КПМ/СКМ од основање до I-от Конгрес, , к. 0001.

ДАРСМ, ф. 427, ЦК КПМ управа за агитација и пропаганда, к. 0038.

Монографии и статии

А. В., „Да го изнајдеме, запазиме и понатаму развиеме нашето народно богатство“. *Нова Македонија*, бр. 858, 12 октомври 1947, 2-3.

Арсовски-Болто, Миодраг, *Културно-уметничко друштво „Панче Пешев“ Куманово* (Куманово: КУД „Панче Пешев“, Просвета, 1996).

Гилевски Паскал, „Чашуле Коле“, *Македонска енциклопедија*, т. 2, гл. ред. Блаже Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2009), 1617.

Диденко Наташа, *Развојот и дејноста на музичките културно-уметнички организации и манифестиации во Македонија*, *Музички културно-уметнички организации*, т.1 (Скопје: Дирекција за култура и уметност, 2019).

Д. К., „Од работата на младинското културно-уметничко друштво „Благоја Шошолчев“ од Скопје“. *Нова Македонија*, бр. 2030, 5 јули 1951, 2.

Закон за прогласување на денот на народното востание во Македонија за народен празник, *Службен весник на федерална Македонија*, бр. 20/45, 1 октомври 1945, 119.

Зографски Данчо, „Октомвриските фестивали во Битола и Штип“. *Нов ден: списание за уметност наука и општествени прашања*, бр.7, Скопје (1947), 42-50.

Каровски Лазо, „Свечена прослава на народниот празник 11 октомври во нашата Народна Република. Само под условите на народна власт нашиот народ можеше така брзо и видно да ги разгрне своите творечки сили и да ја манифестира својата богата култура“. *Нова Македонија*, бр. 858, 12 октомври 1947, 1-2.

К. Н., „Кратки културни вести. *Нова Македонија*, бр. 1916, 4 март 1951, 2.

„КУД „Кочо Рацин“ ја прослави петгодишнината од своето постоење“. *Нова Македонија*, бр. 2241, 21 февруари 1952, 3.

Орце Николов – ансамбл за народни игри и песни (Скопје: Ирис-С-Скопје, 2002), страните не се пагинирани.

50 vjet Emin Duraku 1948-1998 (Nga Shoqëria artistike deri në Ansambël të këngëvë dhe valleve popullore) (Shkup, 1998).

Поповски П(етар), „Една деценија културно-уметничка работа: разговор со Данче Шиндиловски, иницијатор за оснивање на КУД „Борка Левата“ во Прилеп“. *Нова Македонија*, бр. 3506, 1 март 1956, 4.

Предфестивалските смотри во Западна Македонија“. *Нова Македонија*, бр. 837, 18 септември, 6.

- Светозаревиќ-Покорни Бранислав, *Културно пулсирање низ времето (1922-1947-2017)* (Тетово: Здружение за култура и уметност „Иљо Антески-Смок, 2017).
- „Смотра на играорските и пеачки групи, на хорови и соло играчи, пеачи и свирачи на народни инструменти, што се пријавија да учествуваат на фестивалите во Битола и Штип“. *Нова Македонија*, бр.828, 7 септември 1947, 6.
- Соклевски Валентин, “*40 години традиција: Републички фестивал на народни игри и песни „Илинденски денови“*“ (Битола: НУ Центар за култура, 2010).
- Стефановска Љупка. „*47 години републички фестивал на народни игри и песни „Илинденски денови“ – Битола (1971-2018)“*, Годишен зборник, год. V, бр. 5, гл. уред. Антонијо Китановски (Штип: Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, 2000), 125-129.
- Танчевски Кирил, *25 години државен фестивал на народни игри и песни „Илинденски денови“ Битола 1971-1995* (Битола: Установа за народна култура „Илинденски денови“, 1995).
- Танец 50 години амблем на македонската култура и уметност*, гл. уред. Бошко Тренески (Скопје, Ансамбл за народи игри и песни на Македонија „Танец“, 1999).
- Тодорчевска Јелица, *Сто македонски години: 1903 – 2003: енциклопедиски лексикон*, ред. Јован Павловски (Скопје: МИ-АН, 2004), 395.
- Цветаноска Катерина, *Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рачин“* (Скопје: Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рачин“, 2001).
- Чашуле Коле, „*Октомвриските фестивали на народни песни и игри – голема културна политичка манифестација на нашиот народ.“*, *Нов ден: списание за уметност наука и општествени прашања*, бр.1-2, Скопје (1948), 76-82.

НАУЧНИ ТРУДОВИ/ARTICLES

УДК: 321.74:[316.7:159.953.2(497.1)

304.4:321.74(497.7:497.1)

Драгица ПОПОВСКА
ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ПОЛИТИКИ НА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА НА ПРОСТОРОТ ВО МАКЕДОНИЈА ВО ЈУГОСЛОВЕНСКИОТ СОЦИЈАЛИЗАМ

Abstract: *The paper focuses on the policies of conceptualization of space in Macedonia, in the Yugoslav context of existence. The presented material provides insight into various bearers of symbols in the public sphere that contribute to the visualization of the Macedonian society or the Macedonian culture in the public space. The analysis includes: names of streets, squares, working organizations, monumental topography, etc. which participate in the process of collective memorization and reveal the determinants on which the conceptions of the Macedonian nation in Yugoslav socialism are built.*

Key words: *collective memory, bearers of symbols, Macedonian society, Yugoslav context*

Крајот на Втората светска војна ја означи победата над националсоцијализмот и фашизмот, а политичките, идеолошките и воените резултати влијаеа на геополитичките односи, воспоставувајќи нов општествен поредок и нови општествоно-политички консталации на светско ниво. Во овие историски околности беше формирана новата југословенска држава (ДФЈ / НРЈ / СФРЈ), која се легитимираше како народна република на поврзани национални заедници, кои се рамноправни меѓу себе. Во нејзиниот состав партиципираше и (ДФ / НР / СР) Македонија, чие создавање беше толкувано како конечно остварување на сонот на македонскиот народ за сопствена држава.

Воената победа на партизаните предводени од Тито, а со тоа и политичката победа на КПЈ, беа и се легитимираа како дел од победничките антифашистички сили. Тоа ѝ овозможи на Партијата да земе активна улога во изградбата на државата и формирањето на новата општествена свест. Во оваа насока сите слабости на претходниот систем, вклучувајќи ја и нерамноправноста на наро-

дите, беа користени како контрастна вредносна заднина на конкретното време, односно при изградбата на новата држава. Имено, наспроти некогашните национални идеологии, државата градеше идеологија на братство и единство, и тоа преку културните, општествените и политичките институции. Политичката стратегија пак, заснована на образецот на класната борба против буржазијата, прокламираше бескласна пролетерска држава која има форма на народна република.¹

Политиките, стратегиите и идеологијата на КПЈ најдоа свој одраз и во концептуализацијата на просторот, односно во колективното меморирање и изградбата на општествениот идентитет. Користејќи различни *носители на симболи*² во секојдневниот живот, југословенската федерација настојуваше да го обликува општеството во согласност со својата идеологија, односно со својот поглед на свет. Ваквите јавни симболи, во конкретниот период, меѓу другото имаат и „функција на идеологизирање на секојдневието“. Тие овозможуваат ознаките на поредокот да станат видливи во различни сегменти на општествениот живот, што ќе придонесе кон нормализација и легитимизација на „вредностите и на системите на кои асоцираат поединечните знакови кои се промовираат“.³ Новиот политички речник, новите метафори и сл. ознаки на воспоставување на *легитимен јазик* во јавната сфера се видливи и во Македонија, се разбира со вклучување на локални содржини, односно теми карактеристични за македонската национална култура.

Во оваа смисла истражувањето е насочено кон политиките на концептуализација на просторот во Македонија, во југословенскиот контекст на опстојување. Презентираниот материјал во овој труд дава увид во различни *носители на симболи* во јавната сфера кои придонесуваат за визуелизација на македонското општество или македонската култура во јавниот простор. Значи, *носителите на симболи* ги набљудувам како алатка преку која се врши трансмисија на симболички пораки во контекст на вредностите, формулирани на национално/етничко и политичко ниво во македонскиот општествен простор, во конкретното време. Анализата вклучува повеќе носители на симболи: имиња на улици, плоштади, работни организации, споменична топографија и сл. кои учествуваат во процесот на колективното меморирање и ги откриваат детерминантите врз

¹ Види повеќе во: Ivo Komšić, „Komunizam i nacionalna svijest na kraju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji“, *Kultura sećanja: 1945. Povjesni lomovi i savladavanje prošlosti*. (Zagreb: Biblioteka Srednji put, Disput, 2009), 29-36.

² За симболите и носителите на симболите во јавниот живот види: Maoz Azaryahu, Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemski pristup istraživanju. *Etnološka tribina* 22, Vol. 29. (Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta, 1999), 255-267.

³ Srđan Radović, *Grad kao tekst*. (Beograd: Biblioteka XX vek, 2013), 48.

кои се градат концепциите на нацијата во Македонија во југословенскиот социјализам.

*

Продукцијата во просторот овозможува да се конструираат шеми на перцепција, благодарение на сеприсутноста на *легитимниот јазик* во општествени рамки. Всушност, научните истражувања во областа на социјалната продукција во просторот покажуваат дека неутрални зборови не постојат. Напротив, стратегиите на градење на заедништво претпоставуваат воспоставување на *еден јазик* кој треба да има симболичен ефект на евентуалните недоразбирања помеѓу заедниците, но исто така и да го спречат евентуалниот отпор на поединците кон промовираниот дискурс во јавната сфера.⁴

За да го постигне претходно описаното, односно за да ја обезбеди хомогенизацијата на различното население, политичката гарнитура во некогашната држава одредува збир на теми за кои ќе се зборува, а потоа преку институциите наметнува нивна генерална кодификација.⁵ На тој начин овие теми добиваат статус на повеќе или помалку познати и признати дискурси во пошироката општествена сфера. Главен акцент во овој контекст е ставен на НОБ и Револуцијата, култот кон Тито и „братството и единството“. Политичката валоризација и експлоатација на овие теми станува силна алатка во мобилизацијата на различното население околу комунистичката идеологија и нејзиното јакнење во општествени рамки. Во оваа смисла, особено значајна е улогата на различните *носители на симболи* во јавниот простор.

Анализата на топонимијата, како и на споменичната иконографија во Македонија, како дел од некогашната југословенска федерација покажува дека преку имињата на улиците, плоштадите, работните организации, спомениците и сл. државата настојувала да профилира културно наследство, кое било универзално за целата територија на Југославија. Ова е сосема јасно кога ќе ја видиме бројноста на симболичките манифестации во просторот поврзани со конкретните теми.

⁴ Види повеќе во: Pierre Bourdieu, *Language & Symbolic Power*, edited and introduced by John B. Thompson, translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. (Polity PRESS, 1991).

⁵ Клучниот идеен триаголник кој е граден во текот на 1950 тите години го сочинуваат: самоуправувањето, неврзаноста и општонародната одбрана, кои се следени од атрибутите на самата држава: идејата за братство и единство, сфаќањето на работничката класа како како субјект на југословенската (и светската) револуција, владеењето на Комунистичката партија (КПЈ, СКЈ), култот кон Јосип Броз Тито и култот кон партизанската борба (НОБ). (Ivan Kovačević, „Jugoslovensko kulturno nasleđe – od jugoslovenske ideje do jugonostalgije“. *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, Zbornik radova sa naučnog skupa: Okviri konstruisanja jugoslovenskog kulturnog nasleđa, ur. Ivan Kovačević. (Beograd: Srpski genealoški centar, 2012), 18).

Дискурсот за НОБ, во рамките на југословенското, а во таа смисла и македонското општество, од една страна го експонира својот ослободувачки и антифашистички карактер, а од друга ја претставува Револуцијата. Во овој контекст, официјалната политика на меморија, која континуирано се гради од Комунистичката партија, има за цел да ги потсети луѓето на антифашистичката борба спроведена од страна на партизаните, како заедничка борба на сите народи што ја чинат федерацијата и да создаде нова политичка цел во духот на социјализмот. Борбата против непријателот, како странскиот така и домашниот, претставува широка основа за мобилизација и за јакнење на народноослободителниот отпор, а нејзината политичка валоризација има изразито социјалистичко/комунистичко усмерување. Истражувањето на научната литература од тој период во Македонија покажува огромен број на објавени историографски, фолклорни, литературни и др. монографии и прилози со тематика – НОБ и социјалистичката револуција.⁶ Оваа тематика се јавува и како основа за создавање на филмови, уметнички дела и т.н., што има свое влијание на дифузијата на темата во секојдневниот дискурс на населението. Што се однесува на споменичната иконосфера, инскрипцијата на оваа тема зазема широки размери. Спомениците и спомен-обележјата поврзани со НОБ и Револуцијата се подигнувани низ цела Македонија: „Могила на непобедените“ во Прилеп, „Сила, Слава и Победа“, „Ослободители на Скопје“, „Споменик на паднатите за слобода“ во Скопје, „Споменик на Народноослободителната борба“ во Тетово, „Споменик на Народната Револуција“ во Куманово, „Споменик на загинатите борци“ на повеќе места: во Скопје, во Дебар, во Вруток, во Бrvеница, во Битола, во Железнец, во Белчишта, во Делчево, во Крива Паланка, во Македонски Брод, во Свети Николе, „Споменик на Револуцијата“ во Струмица и т.н.⁷ Анализата на уличната номенклатура во конкретниот период исто така покажува широка застапеност, односно комеморација на личности и настани поврзани со НОБ и Револуцијата: „Ужичка Република“, „Динара“, „Неретва“, „Бошко Буха“, „Вељко Влаховиќ“, „Моша Пијаде“, „Црвена армија“, „Октомвриската револуција“, „ЈНА“ и т.н. Како што може да се види, во социјалната продукција на просторот во Македонија учествуваат имиња и настани кои се поврзани со поширокиот југословенски контекст, односно конотираат југословенски / социјалистички предзнак. Во именувањето на улиците како зна-

⁶ На ниво на цела Југославија на полето на историографијата до 1965 година во Југославија се објавени преку 3000 монографии и прилози за НОБ и за социјалистичката револуција, а до крајот на осумдесетите тој број е утростручен. Споменикот, 37. И во областа на филмот од 1947-1990 година се снимени вкупно 250 филмови, посветени на НОБ. (Zundhausen 2008, 380-381, според: Gorдана Ђериќ, „Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslovenski slučaj“. *Kultura sećanja: 1945. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*. Zagreb: Biblioteka Srednji put, Disput, 2009), 89.

⁷ Види повеќе во: Ѓорѓи Трајковски, *Преглед на спомениците и спомен-обележјата во СР Македонија*. (Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата, 1986).

чајни простори за впишување историја не се изоставени ниту личностите и настаниите кои се директно поврзани со македонската национална историја: „5-та прилепска бригада“, „Борка Талески“, „Васил Главинов“, „Стив Наумов“, „Прохор Пчински“ и т.н. Ваквата комеморација на личности и поими што политичката идеологија ги смета за важни, овозможува да се воздигнат заедничките вредности, токму преку глорификација на Народноослободителната борба и на борецот – партизан како учесник во неа.⁸

Комеморацијата на личности преку именување на јавни простори или установи, како и подигнување на споменични обележја во нивна чест, не служи само за пригодно сеќавање на тие личности, туку служи и како средство за конструкција на идентитетот на населението на тој означен простор. Ова е особено изразено при меморијализација на политичари и национални лидери.⁹ Во овој контекст, еден од главните маркери на идентитетот на новата југословенска држава е личноста на нејзиниот претседател и водач – Јосип Броз Тито. Ликот на Тито, со создавањето на неговиот култ по војната, станува идеолошки симбол кој добива свое место во поширокиот официјален дискурс на Југославија, вклучувајќи ја и инкорпорацијата во јавниот простор. Колку бил значаен овој симбол во Македонија во конкретното време покажува и одлуката за преименување на градот Велес кој во 1946 година со посебен закон донесен во Собранието на НР Македонија станува - Титов Велес.¹⁰ Ваквата пракса е применета и на планинската топографија кога Собранието на НР Македонија во 1953 година донесува одлука највисокиот врв на Шар Планина да биде именуван како: Титов Врв. Покрај ова, треба да се спомене и праксата на испишуваче на името Тито, на падините, на планините или ридовите и тоа со поставување на бели камења (на Водно) или пак со ставање на метални букви. Целта била да се овозможи негова визибилност од близките патни правци или населби.¹¹ Исто така, голем број на улици, плоштади, училишта, работни организации во македонските градови и населби биле нарекувани по Ј. Б. Тито. Примерите се навистина бројни. Така, главниот плоштад во Скопје го носел името *Плоштад Маршал Тито*, а со истото име била означена и главната улица на десниот брег на Вардар. Имајќи предвид дека станува збор за централни простори во Скопје, како престолнина на Маке-

⁸ Во овој контекст, акцентирани се и придобивките од оваа борба: победа, слобода, прогрес, напредок и т.н., кои се наоѓаат и во имињата кои ги носат работни организации кои егзистираат во конкретниот период: „Напредок“ (државна фабрика за плехан намештај), „Прогрес“, „Слобода“ и др.

⁹ Srđan Radović, *Grad kao tekst*. (Beograd: Biblioteka XX vek, 2013), 62.

¹⁰ „Закон за преименувањето името на град Велес во Титов – Велес,“ *Службен весник на НР Македонија*, бр. 31, год. II. (Скопје: Претседателство на Владата на Народна Република Македонија – Скопје, 15 ноември 1946 година).

¹¹ Види: Srđan Radović, *Grad kao tekst*, 62.

донаја, јасно е колку високо котирала личноста на Тито во *пантеонот на имиња*. Улици во речиси сите градови и населби во Македонија биле именувани во чест на Тито: во Тетово, Гостивар, Битола, Велес, Берово, Богданци, Виница, Гевгелија, Струмица, Македонски Брод, Неготино, Прилеп, Пехчево и т.н. Најчесто тие го носат името „Маршал Тито“. Очигледно, улиците како популарни и погодни политички симболи се користени за инскрипција на личноста на Тито и обезбедувањето на неговата сеприсутност во општествениот простор. Политичките на сеќавање поврзани со Маршалот Тито во Македонија, во југословенскиот социјализам, стануваат материјализирани и со изградба на споменици, спомен плочи и бисти (во Куманово, во Тетово и др.), потоа со именување на училишта, работни организации („Металски завод – Тито“ во Скопје, земјоделска корпорација „Маршал Тито“ во Ивиневци, Демирхисарско и т.н.) и здруженија. Сите тие зборуваат за популярноста на ликот на Тито во официјалниот и секојдневниот дискурс во Македонија во југословенскиот контекст на опстојување.

Поимот *братство и единство* фигурира како една од водечките пароли во Југословенската федерација. Покрај тоа што се јавува како идеолошки принцип, во времето на НОБ овој слоган го репрезентира и повикот за борба и отпор, односно на братството и единството на народите на Југославија во борбата за ослободување и за ново општествено и политичко уредување. Подоцна, паролата братство и единство согласно југословенската идеологија се остварува, станува стварност, односно добива значење на решено национално прашање во земјата. Оваа прокламирана придобивка од војната се воведува во официјалните наративи и дискурси на државата, а комеморацијата и легитимизацијата на овој принцип започнува со воведување на *Медаљата братство и единство* уште во 1943 година.¹² Како базичен принцип на општествените односи братството и единството се јавува и во Програмата на Сојузот на комунистите на Југославија, усвоена на конгресот 1958 година, а потоа и во уставите на Југославија од 1963¹³ и 1974 година.¹⁴ Овој поим доживува општа профилација како низ официјалните, така и низ неофицијалните дискурси. Веројатно најзначајна просторна форма означена со терминот *братство – единство* е автопатот во Југославија кој претставувал централен инфраструктурен коридор во земјата, кој ја поврзуval Љубљана и Гевгелија. Неговото именување покрај тоа што симболички го означувало географското поврзување, истовремено го симболизирало и поврзувањето на

¹² Srđan Radović, *Grad kao tekst*, 47.

¹³ Одлука о проглашењу Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Службени лист СФРЈ*, бр. 14, год. XIX (Београд: Новинска установа „Службени лист СФРЈ“, 10 април 1963).

¹⁴ Одлука за прогласување на Уставот на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, *Службен лист на СФРЈ*, бр. 9, год. XXX. (Белград: Новинска установа „Службен лист на СФРЈ“, 21 февруари 1974).

различните заедници во неговата изградба (граден бил од работни бригади од целата земја) и подоцна во овозможувањето на флуктацијата на населението.¹⁵

Терминот *братство и единство* бил концептуализиран во градската топонимија на повеќе македонски градови. Така, улици кои го носат ова име се јавуваат во: Струмица, Богданци, Прилеп, Дебар, Куманово, Гостивар, Виница и др. Спомен парк во Пробиштип, каде се наоѓа и споменично обележје, исто така е именуван со терминот „братство и единство“. Согласно достапните податоци и во непосредна близина на село Белчишта е поставен споменик „на бригадите на братството и единството што дејствуваат на подрачјето Дебарца и Западна Македонија“.¹⁶ Честото именување на училиштата по братството и единството, каков што е примерот во: Охрид, Берово, Богданци, Дебар, Гостивар, потоа Драчево, Средно Коњари и т.н., ја покажува широката прифатеност на терминот кој иако има идеолошка конотација, во практиката станува ознака за повеќенационалниот карактер на заедницата. Терминот *братство и единство* се наоѓал и во именувањата на разни здруженија, задруги, работни организации и т.н. Во некои делови од Македонија во употреба бил само еден збор од конкретниот слоган, односно именувањето го користи терминот „Братство“ на пример за основно училиште во Скопје, потоа во Челопек и т.н., за работна организација во Охрид, табачка производителна корпорација „Братство“ во Скопје,¹⁷ или пак „Единство“ за земјоделска задруга во Челопек, во Ново Село, струмичко, универзална кооперација во с. Присојница, Дебарско и т.н.¹⁸

Ако земеме предвид дека просторот се јавува како полигон за впишување на претстави од минатото и јавна манифестија на колективна меморија,¹⁹ претходно изнесеното покажува дека преку генерирање на конкретните историски / културни / политички вредности во општествената сфера, државата настојувала да го обезбеди заедништвото на народите, во контекст на југословенството.

Македонската специфичност по која Републиката била препознатлива во рамките на федерацијата, е илинденскиот период кој во колективната меморија се перципира како „фундаментален симбол на македонската борба за национал-

¹⁵ Srđan Radović, *Grad kao tekst*, 47.

¹⁶ Споменикот е подигнат во 1958 година на височина што доминира над околнината. Види: Историски споменици. *Спомен обележја во општина Дебарца*, Општина Дебарца. Достапно на: <https://debrca.gov.mk>. Пристапено: 16.11.2020.

¹⁷ „Регистрација на Корпорации од Корпоративната комисија при Владата на Н.Р.М.“, *Службен весник на НР Македонија*, бр. 31, год. II. (Скопје: Претседателство на Владата на Народна Република Македонија – Скопје, 15 ноември 1946 година).

¹⁸ Податоците се резултат од истражувањето на различни броеви на *Службен весник на НР Македонија*.

¹⁹ Srđan Radović, *Grad kao tekst*, 30.

на слобода“. Ова минато во Македонија го зазема највисокото место во *пантеонот* на вредности што станува видливо преку зафатите кои тогашната македонска власт ги презема во јавната сфера: именување на улици, плоштади, потоа именување на училишта, работни организации, во споменичната иконографија, празничниот календар и т.н. Така, улици кои го носат името „Илинденска“ се наоѓаат: во централното подрачје на Скопје, потоа во Битола, Прилеп, Дојран, Гостивар, Тетово, Куманово, Кавадарци, Делчево, Демир Капија, Титов Велес, Кочани и т.н. Согласно достапните податоци и работни организации од различен тип, кои егзистирале на територијата на Македонија во југословенскиот период биле именувани со терминот „Илинден“: фабрика за свилени платна „Илинден“ во Битола, селска универзална корпорација „Илинден“ во с. Козица, Кичевска околија, селска универзална корпорација во Скопје²⁰, општа земјоделска задруга „Илинден“ во Пробиштип²¹, трговско претпријатие „Илинден“ во Злетово и т.н.

Во контекст на споменичната иконографија, голем број споменици во Македонија го воздигнуваат илинденскиот востаник и воопшто македонската национална борба за слобода. Еден од најзначајните споменици поврзани со конкретната историја е оној во Крушево, познат како „Илинден“ или „Македониум“, а во општествениот простор значајно место заземаат и спомениците на protagonистите на илинденското востание: Гоце Делчев, Дамјан Груев (во: Смилево, Демирхисарско, Богородица, Гевгелиско и др.), Питу Гули (Крушево), Никола Карев (во: Кочани, Крушево) и др. Впечатлива е комеморацијата на Гоце Делчев во јавната иконосфера и тоа преку именување на улици (ул. „Гоце Делчев“ во Скопје, во Радовиш, во Штип, во Струмица и т.н.), на работни организации (фабрика за кожи „Гоце Делчев“ во Скопје, печатница „Гоце Делчев“ исто така во Скопје, коопорација на тутунопроизводители „Гоце Делчев“ во Ресен²², кооперација во с. Робово, струшка околија, на училишта (речиси во сите градови во Македонија) и т.н. Споменици на Гоце Делчев се поставени во Скопје, во Струмица, во Делчево, спомен бисти во: Демир Хисар, Свети Николе, во Штип и во други градови низ Македонија во конкретниот период.

Политиката на сеќавање поврзана со Илинденскиот период, која е пласирана во тогашното македонско општество, има за цел да ја покаже „борбата за македонска државност, која поминува низ патека на последователни периоди“²³

²⁰ „Регистрација на Корпорации од Корпоративната комисија при Владата на Н.Р.М.“, *Службен весник на НР Македонија*, бр. 31, год. II. (Скопје: Претседателство на Владата на Народна Република Македонија – Скопје, 15 ноември 1946 година).

²¹ *Службен весник на НР Македонија*, бр. 40, (Скопје: Претседателство на Владата на Народна Република Македонија – Скопје, 21 декември 1953).

²² Исто.

²³ Драгица Поповска, Споменичните обележја поврзани со Втората светска војна во Македонија: идеолошка наративизација. *Материјали од меѓународна научна конференција Балканот: луѓе, војни и мир, Скопје, 4-5 ноември.* (Скопје: Институт за национална историја, 2015), 253-265.

и понатаму да ја верифицира поентата дека Македонците го добиле она што го барале, а тоа е сопствена самобитност, се разбира во рамките на југословенската федерација.²⁴ Во оваа смисла, фузијата на двата периода како 'Два Илиндена' се перципираат како кохезивни. Овде всушност станува збор за поврзување на македонската идеологија со пошироката државна идеологија, со цел да се оправда и да се обезбеди легитимитетот на заедништвото во контекст на југословенството.²⁵

Оттука, специфично обележје во македонскиот јавен простор е споменичната топографија која во еден споменичен конструкт, сублимира две меморијални одбележувања: илинденскиот период и НОБ. Ваквата сублимација на настаните под една капа: Илинденското востание, кое означувало нова фаза од развојот на македонското национално и ослободително движење, и АСНОМ, кога е потврдена општествено - правната положба на Македонија, го покажуваат настојувањето на тогашната македонска власт во колективната меморија да ја вгради поентата: долго поскуваната цел конечно е остварена.²⁶ Во оваа смисла, ваквите споменици (во: с. Џапари, Битолско, с. Ташмаруништа, Струшко, с. Вевчани, Струшко и др.), од една страна, го издигнуваат илинденскиот востаник, а од другата, партизанот кој се јавува како алузија на конечната слобода.²⁷

Фузионирањето на двата историски периоди во едно е постојано пласирана содржина во македонско општество на различни нивоа. Ваквата политика на сеќавање од една страна ги истакнува специфичностите за Македонија (Илинден), кои одговараат на конкретната општествено-политичка идеологија, како елементи кои ја прават разликата помеѓу „нас“ и „останатите“, но истовремено ги истакнува и елементите кои не спојуваат (НОБ и Револуцијата, култот кон Тито и братството и единството), со другите заедници кои ја чинат југословенската федерација.²⁸ Тоа се шеми што постојано ја поддржуваат посакуваната идеологија.

*

Претходно изнесеното покажува дека во политиките на концептуализација на просторот во Македонија во југословенскиот социјализам, како и пошироко во Југославија важно место зазема комеморативната пракса која во преден план ги издигнува НОБ и Револуцијата (вклучително и народните херои²⁹ кои од

²⁴ Исто.

²⁵ Драгица Поповска, *Споменикот, меморијата и идентитетот*. (Скопје: Институт за национална историја, 2015), 39.

²⁶ Исто, 38.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 41.

²⁹ За симболичкиот капитал на народните херои на Југославија преку концептот на хероизмот види: Ivana Lučić – Todosić, „Heroizam u likovima Narodnih heroja: potrošeni simbolički capital naroda Jugoslavije?“. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. год. 14, св.4 (2019).

нив произлегуваат), култот кон Тито и братството и единството како симболи кои ја репрезентираат силата на заедништвото и унитарната моќ на Комунистичката партија. Институционално селектирани, тие се главни носители на *символичкиот капитал* на државата. Вредностите кои ги отелотворуваат – партизански / југословенски патриотизам, братство и единство помеѓу југословенски-те народи и народен антифашизам се елементите врз кои се градела основата на југословенската држава.

Во процесот на создавање на новата Југославија, Македонија влегла со Илинденскиот период, како свој репрезентативен симбол. Фасцинацијата на Македонците кон конкретниот период и неговите протагонисти, биле искористени од страна на југословенските / македонските комунисти / власти кои оваа фасцинација ја ставиле во контекст на колективното југословенство. Имено, хероизмот на Илинденците во борбата за сопствена самобитност кој бил дел од културната меморија на македонското население, се воздигнува на национално / државно ниво преку негово вклучување во веригата на борбени настани, која завршува со НОБ и Револуцијата, со што идејата за сопствена македонска држава е остварена. Во овој контекст македонското општество, во конкретниот период, ја градело слика на партизанот – херој, кој ги воспоставил врските со минатото, станувајќи наследник на востаникот, односно продолжувач на илинденската борба до конечна слобода. Практично, без реинтерпретација на Илинден не би било можно да се конструира новата општествена свест во Републиката, каде овој настан ја објаснувал врската помеѓу колективното минато, сегашноста и иднината. Оттука, Илинден и хероите поврзани со Илинденскиот период се репрезентирани низ различни наративни и визуелни ознаки во просторот, односно станале сеприсутни во Македонија, што покажува дека во вредносно-ориентациониот систем на македонското општество овој период стои највисоко на *пантеонот* на симболични вредности.

Како и сите норми и претстави, така и претходно анализираните симболи од колективната / општествената меморија, се општествено конструирани, односно нивната содржина, намена и визуелизација во просторот на Македонија се менуваат во согласност со промените во општествено-културниот систем. Во овој контекст, сите тие се експоненти на вредносните норми кои го одбележуваат дадениот историски момент. Институционализираната селекција на споменатите симболи / теми (настани / ликови) во конкретниот времененски период укажува на контекстот и потребата на која тие теми реферирале, како и на општествената функција која нивната селекција ја исполнува.³⁰ Во оваа смисла, изборот на Илинден и неговите херои за македонската заедница означувал потврда за

³⁰ Ivana Lučić – Todosić, „Heroizam“, 1226.

постоењето на сопствени ослободителни и револуционерни сили чие присуство во јавната сфера го градело и осигурувало статусот на Македонија и Македонците во новиот југословенски (социјалистички) општествен поредок.

Литература:

- Azaryahu Maoz, Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemski pristup istraživanju. *Etnološka tribina* 22, Vol. 29. (Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta, 1999).
- Bourdieu Pierre, *Language & Symbolic Power*, edited and introduced by John B. Thompson, translated by Gino Raymond and Matthew Adamson (Polity PRESS, 1991).
- Gordana Đerić, „Označeno i neoznačено и нарративима друштвеног памćења: југословенски slučaj“.*Kultura sećanja: 1945. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti* (Zagreb: Biblioteka Srednji put, Disput, 2009).
- „Закон за преименувањето името на град Велес во Титов – Велес,“ *Службен весник на НР Македонија*, бр. 31, год. II. (Скопје: Претседателство на Владата на Народна Република Македонија – Скопје, 15 ноември 1946 година).
- Историски споменици. *Спомен обележја во општина Дебарца*, Општина Дебарца. Достапно на: <https://debrca.gov.mk>.
- Komišić Ivo, „Komunizam i nacionalna svijest na kraju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji“. *Kultura sećanja: 1945. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti* (Zagreb: Biblioteka Srednji put, Disput, 2009).
- Kovačević Ivan, „Jugoslovensko kulturno nasleđe – od jugoslovenske ideje do jugonostalgije“. *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, Zbornik radova sa naučnog skupa: Okviri konstruisanja jugoslovenskog kulturnog nasleđa, ur. Ivan Kovačević. (Beograd: Srpski ge-nealoški centar, 2012).
- Lučić – Todosić Ivana, „Heroizam u likovima Narodnih heroja: потрошени simbolički capital naroda Jugoslavije?“. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. год. 14, св.4 (2019).
- Одлука о проглашењу Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Службени лист СФРЈ*, бр. 14, год. XIX (Београд: Новинска установа „Службени лист СФРЈ“, 10 април 1963).
- Одлука за прогласување на Уставот на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, *Службен лист на СФРЈ*, бр. 9, год. XXX. (Белград: Новинска установа „Службени лист на СФРЈ“, 21 февруари 1974)
- Поповска Драгица, *Споменикот, меморијата и идентитетот* (Скопје: Институт за национална историја, 2015).
- Поповска Драгица, „Споменичните обележја поврзани со Втората светска војна во Македонија: идеолошка нарративизација“. *Материјали од меѓународна научна конференција Балканот: луѓе, војни и мир, Скопје, 4-5 ноември*. (Скопје: Институт за национална историја, 2015, 253-265).

Radović Srđan, *Grad kao tekst*. (Beograd: Biblioteka XX vek, Beograd, 2013).

„Регистрација на Корпорации од Корпоративната комисија при Владата на Н.Р.М.“,
Службен весник на НР Македонија, бр. 31, год. II. (Скопје: Претседателство на Владата
на Народна Република Македонија – Скопје, 15 ноември 1946 година).

Службен весник на НР Македонија, бр. 40, (Скопје: Претседателство на Владата на Народ-
на Република Македонија – Скопје, 21 декември 1953).

Трајковски Ѓорѓи, *Преглед на спомениците и спомен-обележјата во СР Македонија*
(Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата – Скопје, 1986).

МАТЕРИЈАЛИ/MATERIALS

УДК: 373.5:[373.3.018.54:78(497.7)"1948/1949"

Наташа ДИДЕНКО
ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ОБРАЗОВНАТА ДЕЈНОСТ НА СРЕДНОТО И ОСНОВНИТЕ МУЗИЧКИ УЧИЛИШТА ВО МАКЕДОНИЈА ВО УЧЕБНАТА 1948/49 ГОДИНА

Развојот на воспитно-образовниот процес во основните и средните училишта е забележлив по ослободувањето и создавањето на Македонија како федерална единица во составот на Демократска Федерална Југославија. Во овој период главната грижа на народната власт била насочена кон проширување на мрежата на воспитно-образовните институции и намалување на неписменоста, со цел да се создаде основа за издигнување на образовното и културното ниво на народот.

Најнапред, се пристапило кон уредување на нормативно-правната регулатива во организацијата и работата на основните училишта како најзначаен фактор на воспитно-образовниот систем. Во таа смисла, првиот званичен документ за наставата во овие образовни-институции, која на почетокот се остварувала на четиригодишно ниво, бил донесен од страна на Поверенството за просвета¹ на 30 септември 1944 година, во кој е истакнато: „Наставата се изведува на македонски јазик кој е установлен како официјален“, при што била приложена и привремената

¹ Поверенството за просвета е формирало на 6 август 1944 година во с. Рамно, Кумановско, од страна на Президиумот на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија (понатаму: АЧНОМ), како едно од осумте поверенства, во кои спаѓале и оние за информации, за внатрешни работи, за народно стопанство и обнова, за финансии, за соопштенија и граѓежништво, за социјална политика и за судство (*Документи од создавањето и развитокот на Н. Р. Македонија (1944 – 1946)* (Скопје: Државно книгоиздателство на Македонија, 1949), 23). По формирањето на првата Влада на Македонија во рамките на Југословенската Федерација (14 – 16 април 1945 г.), е преименувано во Министерство за просвета (Нада Јурукова, *Културно-просветни појави и процеси во Македонија 1944 – 1953* (Скопје: Институт за национална историја, 2003), 39).

азбука (составена од 25 букви) со цел наставата во училиштата да се одвива врз единствена писмена основа.² Меѓутоа, со создавањето на новата македонска азбука од 31 буква (3 мај 1945 г.),³ нејзиното официјално усвојување (5 мај 1945 г.) и со озаконувањето на македонскиот правопис (7 јуни 1945 г.) се поставуваат темелите на македонскиот литературен јазик и се утврдуваат основите на македонската писменост,⁴ по што се започнува со издавање на учебници за основните училишта.

По согледувањето дека четиригодишното основно образование не давало доволно можности за успешно вклучување во сложените процеси на обновата и индустрисирањето на земјата, како и можности за развој на повисоките форми на образование, се правеле напори за негово продолжување на седумгодишно.⁵ Затоа, од самиот почеток, таму каде што дозволувале условите, биле отворани и виши основни училишта (нижи гимназии), а со донесувањето на Законот за седумгодишно основно образование, на 24 ноември 1948 година од страна на Народното собрание на НРМ,⁶ започнале да се отвараат и седумгодишни основни училишта: а) на македонски јазик: во с. Галичник, Дебарска околија; с. Долнени и с. Витолиште, Прилепска околија; с. Лабуниште и с. Луково, Струшка околија; с. Муртино, Струмичка околија; с. Горно Врановци и с. Чашка, Титов-Велешка околија; с. Вратница, Тетовска околија; с. Сопотница, Демир-хисарска околија; с. Горобинци, Светиниколска околија и с. Асамати, Ресенска околија; б) на албански наставен јазик: во с. Матејче, Кумановска околија и в) на турски наставен јазик: во с. Канатларци, Прилепска околија и с. Цумалија,⁷ Светиниколска околија.⁸

По ослободувањето Македонија наследила неразвиен систем и во средното образование. Во насока на уредување на нормативно-правната регулатива во организацијата и работата на средните училишта, на седницата на президиумот на АСНОМ, одржана од 2 до 5 септември 1944 година, од страна на тогашниот повереник за просвета Епамилонда Попандонов⁹ било предложено наставата во овие училишта да трае три години. Меѓутоа, таквата одлука предизвикала диску-

² Киро Камберски, „Основното воспитание и образование во Македонија по ослободувањето 1945 – 1975“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, бр. 47, Скопје (1994), 57–58.

³ *Документи од создавањето и развитокот на Н. Р. Македонија (1944 – 1946)*, 64–65.

⁴ Нада Јурукова, *Основното воспитание и образование во Македонија 1944 – 1950* (Скопје: Институт за национала историја, 1990), 104.

⁵ Камберски, „Основното воспитание“, 58.

⁶ „Закон за седумгодишно основно образование“, *Службен весник на НРМ*, бр. 38/48, 13 декември 1948, 279.

⁷ Денешно Лозово.

⁸ „Решение за отварање на седумлетки“, *Службен весник на НРМ*, бр. 24/48, 23 август 1948, 194.

⁹ Епамилонда Попандонов (Струмица, 1898 – Софија, 1968) – учесник во Народноослободителната војска (натаму: НОВ) и прв повереник за просвета во Президиумот на АСНОМ.

сија помеѓу членовите на президиумот на АСНОМ, по што било заклучено наставата да се изведува во времетраење од пет години.¹⁰

Непосредно со уредувањето на нормативно-правната регулатива во организацијата и работата на основните и средните училишта, се пристапило кон проширување на нивната мрежа. Во таа смисла, во учебната 1944/45 година, во Македонија имало 927 основни училишта, со 1 752 паралелки, посетени од 83 097 ученици (46 667 машки и 36 430 женски). Во следната 1945/46 учебна година нивниот број бил зголемен на 1 034 основни училишта, со 2 345 паралелки, посетени од 109 185 ученици (62 807 машки и 46 378 женски).¹¹ Зголемениот број на училиштата бил забележлив и во следните години, по што: во учебната 1946/47 година имало 1 036 основни училишта, со 2 374 паралелки, посетени од 111 057 ученици (64 304 машки и 46 753 женски); во следната 1947/48 учебна година имало 1 208 основни училишта, со 2 892 паралелки, посетени од 130 091 ученици (73 381 машки и 56 710 женски) и во учебната 1948/49 година имало 1 239 основни училишта со 2 894 паралелки, посетени од 132 797 ученици (72 350 машки и 60 447 женски).¹²

Во однос на средните училишта особено значајно место заземале гимназите, при што во учебната 1944/45 година работеле вкупно 11 гимназии, од кои 10 биле непотполни: во Битола, Кавадарци, Куманово, Прилеп, Скопје (Машка и Женска гимназија), Струмица, Тетово, Велес, Штип и една потполна гимназија во Охрид.¹³ Гимназиите имале вкупно 122 паралелки (58 во низите класови (I, II и III клас) и 64 во вишите класови (од IV до VIII клас), посетени од 4 336 ученика, од кои 2 353 ученици во низите класови (1 351 машки и 1 002 женски) и 1 983 ученици во вишите класови (1 083 машки и 900 женски).¹⁴ Следната 1945/46 учебна година нивниот број бил зголемен на 23, од кои 13 биле непотполни: во Берово, Делчево, Гевгелија, Кочани, Кратово, Крива Паланка, Неготино, Радовиш, Ресен, Струга, Свети Николе, Тетово и во Скопје (при Машката гимназија) и 10 потполни гимназии: во Битола, Кавадарци, Куманово, Прилеп, Струмица, Скопје (Машка и Женска Гимназија), Велес, Штип и Охрид. Во овие гимназии имало вкупно 320 паралелки (229 во низите и 91 паралелка во вишите класови), посетени од 15 479 ученика, од кои 11 441 ученици во низите класови (6 614 машки и 4 827 женски) и 4 038 ученика во вишите класови (2 290 машки и 1 748 женски).¹⁵

Со отворањето на 4 нови непотполни гимназии во Гостивар, Дебар, Кичево и Крушево и со подигнувањето на гимназијата во Тетово на степен на пот-

¹⁰ Јурукова, *Културно-просветните појави и процеси во Македонија (1944 – 1953)*, 84.

¹¹ Јурукова, *Културно-просветните појави и процеси во Македонија (1944 – 1953)*, 65.

¹² Јурукова, *Културно-просветните појави и процеси во Македонија (1944 – 1953)*, 65- 66.

¹³ Јурукова, *Културно-просветните појави и процеси во Македонија (1944 – 1953)*, 91-92.

¹⁴ Јурукова, *Културно-просветните појави и процеси во Македонија (1944 – 1953)*, 92.

¹⁵ Јурукова, *Културно-просветните појави и процеси во Македонија (1944 – 1953)*, 92.

полна, во учебната 1946/47 година во Македонија работеле вкупно 27 гимназии, од кои 16 биле непотполни и 11 потполни, составени од 369 паралелки (277 во низите и 92 паралелки во вишите класови), посетени од 13 227 ученика од низите класови (8 006 машки и 5 221 женски) и 3 585 ученика од вишите класови (2 106 машки и 1 479 женски).¹⁶ Во учебната 1947/48 година, со отворањето на непотполната гимназија во Битола, работеле вкупно 28 гимназии. Од нив 17 биле непотполни и 11 потполни, со вкупно 384 паралелки (303 во низите и 81 паралелка во вишите класови), посетени од 16 749 ученика, од кои 13 779 ученици од низите класови (8 179 машки и 5 600 женски) и 2 970 во вишите класови (1 716 машки и 1 254 женски).¹⁷ Зголемениот број на гимназии бил забележлив и во следната 1948/49 учебна година, при што со подигнувањето на гимназијата во Кочани на степен на потполна и со отворањето на по една непотполна гимназија при потполните гимназии во Куманово, Прилеп, Скопје (при Женската гимназија), работеле вкупно 31 гимназија во Македонија, од кои 19 биле непотполни и 12 потполни, составени од 411 паралелки (309 во низите и 102 паралелки во вишите класови), посетени од 18 736 ученика, од кои 14 978 ученици од низите класови (9 142 машки и 5 836 женски) и 3 758 ученика во вишите класови (2 163 машки и 1 595 женски).¹⁸

Во настојувањата да се реформира и организира целокупниот живот во Македонија, особено внимание се посветувало на просветно - културниот развој. Затоа биле отварани средни стручни училишта преку кои се забрзувал процесот за создавање на стручни кадри. Во таа смисла биле отварани учителски школи за создавање на учителски кадар, медицински училишта за медицински кадар, економски училишта за економски кадар, а во контекст на нашиот интерес во 1945 година во Скопје било отворено Средното музичко училиште (денес ДМБУЦ „Илија Николовски – Луј“), за оспособување на педагошки кадар во основните и средните училишта.¹⁹ Во текот на наредните години биле отворени и основни/нижи музички училишта во Велес (1946)²⁰, Куманово (1946), Штип (1947), Битола (1947)²¹ и во Скопје (1948).²² Со овие училишта всушност започнало

¹⁶ Јурукова, *Културно-просветните појави и процеси во Македонија (1944 – 1953)*, 93.

¹⁷ Јурукова, *Културно-просветните појави и процеси во Македонија (1944 – 1953)*, 93.

¹⁸ Јурукова, *Културно-просветните појави и процеси во Македонија (1944 – 1953)*, 93-94.

¹⁹ Новица Велјановски, *ACHOM: културолошки рефлексии: 60 години ACHOM* (Скопје: ЕН ЕС Реклам, 2003), 290.

²⁰ *Еден век музички живот. 40 години на Основното музичко училиште „Киро Димов“ Титов Велес*, гл. уред. Славко Николов (Титов Велес: Графичка работна организација „Графичар“, 1988), 12.

²¹ Ленче Насев, *Педагошка делатност македонских композитора Сотира Голабовског и Благоја Цанева*, (Белград, 2016), 46 (докторска дисертација во ракопис).

²² *Музичко-балетски училиштен центар „Илија Николовски-Луј“: 1945-1995*, гл. ред. Марија Писинова и др. (Скопје: Музичко-балетски училиштен центар „Илија Николовски-Луј“, 1995), 15.

организираното музичко образование на оние талентирани деца што веќе биле редовни ученици во основните училишта или во гимназиите, а кои не биле помлади од 8, ниту пак постари од 14 години, со исклучок на оние што се одлучувале да свират на дувачки инструменти, кои не требало да бидат помлади од 12 години.²³

Наставата во нив се одвивала според наставните планови и програми, изработени на 14 ноември 1946 година, од страна на Министерството за просвета на НРМ,²⁴ додека во Средното музичко училиште на почетокот се работело по една привремена наставна програма, често менувана според стручноста на наставниот кадар и бројноста на учениците.²⁵ Но, по донесувањето на Уредбата од Комитетот за култура и уметност при Владата на Федеративна Народна Република Југославија (натаму: ФНРЈ),²⁶ за реорганизација на наставата во музичките школи, во учебната 1948/49 година Средното музичко училиште преминало кон новиот наставен план - единствен за целата ФНРЈ, со што се создале многу потешкотии најпрво во неговата дејност, а понатаму и во дејноста на основните музички училишта, бидејќи и тие биле реорганизирани по новиот наставен план. Анализата за работата на Средното и основните музички училишта во НРМ во учебната 1948/49 година, која што ја претставуваме целосно, се наоѓа во Државниот архив на Република Северна Македонија, во фондот Министерство за просвета (1945 – 1951), кут. 19, а. е. 23, 69-73. Нивната содржина е пренесена без јазични интервенции, а дополнувањата обележани во квадратни загради [] се направени со цел текстот да биде подостапен за читателите.

²³ Државен архив на Република Северна Македонија (натаму: ДАРСМ), ф. 170, Министерство за просвета на НРМ (1945 – 1951), Наставни планови и програми за низките музички училишта, к. 19, а. е. 40, п2.

²⁴ Наставните планови програми се однесуваат за основните/низките музички училишта во: Велес, Куманово, Штип и Битола. Види во: ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета на НРМ (1945 – 1951), Наставни планови и програми за низките музички училишта, к. 19, а. е. 40, 112 – 120.

²⁵ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета на НРМ (1945 – 1951), Анализа за работата на средната и низките музички школи во НРМ, к. 19, а. е. а.е. 23, 69.

²⁶ Комитетот за култура и уметност при Владата на ФНРЈ е основан на 8 февруари 1946 година, со цел да помогне во развојот на општонародната култура и културните вредности, да ја одржува и унапредува културната врска со странските земји и да ја одржува работата и тесната соработка меѓу народите на ФНРЈ (Ана Хофман, „Комитет за културу и уметност при Влада ФНРЈ (Установа и њена архивска граѓа“, *Архив, Часопис Архива Југославије*, год. II, бр. 2, гл. уред. Момчило Михо-вић, Београд (2001), 43). На предлог на Владата на ФНРЈ, Президиумот на Народното собрание на ФНРЈ, на 15 декември 1948 година, донело одлука за формирање на Министерство за наука и култура при Владата на ФНРЈ, коешто ги превземало работата и надлежностите на Комитетот за култура и уметност и школство и наука при Владата на ФНРЈ („Указ о образовању Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ“. *Службени лист ФНРЈ*, бр. 108/48, 15 декември 1948, 1775).

АНАЛИЗА ЗА РАБОТАТА НА СРЕДНАТА И НИЖИТЕ МУЗИЧКИ ШКОЛИ ВО НРМ

Од ослободувањето до денеска во НРМ се отворени една Средна музичка школа во Скопје и шест нижи и тоа: Битола, Титов Велес, Штип и Куманово по една нижа и во Скопје две нижи, од кои што едната под одделението за култура и уметност при Г[радскиот] Н[ароден] О[дбор] и една при Средната музичка школа.

Бројот на запишаните ученици во Средната и низите музички школи во текот на оваа школска година е следен:

Во Средната музичка школа:

I подготвителен клас	м[ашки] 13	ж[енски] 22	се: 35
II подготвителен клас	м[ашки] 8	ж[енски] /	се: 8
I кл[ас] средно инстр[ументален отсек]	м[ашки] 17	ж[енски] 4	се: 21
I кл[ас] наставн[ич- ко-теоретски отсек]	м[ашки] 7	ж[енски] 11	се: 18
III кл[ас] наставн[ич- ко-теоретски отсек]	м[ашки] 4	ж[енски] 1	се: 5
IV кл[ас] наставн[ич- ко-теоретски отсек]	м[ашки] /	ж[енски] 5	се: 5
V кл[ас] наставн[ич- ко-теоретски отсек]	м[ашки] /	ж[енски] 3	се: 3
Вкупно:	м[ашки] 49	ж[енски] 46	се: 95

Во Низите музички школи: Скопје, Куманово, Битола, Штип и Титов Велес и Нижата при Средната музичка школа:

I клас	м[ашки] 144	ж[енски] 184	се: 328
II клас	м[ашки] 69	ж[енски] 98	се: 167
III клас	м[ашки] 42	ж[енски] 85	се: 127
IV клас	м[ашки] 10	ж[енски] 2	се: 12
V клас	м[ашки] 2	ж[енски] 3	се: 5
Вкупно:	м[ашки] 267	ж[енски] 372	се: 639

Во почетокот скоро во сите школи се работеше по една привремена наставна програма, која често се изменуваше, према месните прилики, како во однос на учениците, така и во однос на стручноста на наставниот кадар и нивниот број (на пр[имер]: Немајќи учебници и музичка литература, наставниците се служеа со онаа литература со која што се располагаше, иако истата не одговараше на неговиот музички развиток и возраста) многу музички школи во почетокот беа раководени само од еден наставник и тоа често нестручен, кој што ги предаваше сите практични и теоријски предмети и јасно дека таква работа не можеше да [го] даде очекуваниот резултат.

Од донесувањето на уредбата од Комитетот за култура и уметност при Владата на ФНРЈ за реорганизација на наставата во музичките школи, во школската 1948/49 год., се премина на новиот наставен план, единствен за целата ФНРЈ.

Преминувањето на новата наставна програма, создаде за Средната музичка школа, многу нови тешкотии. Новата наставна програма за Средните музички школи, предвидува да во Средната школа можат да се упишат ученици који што ја завршиле низката школа (која по новата програма траје 6 години) или директно, но со приемен испит со материјал равен на низката школа, а со нешто по мал материјал за учениците од теоријско наставничкиот оддел. Јасно е да при ово положение во првата учебна година по новиот план и програма немаше ученици, кои што би одговарале на условијата за прием во прва година. Нашата Средна музичка школа постои три години и за това време не можеа да се подготват ученици, кои што направо по новата програма би минале во прва година средна школа. Не треба да се заборави да маса од учениците, кои што се јавија, на приемен испит за средна музичка школа, бидејќи имаа мала матура, имаа многу малку познанија за музиката и инструментот, или немаа никаква. За да би се избегнало затварањето на првата година во средната школа, додека од низите не се подготви ученички кадар, за средната школа, се прибегне до едно компромисно решение (се однесува за теоријско-наставничкиот отсек) да новопријавените ученици се поделат во две годишта: подготвителен оддел и форсирајќи ја наставата (специјално по клавир и солфеж) истите приближно се оспособат да за една или две години го положат приемниот испит за средната школа теоријско-наставничкиот отсек. Наставата во средната школа по клавир за тие ученици и понатаму ќе се одржава во форсирано темпо, создавајќи им [ги] сите условија за вежбање како би до крајот на школувањето го совладале предвидениот материјал. Ово положение ќе трае кратко време додека не стигнат кадровите од низките школи.

Со преминувањето на новата наставна програма се јави и проблемот за наставниот кадар, кој што требе да ја спроведе таја програма.

Наставниот кадар во Средната музичка школа е следниот:

a) Редовни	8
Од тие: клавир	4
виолина	1
соло пеење	1
стручно теоретски предмети	2

б) Хонорарни 24 наставника

За виолина, клавир, теоријски, општо-образователни предмети и за сите дувачки инструменти.

Од горе изложеното се гледа дека $\frac{3}{4}$ од преподавателскиот кадар (75%) е хонорарен, што значи редовно [се] заангажирани во други служби, кое што се одразува на редовноста и квалитетот на наставата, поради нивната преоптеретеност.

Еден од најтешките проблеми, моментално е прашањето на наставата по виолина. Школата има еден редовен преподавател (Димитрина Лилова), која како педагог е многу слаба и без определена метода.

Останатите преподаватели по виолина (хонорарните) се презаангажирани било во оркестрите во Радио-Скопје и Операта, или [во] другите служби. По таја причина, често се случува да отсествуваат или доваѓаат заморени, така да сето тоа се одразува на успехот на учениците.

Неколку години по ред, дирекцијата на музичката школа, како преку Министерството за просвета, така и преку Комитетот за култура и уметност, барала да и се стави на расположение макар еден стручњак за наставата по виолина.

Како по новата наставна програма сите ученици се задолжени да учат клавир, било како спореден или главен предмет, нуждата од наставен кадар по клавир е голема. Во школата работат 4 редовни и 1 хонорарен преподавател. Два од редовните наставници, немаат стручни квалификации и спрема, а се ангажирани по нужда.

За стручно издигнување на наставничкиот кадар по клавир се одржуваат стручни конференции, на кои што се расправуваат проблемите од методиката на наставата по клавир.

Двата редовни наставници по теоретските предмети се преоптеретени, како со голем број на часови, така и со предмети, на пр[имер] еден предава 6 различни предмети – солфеж, хармонија, контрапункт, методика, познанија од хор-

ската литература и оркестар – а при тоа [е] зафатен и во културно-просветниот живот во градот, природно се одразува на квалитетот на нивната работа.

Што се однесува до наставата по соло пеење може да се констатира следното:

Од назначувањето на редовен преподавател по соло пеење на професорката Ника [Монастри] Кунели,²⁷ беше организирана пеачката класа при средната школа, за која што се пријавила во гласовни возрасни ученици, од кои што голем број со мала општа култура.

Резултат од нејзината прогодима работа може да се огледа во тоа, што де-неска во Скопската опера пејат 6 ученика како солисти, од кои што 2 се прваци на операта²⁸ и од ден на ден се повеќе се развиваат.

Горното го изнесувам, бидејќи да во последно време (особено после Македонскиот фестивал во Белград) се дискутира за начинот и методата на нејзината работа. По тоа прашање думата би ја имале стручњаците – специјалисти, а ние го изнесуеме до толку што такво положение много штетно се одразува во работата на нејзините ученици. Недостатокот на музичката литература по соло пеење а особено недостатокот на еден редовен корепетитор е голема пречка за постигнување на подобар успех во пеачката класа.

Во врска со успехот во наставата, еден од главните услови, (покрај наставничкиот кадар), е прашањето за наставни средства и учила. Благодарение на разбирањијата што ги покажа Народната власт за потребите на музичките школи, во последно време во Средната музичка школа прилично се подобри прашањето за инструменти и музичка литература. Сепак по новата програма и уголемениот број на учениците во потполност нуждите уште не се задоволени.

Школата располага со следните инструменти:

а) клавири и пиана.....	26
б) хармониум.....	2
в) виолини.....	21
г) виоли.....	1
д) виолон-чела.....	9
г) контра-бас.....	3
е) кларинети.....	5

²⁷ Професор по соло пеење во Средното музичко училиште во периодот од 1946 до 1951 година (*Музичко-балетски училишни центар „Илија Николовски-Луј“: 1945-1995, 107-108*).

²⁸ Една од нив е Павлина Апостолова (Тетово, 1927 – Скопје, 2018) – македонска оперска певица, сопран, првенка на Операта на Македонскиот народен театар.

ж) флаути.....	6
з) труби.....	7
и) ²⁹ хорни.....	5
ј) тромбон.....	6
к) обои.....	2
л) фаготи.....	2
м) ³⁰ тапани.....	2

Од горната табела, а со оглед на новата наставна програма, по која што сите ученици треба да учат клавир, се гледа дека нуждата за клавир е се уште голема. Покрај наголемување [на] бројот на клавирите, јасно е да треба да се оспособат повеќе простории, како за наставата така и за вежбање, затоа што се случува да во една вежбална учениците вежбат на неколку различни инструменти. Моментално во школскиот двор се во изградба 4 вежбални и една сала, со кои што донекаде и привремено ќе се реши прашањето за простории.

Истовремено се изградува и една работилница за поправка на инструменти, која што покасно ќе овозможи оспособување на кадар на клавир штимер и мајстор за поправка на инструменти.

Изградувањето на овие простории привремено ќе [ги] задоволи потребите на школата, додека не се изгради една нова школска зграда, во која што ќе бидат сместени просториите за наставата, вежбање и за становање на учениците (интернатот на школата).

Прашањето за сместување на учениците [не] е решено, бидејќи просториите каде сега се сместени учениците од ова школа не се на школата (женските во учителската школа а машките во студентскиот дом) и не одговараат воопште на основните хигиенски барања. Управата на школата превзема мерки преку Градскиот Народен одбор за да добие една зграда во близина на самата школа, која што по наше мнение, ќе треба да го реши ова прашање.

Положбата во интернатот е у толку незадоволителна, што во интернатите, како машкиот така и женскиот нема воспитачи, који би водиле контрола и давале напастија за работа.

Како идни задачи да се подобри квалитетот на наставата, како и распоредот [на] преподавателите од многу предмети а [и да] бидат определени сами за своите стручни предмети и за подобрување [на] животните услови на учениците во интернатот, пред управата на школата се поставув[aa] за решавање следните проблеми:

²⁹ под буквата „s“ – недостасува во документот

³⁰ под буквата „љ“ – недостасува во документот

1. Да бараме преку Министерството за наука и култура при Владата на ФН-РЈ да се доделат на работа следните стручни преподаватели:

- а) два преподаватела по виолина
- б) два преподаватела по клавир
- в) еден корепетитор за пеачката класа

г) еден преподавател по теоријските предмети (историја на музиката; хармонија и контрапункт).

2. Да се одобрат кредити за набавка на инструменти на музичката литература и тоа: 10 клавира или пиана, 5 обои, 3 фагота, 10 виолон-чела, 3 контра-баса, по пет примерка од сите основни школи за дувачките инструменти и друга концертна литература.

3. Да се одобри буџет и внесе во инвестициониот план изградувањето на нова зграда за Средната музичка школа со интернат.

4. Да се одреди посебна зграда за самостален интернат (додека не се изгради новата зграда)

5. Да се назначи полна управа на интернатот како и васпитачи.

Исто така и наставата во низите школи е во реорганизација по новиот наставен план, единствен за сите низки музички школи во ФНРЈ.

Новата реорганизација на овие школи ни створи и тешкотии, кои што постоја и порано, кога школите работеа по привремената наставна програма. Така на пр. во низите музички школи ги немаме отворено сите класи (виолончело) поради немањето на наставнички кадар. Поради недостиг на наставнички кадар, а и поради големиот број на хонорарни часови, кои што наставниците треба да ги држат, што ќе го намали квалитетот на наставата, а треба да се држат според бројот на учениците, требаше во некои школи да го намалиме индивидуалниот час, место 30 минути на 22 мин.

Основни проблеми и за низите музички школи, за правилно спроведување на наставата, е прашањето за кадар.

Во шест музикални школи, освен таја при Средната музичка школа во Скопје, го имаме следниот преподавателски кадар:

Во Скопје	3 редовни	3 хонорарни
Во Битола	7 редовни	/
Во Титов Велес	5 редовни	/
Во Куманово	3 редовни	/
Во Штип	2 редовни	2 хонорарни преподаватела

Преподавателите по низите школи не можат да се разделат по струка бидејќи да во сите школи, освен во Скопската нижа музичка школа поголем дел од преподавателите предаваат освен својот стручен предмет (клавир или виолини) и солфеж со елементарна теорија поради немањето на преподаватели за тој предмет.

Педагошката и стручната спрема на преподаватели во низите музички школи, од која што е зависен и квалитетот на наставата, не задоволува, што проилегуе дека и резултатите од нив не можат да бидат задоволителни.

Така на пр[имер] од 25 преподаватели во низите музички школи само 5 се со стручна подготовка, а останатите се со завршен музички курс, или и со недовршено музичко образовање назначени по нужда (пр. во Штип).

Покрај тоа сите преподаватели се зафатени, и покрај големиот број на часови, и во културно-просветната работа во градовите, каде што работат, така да това се одразува на нивниот квалитет на работа во школата.

Прашањето за наставни средства и учила во низите музички школи е уште болно. Во почетокот на ова година, од инвестициите на Министерството за просвета, на низите музички школи им беа раздадени 11 клавира и пианина, со кои што нуждата од тие инструменти не можеше да се задоволи, поради големиот број на ученици по клавир. Исто така немањето на други инструменти во доволен број (особено мали виолини, [виолон-]чела, немање на музичка литература, предвидена во наставната програма, школи за клавир, виолина, [виолон-]чело и др.), сето това претставува пречка за работата на низите музички школи.

Бидејќи материјалната издршка на тие школи е по буџетот на Градскиот Народен одбор, при некој ГНО се јави и неразбирање за нуждите на школите за набавка на инвентар и инструменти, така да буџетот на школите се сосем мали (пр. во Куманово и Штип), а подобро во Скопје и Битола.

Низите музички школи во моментот располагаат со следните инструменти:

Клавири и пиана.....	19
Хармониуми.....	1
Виолини	78
Виоли	3
Виолон-чела	2
Кларинети.....	22
Флаути	7
Пикола	8

Флигорни	14
Труби	18
Баритони	1
Хорни	9
Басови	2
Туба-бас.....	1
Тромбони.....	5
Барабани	5
Тапани	1
Чинели	1

Како што од табелата се гледа, нижите музички школи располагаат и со дувачки инструменти, кои што инструменти не се предаваат во овие години, који за сега ги имаме во школите (прва, втора и трета година), а ќе послужат по касно (за во V и VI година, а сега се употребуваат само како пионерска дувачка музика при школите).

Школските простории, во кои што работат нижите музички школи не одговараат на педагошките и хигиенските услови. Малиот број на училиници, вежбалници, доизтрајани згради, се това се пречки за работа во наставата. Штипската школа на пр. е сместена во една барака, а во Титов-Велешката школа се сместени покрај школата и канцелариите на театарот, Сојузот на културно-уметничките друштва и просториите на културно-уметничкото друштво „Кочо Рацин“. Подобри услови за работа имаат школите во Скопје и Битола, [но] пак затоа немаат доволо простории.

Од сите нижи музички школи само Кумановската има интернат со 13 ученици. Спалната на учениците во интернатот и мензата воопшто не одговараат на хигиенските услови. Васпитач во интернатот нема, а надзор над учениците водат преподавателите од музичката школа.

Уште една од пречките во работата на музичките школи е и немарниот однос на некој преподаватели на гимназиите и раководителите на школите кон музичките школи. Често менување на програмите на гимназиите и основните училишта, задржувањето на учениците од некој преподаватели, на ванредни часови, не водејќи сметка за распоредот на часовите во музичките школи, ја отежнува наставата во овие школи.

Во иднина ќе треба да се обрне внимание на подобрување [на] условите за работа на музичките школи; сместување во нови згради, набавка на инструменти, учила, литература, а за подобрување [на] квалитетот на наставата [треба да се обрне внимание] на педагошко[то] идејно издигање на наставничкиот кадар.

Илина СМОКОВСКА

Виш соработник за библиотечно работење

Филозофски факултет – Скопје

РЕПОЗИТОРИУМОТ НА УКИМ: ДИГИТАЛНА АРХИВА НА НАУЧНИОТ И УМЕТНИЧКИОТ ОПУС НА УНИВЕРЗИТЕТОТ

Вовед

Дигитализацијата е процес кој е сè поприсутен во општественото живеење и опфаќа поголем број сектори во општеството. Од таа причина, во последните неколку децении современите експерти од разни области се свртеле кон проучување на овој процес, на промените кои тој ги предизвика во општеството и се како на придобивките кои произледе од него.

Глобалната електронска мрежа навлегла во сите пори на општеството и извршила своевидна револуција. Во буквална смисла на зборот, дигитализацијата претставува конвентирање на објект, податок или слика во електронски формат. Терминот дигитализација често се користи кога различни форми на медиумски содржини како што се објекти, текст, звук, слики, аудио или аудиовизуелни содржини се конвентираат во електронски дигитален код кој може да се прочита на компјутер или друг електронски уред. Преминот од аналоген (оригинален формат) во дигитален формат гарантира дека содржината може да се гледа со користење на компјутерски софтвер, а потоа да се направи достапна во целиот свет преку интернет. По скенирањето на оригиналот, крајниот производ се смета за дигитален. За дигиталните содржини создадени во дигитална форма (родени дигитални) е потребен дигитален уред за да се користат. Без разлика дали се работи за содржини кои се (родени) дигитални или пак станале дигитални преку дигитализација, треба да се применат најдобрите постоечки практики за да се обезбеди договорочен пристап и зачувување.

Книгите, исто така, се свртуваат кон дигитализација. Револуцијата на печатените книги ја направи Амазон, најголемата интернетска продавница за книги која во 2007 година понудила нов уред на пазарот наменет за читање книги во електронска форма – Киндл (Kindle) – електронски дисплеј кој е лесен за следење и можел да содржи повеќе од 200 книги и со тоа направил нешто што дотогаш ниеден уред не можел да направи, т.е овозможил електронско „снимување“ на книги од Амазон. Додека, пак, Еуропеана е една од дигиталните платформи за дигитализираните европски културни содржини која во 2015 година ја надмина својата поставена цел од 33 милиони дигитализирани содржини како мултијазична и порта кон Европа за глобалната публика и со поттик кон земјите членки и кандидати да ја зголемат платформата Еуропеана со свои дигитални содржини.¹ Покрај останатите, студентите и вработените на Филозофски факултет ја користат и платформата JCTOP и Academia.

Што претставува Репозиториумот на УКИМ?:

Со оглед на фактот дека станува збор за скоро создадена дигитална платформа, ризницата на научни и уметнички трудови на УКИМ претставува дигитална архива на збирки на записи за научниот и уметничкиот опус на Универзитетот, но истовремено овозможува и отворен и контролиран пристап до достапните содржини, нивно пребарување и понатамошна лесна обработка. Главна цел на ризницата е трајно да се складираат мета-податоците за трудовите на стандардизиран начин, кој овозможува лесна обработка, размена и пребарување, а воедно ќе го подигне нивото на видливост на Универзитетот во целина. Ризницата овозможува и трајно складирање на трудовите, како и индексирање на целите текстови во истите, со цел лесно пребарување по клучни зборови. Контролата на пристап е високо грануларна и дозволува дефинирање на различен пристап кон секоја дигитална архива, но и кон секој труд индивидуално. Основната поставка ќе биде отворена политика за пристап кај сите збирки, освен кај книгите.

Организација на ризницата на трудови на УКИМ и нејзини членки:

Ризницата на трудови е организирана во организации (communities) кои претставуваат факултети или научни институти при УКИМ. Организациите дополнително можат да бидат поделени на подорганизации (sub-communities) доколку се работи за организации со покомплексна внатрешна структура. Во рамки на секоја организација или под-организација, поставени се збирки (collections).

¹ Данче Ристовска-Костадинова, *Примена на фондовите и програмите на Европската Унија за дигитализација на медиумските содржини во Република Македонија* (Скопје: Филозофски факултет, 2017).

tions) организирани согласно природата на научните трудови кои ќе бидат внесени во истите. Така во рамки на секоја организација дефинирани се следните почетни збирки:

- Books – ќе содржи книги од автори од соодветната организација, кои ќе бидат достапни само за најавени корисници од соодветна група
- Conference papers – ќе ги содржи трудовите објавени во зборници од конференции
- Journal articles – ќе ги содржи трудовите објавени во научни списанија
- PhD Theses – ќе ги содржи докторските трудови одбранети во организацијата.²

Факултети:

- Архитектонски факултет
- Градежен факултет
- Економски факултет
- Машински факултет
- Медицински факултет
- Педагошки факултет „Св. Климент Охридски“
- Правен факултет „Јустинијан Први“
- Природно-математички факултет
- Стоматолошки факултет
- Технолошко-металуршки факултет
- Факултет за ветеринарна медицина
- Факултет за дизајн и технологии на мебел и ентериер
- Факултет за драмски уметности
- Факултет за електротехника и информациски технологии
- Факултет за земјоделски науки и храна
- Факултет за информатички науки и компјутерско инженерство
- Факултет за ликовни уметности
- Факултет за музичка уметност
- Факултет за физичко образование, спорт и здравје
- Факултет за шумарски науки, пејзажна архитектура и екоинженинг „Ханс Ем“
- Фармацевтски факултет
- Филозофски факултет
- Филолошки факултет „Блаже Конески“

² <https://servisi.ukim.mk/files/repository-login.pdf>

Институти:

- Економски институт
- Земјоделски институт
- Институт за земјотресно инженерство и инженерска сеизмологија
- Институт за социолошки и политичко-правни истражувања
- Институт за сточарство

Придружни членки – јавни научни установи:

- Институт за македонска литература
- Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“
- Институт за национална историја
- Институт за фолклор „Марко Цепенков“

Придружни членки - други високообразовни установи:

- Православен богословски факултет „Св. Климент Охридски“ - Скопје

Стручниот тим задолжен за создавањето на Репозиториумот на УКИМ, изготви Прирачник за користење на Ризница на научни и уметнички трудови на УКИМ. Прирачникот е достапен на следниов линк:

<https://servisi.ukim.mk/files/repository-user-manual.pdf>

Главниот панел е поделен на два дела: во горниот дел се прикажани линковите кон профилите на институциите. Со клик врз иконите на членките, односно факултетите, корисникот може да навигира кон профилите на институциите и да ги прелистува.

Секој корисник припаѓа на одредена институција. Сите факултети и институции, членки на УКИМ, се внесени како организации во системот.

Секоја организација има свој профил на кој може да се прегледаат:

- истражувачите
- научни трудови заедно со нивните автори
- проекти на организацијата

Главното мени содржи:

Линковите се поделени во следните три групи:

1. Прелистаж**1.1. Организации и збирки****1.2. Автори****1.3. Наслови**

- 1.4. Клучни зборови
- 1.5. Типови
2. Пребарувач по
 - 2.1. Публикации
 - 2.2. Истражувачи
 - 2.3. Организации
3. Статистика
 - 3.1. Приказ на статистика³

Анализа на процесот на дигитализација, досегашниот прогрес на Филозофски факултет-Скопје:

Секој корисник поседува свој профил на кој се овозможува листање на прикачените научни трудови. Корисникот има можност да ја менува приватноста на профилот и со тоа да овозможи пристап до надворешни корисници. Во продолжение се листаат прикачените научни трудови со можност за нивно уредување.

Дигитализацијата, односно поставување на библиотечниот материјал на Репозиториумот на УКИМ се врши во неколку етапи од страна на авторите или со помош од администратор, а тоа се: корисникот има можност да избере дали би сакал метаподатоците за трудот да ги внесува рачно или полуавтоматски, со преземање на метаподатоци од некој надворешен, глобален сервис за индексирање. Прво, корисникот треба да избере во која збирка од соодветната институција би сакал да го постави трудот. Како задолжителни следни полиња потребно е да се пополнат „Наслов на научниот труд“ и годината на издавање од ставката „датум на издавање“. На оваа страна може да се пополнат и полиња кои нудат информација за: издавачот, број на издавање, да се додадат сите потребни идентификатори на научниот труд (DOI, ISSN, eISSN, Scopus ID, WOS ID, arXiv ID, Impact Factor), почетна и крајна страница, тип на публикација и јазик на која е напишана. Следен чекор е класификација на научна област, абстракт, спонзори (ако има), име на проект под кој е направено истражувањето, име на списание каде е објавен трудот, име на конференција каде што бил претставен трудот и кус опис за научниот труд. Пожелно е трудовите да се поставуваат во PDF формат.⁴

Моменталната состојба (во септември 2020 година) на автори кои ги поставиле своите трудови на Репозиториумот на УКИМ е 8981 автори, односно 1144 автори од Филозофски факултет, 1574 наслови учебници, монографии, статии и

³ <https://servisi.ukim.mk/files/repository-login.pdf>

⁴ <https://servisi.ukim.mk/files/repository-login.pdf>

т.н., но постапката е во тек и промените се на дневна основа, односно бројот на дигитализираниот библиотечен материјал постојано се зголемува.

Анализа на мерките за дигитализација кои се препорачуваат од Европската унија до земјите-кандидати:

Современите технологии, рефлектирајќи се во аудиовизуелната сфера и сферата на културното наследство влијаат во промените на општеството. Потребно е приспособувањето на медиумите и медиумските содржини да одговараат кон новите промени кои настануваат како последица на дигитализацијата. Европската комисија прави напори да го олесни овој процес преку преземање на соодветна регулатива во форма на директиви, препораки или извештаи за земјите-кандидати насочувајќи ги нивните активности во процесот на дигитализацијата.

Во понатамошните напори да се олесни процесот на дигитализација, Европската комисија го прави следново:

- потикнува политички дебати и ангажира засегнати страни со цел да се подобрат условите за дигитализација и дигитална презервација преку Препораката на Комисијата за дигитализација и електронски пристап до културни материјали и нивна дигитална презетвација од 27 октомври 2011 година,

- го следи напредокот на земјите кон спроведување на Препораката и ја олеснува размената на информации и добри практики помеѓу земјите-членки и стратегии преку Експертската група на земји-членки за дигитализација и дигитално зачувување (MSEG),

- соработува со културните институции за да ја збогати дигиталната платформа за културно наследство – Еуропеана,

- кофинансира активности за истражување и иновации кои ја зголемуваат вредноста и опсегот преку примена на Седмата рамковна програма за истражување и развој (ФП7) и новите инструменти за финансирање за периодот 2014-2020 година – Хоризонт 2020 и CEF.⁵

Презентацијата на пристап кон посакуваниот дигитализиран материјал и збирки на Репозиториумот на УКИМ:

Пристапот до Репозиториумот на УКИМ е првично со најавување на следнава web страна:

<https://repository.ukim.mk/>

⁵ Данче Ристовска-Костадинова, *Примена на фондовите, 22 – 27.*

Пребарувањето, односно пристапот кон посакуваниот дигитализиран материјал може да се врши на следниве начини: автор, наслов, клучен збор, вид и публикации, истражувачи, организации.

По направениот избор од пребарување на дигитализиран материјал од соодветниот факултет, прелистувањето го продолжуваме во Збирки во организацијата, односно, учебници, монографии, делови и поглавја од книги, статии во научни списанија, трудови од научни конференции, прикази на стручна литература, докторски дисертации и магистерски дисертации.

Анкета за дигитализираниот библиотечен материјал на Репозиториумот на УКИМ, постиран од Филозофски факултет - Скопје:

Статистички гледано, промените во бројот на корисници на дигиталната платформа Репозиториум на УКИМ, секој ден се зголемува, а со тоа се зголемуваат потребите на корисниците од зголемување на бројот на дигитализиран библиотечен материјал. Со помош на статистичките податоци доаѓаме до податоци коишто ни зборуваат за тоа дали работиме добро или е обратно, поточно дали бројот на корисници и кориснички потреби е во пораст или опаѓа.

За да имаме поверодостојни податоци во однос на корисниците и нивните потреби, како и евалуацијата на корисниците кон библиотечниот сервис, направено е истражување каде како инструмент е земен анкетен прашалник врз група студенти – корисници од прва до четврта година на Институтот за историја при Филозофски факултет-Скопје, односно Анкетата беше спроведена од 30.04.2020 година до 15.05.2020 година по електронски пат, односно email врз 100(сто) од кои ја пополнуваат 85 (осумдесет и пет) студенти-испитаници.

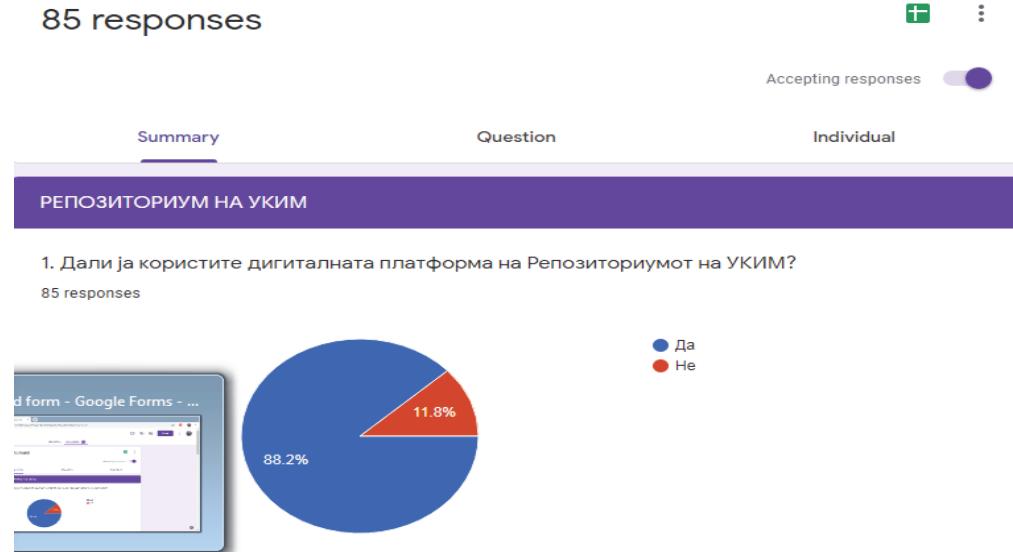
Содржината на Анкетата е поврзана со намерата и желбата да се дознае следново:

- дали се користи дигиталната платформа на Репозиториумот на УКИМ;
- во кои цели се користи дигитализираниот библиотечен материјал;
- кој библиотечен материјал е домен на истражување;
- задоволството/нездоволство на потребата на истражувачите;
- сугестији на истражувачите од функционален аспект за подобрување на Репозиториумот на УКИМ;
- сугестији на истражувачите од содржински аспект за подобрување на Репозиториумот на УКИМ;

Целта на анкетирањето е:

- да се соберат и да се анализираат ставовите на корисниците за постоечките услуги;

- да се анализираат добиените резултати и да се споредат со поставените цели на Репозиториумот на УКИМ;
- поставување основа за понатамошен развој и планирање на услугите.

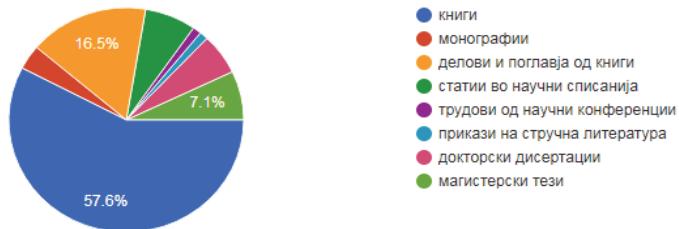
Слика 1. Графичка презентација за користењето на дигиталната платформа на Репозиториумот на УКИМ

Слика 2. Графичка презентација за користењето на дигитализираниот библиотечен материјал

3. Кој е доменот на Вашето истражување?

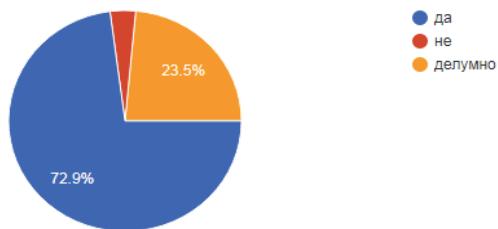
85 responses

Слика 3. Графичка презентација на доменот на истражување

4. Дали дигиталната платформа на Репозиториумот на УКИМ ги задоволи вашите потреби?

85 responses

Слика 4. Графичка презентација од резултатот на задоволување на потребите од дигиталната платформа на Репозиториумот на УКИМ

5. Кои се Вашите сугестији за подобрување на Репозиториумот на УКИМ? (од функционален аспект)

84 responses

Слика 5. Графичка презентација од сугестиите за подобрување на Репозиториумот на УКИМ од функционален аспект

Заклучок

Придобивките од дигитализацијата се забележуваат во разни сфери од современото општество – во сферата на информациската технологија, културата, културното наследство, образованието, сè со една цел, да се обезбеди брз пристап до поголем број на информации. Влијанието на дигитализацијата последниве десет години станува сè позабележително. Денес може да се искуси секоја форма поединечно како медиумска содржина, книгите, музиката, весниците, телевизијата, видеоигрите и т.н. на секој уред поврзан на интернет. Електронските ресурси создадоа многу предности за корисниците, олеснувајќи им го значително процесот на учење, но и за формирање на услуги за оние корисници кои не маат можност за физичка посета на библиотеката или не сакаат да ја користат библиотеката во традиционална смисла.

Бројот на испитаниците е дефиниран и нивните изјави се вреднуваат, но резултатите укажуваат на речиси непостоење на недостаток, освен зголемување на бројноста на дигитализиран библиотечен материјал на македонски јазик, балкански, односно странски јазици, ретки книги, проширување на Репозиториумот, одбранети дипломски работи, семинарски и есеи од страна на студентите и пребарување по поим во текстот.

За тимот од Одделението за библиотечно работење на Филозофски факултет - Скопје, дигитализацијата има најголема улога во сферата на културното наследство, односно зачувување (дигитализација) на старите ретки книги кои постепено се уништуваат и распаѓаат и се разбира наша цел е миниманизирање на времето за истражување на библиотечниот материјал. Како резултат на овој процес, ние, соработничкиот кадар од Одделението за библиотечно работење, треба да се насочиме кон создавање на дигитални архиви каде сите видови медиумски содржини ќе бидат дигитализирани со цел да се презервираат, но и да бидат достапни за сегашните и идните генерации. Овие ресурси имаат трајна вредност и значење, а со тоа претставуваат наследство кое треба да се чува и заштити за следните генерации.

Литература:

<https://repository.ukim.mk>

<https://servisi.ukim.mk/files/repository-login.pdf>

<https://servisi.ukim.mk/files/repository-user-manual.pdf>

Ристовска-Костадинова Данче, *Примена на фондовите и програмите на Европската Унија за дигитализација на медиумските содржини во Република Македонија*, (Скопје: Филозофски факултет, 2017).